Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Mxit'arean Yobelean 1701 - 1901

Mechitaristen

Venetik, 1901

urn:nbn:de:hbz:5:1-72635

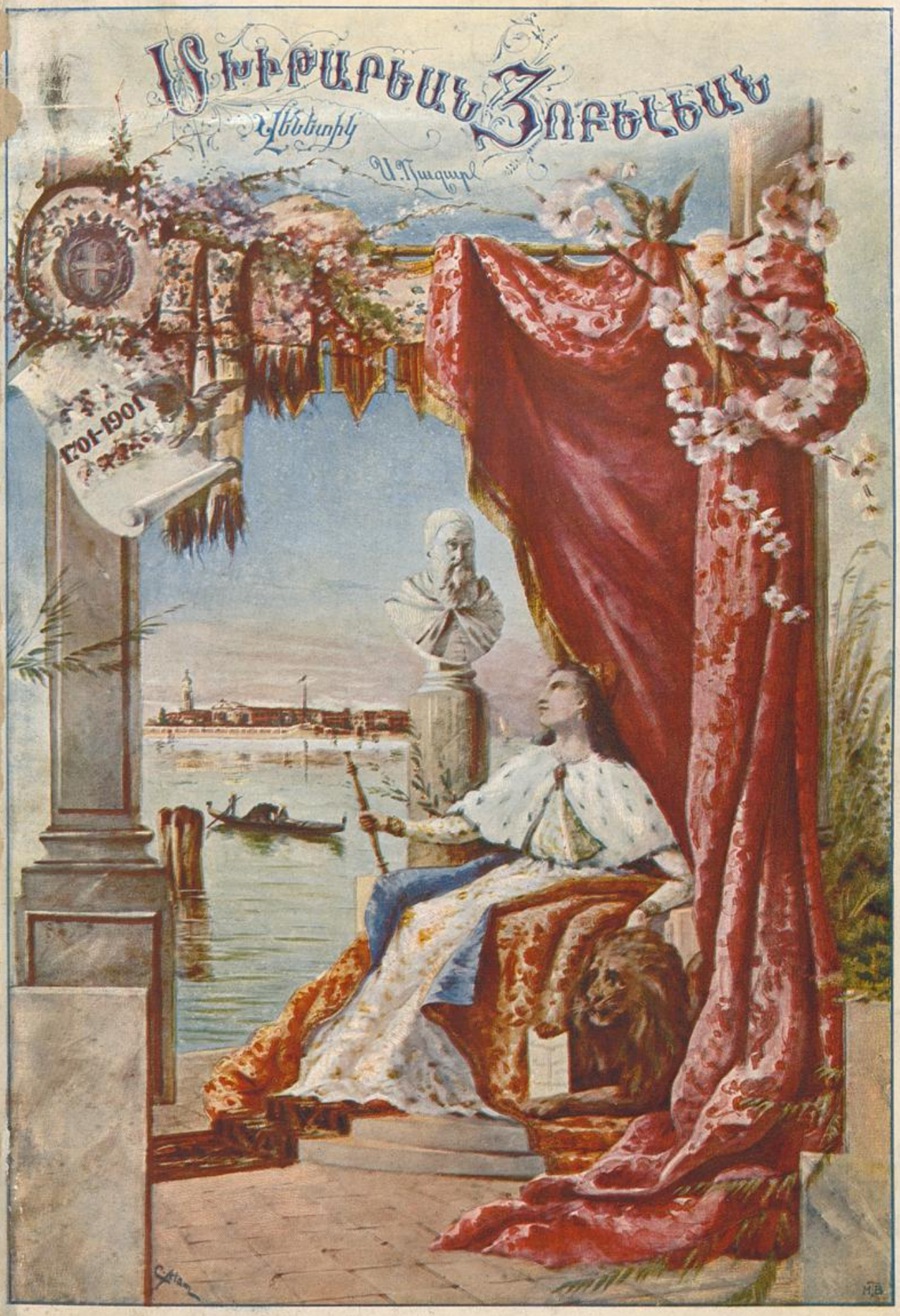
Visual Library

Goussen
4°
3057

Gaussen 3057
4°

Gaussen 4° 3057

Ա. ԽԻՓԱՐԻՍԱՆ ՅՈՒԲԻԼԵԱՆ
Հիմնադիր
Ա. Պալպիր
1851-1901

3757

ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՅՈԲԵԼԻՆԻ

Թէ եւ ոչ այնքան իմաստասիրական որքան զբօսական բան մ՚է մօտ ատենները յաճախած՝ տարէդարձ կամ դարադարձ Ցոբելեան յիշատակներ կատարելն, սակայն եւ կըրնայ օգտակար ըլլալ՝ երբ մարդկան գովելի գործոց եւ հանճարոյ՝ դէպք ինչ նկատուին, մանաւանդ եթէ եւ աստուածային նախախնամութեան նշան մի անոնց մէջ։ Ժամանակի պարզ զուգադիպութիւն մի որ եւ է բաժանմամբ՝ մարդուս հանդերձեալ վիճակին առջեւ խաղալիկ մ՚է, մարդս այլ խաղալիկ ժամանակի։ Սակայն մինչ մարդս դեռ երկրաւոր է՝ չի կրնար չհրապուրուիլ ժամանակի խաղէն, եւ գրեթէ պարտաւորի՝ երբ կրօնական խին տեսչութիւն այլ ըլլայ։ Այսպիսի է քրիստոնէից համար՝ այս տարուան դարադարձի կամ տարեմտի Ցոբելեանն, որպէս յայտ է. սակայն եւ այս ոչ նորութիւն ինչ է այլ նորոգութիւն. որով՝ ներուի ըսել, եթէ մեզ ազգայնոցս՝ աւելի զգալի հանդիպած յատուկ Ցոբելեան մի, որպիսի, *Մխիթար Աբբահօր* հաստատած *Ուխտին* կամ Կրօնական եւ Ուսումնական Ընկերութեան՝ *երկհարիւր-*

*

հակն. 200 տարուան կամ երկու դարուց լրանալն եւ երրորդին սկսանիլն, եւ այս՝ զուգադիպութեամբ նոր դարու հետ (1701–1901)։

Աւելի կերպով մի նկատելի եւ զգալի կ'ըլլայ մեզ այս՝ եթէ յիշեմք քանի մի մեծ ազգայինն դէպք այլ՝ ըստ այսմ զուգեալ ի դարամուտս։ Որոց առաջինն եւ գերագոյն՝ ազգովինն քրիստոնէութիւնն Հայոց եւ հաստատութիւն հայրապետական աթոռոյ նոցա՝ ի Գ դարամիջի ընդհանրական քրիստոնէութեան, ի ձեռն *Լուսաւորչի* մերոյ յամի 301. որոյ վրայ այնքան աւելորդ համարիմք խօսելն (եւ ոչ յիշելն) որքան մեծ եւ խոր է այդ անմահ յիշատակն յոգիս եւ ի սիրտս Հայոց եւ մտացի դրացեացն։ Թէ իրօք եւ թէ ժամանակի զուգութեամբ յետ հոլովման ինն դարուց (եւ որպիսի՞ դարուց) շատ նշանաւոր է մեզ՝ (այլ ոչ բաւական կշռադատեալ) ԺԳ դարամուտն (1201)։

Բաղդն կամ դիրքն 2–3000 տարի շրջապատեր էր զՀայս աւելի կամ պակաս մերձաւոր Թանձրադանդաղ ասիացի Ճալգերոլ. Թէ եւ երբեմն ունեցան յարաբերութիւն ընդ ցունաց, եւ ոչ սակաւ օգտուեցան, մանաւանդ ի դարս քրիստոնէութեան, այլ ո՛րքան սերտութիւն կամ սիրելութիւն կար եւ կայ (Թողլով զառանձինն անհատս) հասարակաց այս երկու ազգաց մէջ, անճանօթ չէ։ ԺՒ դարու սկիզբէն երբ Ռուբինեանց հարստութիւնն հաստատեցաւ ի Կիլիկիա՝ առ փոքր փոքր ծագեցան եւ ծաւալեցան արեւմտեան կամ եւրոպական լատին, փրանկ եւ գերմանացի ցեղից հետ ծանօթութիւնք, յարաբերութիւնք, յարակցութիւնք, եւ ընդունելութիւնք լեզուաց՝ գիտութեանց, սովորութեանց, ճիսից, պաշտամանց, դաշնակցութեանց եւ խնամութեանց։ Բայց այս ամեն քան զարգացաւ յաչողապէս այլ եւ ոգեշունչ եւ արժանապէս Մհծ կոչուելի անձի մի երկայնմտութեան երեսնամեայ ջանիւ եւ գործով, հանճարով եւ հմարագիտութեամբ, որովք եւ Մհծագործ կոչուեցաւ եւ է, նոյն իսկ իր ժամանակակից մեծամեծաց մէջ. այն ինքն է Լեւոն Ա Թագաւոր եւ կանգնող Թագաւորութեան Հայոց, զուգելով զարեւելեան եւ զարեւմտեան քաղաքավարութիւնս. ոչ միայն իր ազգայնոց եւ Լամբրոնացւոյ պէս ծանրագլուխ եւ հոգեշունչ անձին՝ պատկառելի, այլ եւ օտարաց, մերձաւորաց եւ հեռաւորաց, ոմանց ահարկու, ոմանց զարմանալի, շատ ազգապետաց գործակից կամ դաշնակից։ Իր մնայուն առաջին դաշնագրութիւնք կրեն զթուական 1201 տարւոյ, որպէս տուեալքն առ դուքսն Ձենովաց եւ առ դուքսն (տոժ) Վենետկոյ։ Երկրորդս (Ենսիկ Տանտոլոյ) Կ. պոլսոյ առմամն գործակցութեամբ եւ աւարմամբ՝ որքան մեծ եւ աւելի կամ պակաս արդիւնաւոր եղաւ քան զԼեւոն, դատեն իրագէտք կամ պատմագէտք, նոյնպէս եւ զհետեւանս նորագործութեանց Լեւոնի եւ յարաբերութեանցն՝ ընդ արեւմտեան պետութիւնս եւ ընդ Հռովմէական Գահուն, որք գրեթէ անընդհատ տեւեցին՝ ցորչափ տեւեց Լեւոնի կանգնած տէրութիւնն։

Թաւալելով հինգ նախ քարեշուք ապա անշուք դարեր եւս՝ կանգ առնունք ի սկիզբն ԺԲ-ին, յորում՝ յամի 1701 աստուածաշնորհ եւ ազգերախտ Հայրն մեր *Մխիթար*՝ հաստատեց իր ծանօթ Ուխտը կամ Միաբանութիւնը. յղացեալ ի Կ. Պոլիս, ծնեալ ի Մոթոն Յունաստանի՝ ընդ իշխանութեամբ Վենետաց, աճեալ եւ բարգաւաճեալ յափունս մայրաքաղաքին Վենետկոյ. յորմէ եւ շառաւիղեալ՝ վանօք՝ որպէս այժմ ի Վիեննա, վանատամբք եւ վարժարանօք յայլեւայլ կողմանս թէ բնիկ Հայոց եւ թէ օտար աշխարհաց Ասիոյ եւ Եւրոպիոյ. կենդրոնն մնալով յերկրի կրօնական եւ գիտնական լուսաւորութեան, որով յաջողեցաւ գործն Մխիթարայ անվորձ մնալ յասիական բազմակերպ փորձանաց։

Ի՞նչ եւ ո՞րչափ ինչ էր եւ է այդ գործդ Մխիթարայ եւ Մխիթարեանց. բաւական ծանօթ է յարեւելս եւ յարեւմուտս, եւ թերեւս աւելի ծանօթանայ առթիւ յոբելինիս, բազմաց պէսպէս նոր յայտարարութեամբք. իսկ ինձ ներուի իբրեւ երկու լումայ ձգել ի չքաւորեալ մուտս քաակէ եւ կենաց հասակէ՝ ի հանգանակ հանդիսադրաց յոբելինիս՝ զայս յիշատակ, ոչ այնչան գործոյն՝ որչան գործողին. որոյ, եթէ հնար էր ի վայրկենական պատկերի նկարել եւ նկատել միանգամայն զծագումն, զաճումն, ձկտումն, զյղացումն գործոյն եւ զկազմութիւն, զերկայնմտութիւնն յերկար եւ դժուարին փորձանս եւ ջանս, զկէտ նպատակին եւ յաջողելն ի նոյն՝ յաջորդութեամբ աշակերտաց՝ իբրեւ կրօնաւորս, քարոզչս եւ ուսուցիչս ազգայնոցն, անկարելի կարծեմ՝ տեսանել եւ չզարմանալ ընդ *Մխիթար*, եւ չլկայել ի սրտէ՝ զոր իրականատեսքն վկայեն, թէ՝ Մատն Աստուծոյ է ի նմա. կամ Այր Աստուծոյ է եւ լի շնորհօք։ Որոց շնորհաց առաչին այն որ եւ վերջին. այսինքն՝ *Մանուկն* (որպէս յաւազանէ կոչեցաւ Մխիթար), ի կանուխ մանկութենէն ճանչցաւ՝ թէ ինչո՞ւ գայ մարդս յաշխարհ եւ անցնի յանանցն աշխարհ. եւ «Ելս եղ ի մտի», ըստ Ս. Գրոց, զգուշութեամբ եւ անսայթաք մաճացու կեանքը փոխել յանմահութիւն, բաւեաց յիշատակ թողլով յաշխարհի՝ յօգուտ նմանեացն։ Ի վեր քան զամենայն սիրեց նա զսրբութիւն՝ զիրաշափառագոյն յայտնեալ եւ անդադար ի հրեշտակաց երգաբանեալ յատկութիւնն Աստուծոյ, եւ պահեց զայն անստգիւտ յամենայն փորձանս. մինչեւ իր հոգւոյ գաղտնեաց ներշնչն գիտակցն հարկաւորեցան վկայել, թէ աւազանի մաքրութիւնն անարատ պահեր է եւ ի հոգեմեռոյց մեղաց ազատ մնացեր։ Այս շնորհաց հետեւանք՝ հոգեսիրութիւնն, աղօթասիրութիւնն, շահաւէտ խօսքն եւ գրութիւնն, ջերմեռանդն հիացմամբ սիրելն զամենասերելին զամենասուրբն յետ Արարչին՝ զկոյսն Աստուածամայր, որում եւ որդեգրեց իր որդիքն եւ աշակերտքն։ Այս ներշնչն կրից կամ կրակին՝ արտաքին կայծեր են (որ ինչ մեծահոգի անձանց շնորհուած է), այն անզուսպ սիրա լաւ սրտի աղաղակքն, այն երգերն կամ Տաղքն, զոր դեռ կանուխ երիտասարդութենէն քաղաճ է առ Տէրն եւ առ Տիրուհին։ Այդ կրակին

լուսով միտքն այլ Թափանցեր է երկնաւոր գիտութեան՝ որոյ չգտաւ յերկրի վարպետ, Թէ եւ երբեմն շատ փնտռեց. քիչ բան ուսաւ ի մարդկանէ՝ շատ բան ուսոյց եւ գրեց. եւ ինչպէս վարուցն համար՝ այսպէս եւ մտաւոր հարըստութեանն համար կարծուեցաւ՝ Թէ հեղական գիտութեան շնորհք ընդուներ է յաստուածուստ. եւ յիրաւի չէ իսկ կարելի մեկնել՝ Թէ ինչպէս հասկըցեր է լատին աստուածաբանից խոր վարդապետութիւնը, եւ այնպէս գրեր շատ հոգեւոր գրքեր, աստուածաբանական գիտելիք, Ս. գրոց մեկնութիւններ, որոց յայտնի գրաւական մ'է իր տպագրեալ գործոց մէջ Մատթէոսի աւետարանին ընդարձակ Մեկնութիւնն, որոյ համար ժամանակին հանճարեղ ազգային պատրիարք մի (Յակոբ Դալեան) ըսեր է Թէ ես 30 կտոր բան հրատարակած եմ, Մխիթար այդ մէկ գրքովը զիս գլորեց։ Քան զմտացն՝ հոգւոյն սրատեսութեամբ եւ սրբատեսութեամբ էր՝ որ իր պատանեկութենէն գրեթէ զգալի աչօք տեսաւ զամենագեղեցիկ Թագուհին երկնից (յաղօթելն ի կղզւոջ Սեւանայ), եւ ընդունեցաւ իրմէ լոյս, յոյս եւ խրախոյս իր ապագայ գործոյն կատարման։ Այսպիսի լուսոյ հըրեւ արշալոյս ծագեր իր տղայութեան ատեն՝ ի տեսլեան իր դաստիարակ պարկեշտասուն քերց կուսանաց։ Այսպիսեօք քաջալերեալ Մխիթար՝ 50 տարի անխոնջ աշխատանօք գործեց, գրեց, կրթեց, կանգնեց իր տունը, իր *Վանքը*, որոյ եւ նիւթական շէնքին ողջաձեւը տուեր էր, եւ որու ոչ միայն ժամանակակից տեսողք՝ այլ եւ շարունակ 150 տարի իրմէ վերջը՝ անթիւ տեսողք ամեն տարի՝ ամեն ազգէ եւ երկրէ՝ հաւնին եւ գովեն։ Ձետ աչք մի ձգելու այդ նիւթականին հետ՝ Մխիթարայ բարոյական շինուածին եւ անոր տեւողական յաջորդութեան, եւ Թէ զարմանալէ աւելի բան մի կըրնայ ըլլալ՝ անշուշտ չզարմանալն է, զոր հաւատիմ ապշութիւն։ Ապա Թողլը այլոց՝ բացատրել մեր Հօր Մխիթարայ նիըքերը, գործերը, արդիւնքն եւ արժէքն աւելի հայրենեաց, գիտնոց եւ եկեղեցւոյ, նա եւ Աստուծոյ, ես ընդ զարմացողն գոհութեամբ մնամ՝ ի զարմացման։

Մ Խ Ի Թ Ա Ր

«Ի ԲԱՑ ՉԳԵՄ ՉՍԱՒՈՒ ՉՁԻՒՀՆ,
ՉԻ ՁԱՆԱՊԱՐՀՆ ԲԱՑՑԻ՝ ՀԱՄԱՐԶԱԿ
ԳՆԱՑ ՄԱՐԴԿԱՆ»։

Ո՞վ էր ճանապարհն բացողն, ինչ ճանապարհ և ուր տանող։ Սերաստիոյ ազգասէր խրճիթ մը՝ որ միանգամայն կուսաստանի և ճգնարանի մը նշանակութիւնն ունի, մեզ կը պարգէ երկու գարու ժէջ պարզուած իրականութիւնը։

Կը գտնենք այն խրճիթը, ուր 1691ին կ'ապրին երկու կուսանք։ Հինաւուրց գարերու՝ անբիծ հաւատքը, վիրենք մղած էր սիրելու միայն ճշմարիտ Աէրը։ Ոչ ընտանիք և ոչ աշխարհի նեղոցաւոր հրապոյրները կարող են պիտարել անոնց կուսակրօն վիճակին։ Անոնք երկու հարազատ քոյրեր, կը խուզեն կը նետեն աշխարհի գեղոյն գեղապաճոյճ

խոպոպներն. խուրձ և ոտոյ զգեստն կ'առնուն իրենց վրայ. պահք, ծոմ, խարազան, ճգնութիւն՝ իրենց օրական սփոփանքն կ'ըլլայ. իսկ մտածութիւնին՝ նահատակներու չարչարանքները, հրաշքները, գողգոթայի Մարմարոսաց Պետը, և կապոյտ ասեղազարդ գմբեթին վրայի պետութիւնը. և այսպիսի հնարհոտնակ կոյսերու՝ վայել էր, ինչպէս ժանտարզի մը, յայտնուէր այն, որ ապագայ իրականութեան խորհրդաւոր պատկերն էր։ Գեղազարդ տաճար մը, բարձրագիր բլրան վրայ կանգուն, իր ամէն գեղով կը հրապուրէ երկու կոյսերը։ Տկար վտիտ բայց աշխոյժ երիտասարդ մը, բրիչն ի ձեռին, անդադար կ'աշխատի լերան սաստրոը։ Ինչ է անոր այդ տաժանակիր աշխատութեան նպատակն. պարզ ու յստակ պատասխանը կը թռչի պատանիին բերնէն. «Կը փշրեմ սառը, ժկկի կ'ընեմ ձիւնը, որպէս զի ջէզ ի տաճար երթալը դիւրին ըլլայ»։ Յայտած էր մեծ լուսաւորութեան արշալոյսը. ազգային հեղինակաւոր լուսաւորիչն սահմանուած՝ Մխիթարն էր այն՝ որ ցոյց կու տար թէ ի սէր ընկերին բարւոյն, նա պիտի չախջախէ, նա պիտի փշրէ ամէն խոչընդոտն, պիտի բանայ այն ճանապարհը՝ որ կ'առաջնորդէ ջէզ ի տաճարն, ուսկից պիտի բղխի գիտութիւնը բարոյականին հետ։ Եւ այսպիսի գործիչ մը պէտք էր որ իր և իր յաջորդաց ու հասատութեան պատմութեամբ ծանոթանար իր յիշատակին նուիրագործուած ներկայ թերթիս բազմաքանակ էջերու մէջ։

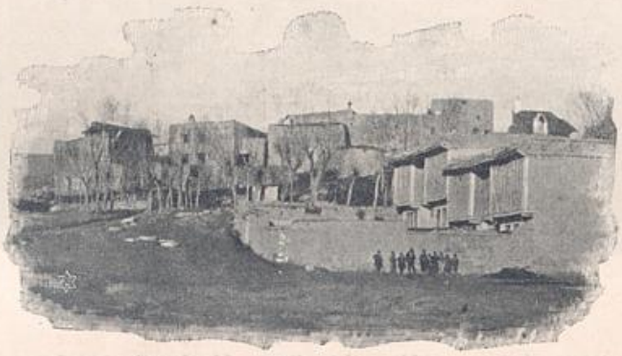
Ա.

Մխիթար յատպարէզ կը մնայ այն տեսն՝ երբ ազգային խաւարը չնորհիւ մեծ նախձիրներու պետերու՝ Հայութեան պլխին սարսեցուցիչ կործանում կ'որոտայ և կը սպառնայ։ Սերաստիա կ'անմահանայ Մխիթարայ հայրենիքն լինելով։ Փոքր Հայոց այդ քաղաքն է Մխիթարայ ծննդարանը. հոն ընդհանուր Հայաստանի լուսաւորիչն լոյս կը տեսնէ 1676ին։ Մխիթար իր մանկական հասակէն՝ ցոյց տուած էր որ մարդկութեան սքանչացման արժանի՝ հոգուապիտ տիպարներէն մին ըլլալու սահմանուած էր։ Անոր դեռաբուսիկ մարմնոյն մէջ սերմ մը կար, որ մարմնական զարգացումէն առաջ, հոգեվար և ուսումնասիրաբար ծաւալական և ուռճացող ճիւղեր սկսած էր արձակել. հնգամեայ հասակին մէջ, կ'տես մանկական խաղերը և թեթեւամտութիւնը. ազօթքը ու գիրքը կ'ըլլայ իր մի միայն հաճոյքը. և նոյն

օրէն նա ուզած էր ցոյց տալ, որ գիտութիւնը հոգիէն, և հոգին գիտութենէն պէտք չէն բաժնուիլ։ պատանի Մխիթարայ այդ գեղեցիկ յատկութիւնը, յետոյ իր հեղինակած կրօնքին օրէնքն դարձաւ։

Սեբաստիա կարող էր լուսաւորել մանկահասակ Մխիթարայ միտքը, այն միտքը, որ սահմանուած էր ըլլալ ազգին լուսաւորութեան զօրեղ ճառագայթողը։

Մխիթար ի զուր կը մնայ տեղւոյն Ս. Նշան վանքը, ուր գիտութեան լուսաւորութեան ճառագայթը կարելի չէր որ թափանցէր, բայց իր ներքին հուրը, որ գինքը դէպ ի յառաջ կը մղէր, չէր արհամարհեր և ոչ իսկ մի անհնչան տիրացու, ուսկից կրնար մի փոքր լոյս առնուլ։ Հոն՝ վանքին մէջ կ՚առնու սարկաւագութեան աստիճանը (1691), և ինքզինքը կը նուիրէ կրօնական ուսմանց. խաւարին մէջ Մխիթարայ մտքին ասպղը վանքի հին ու

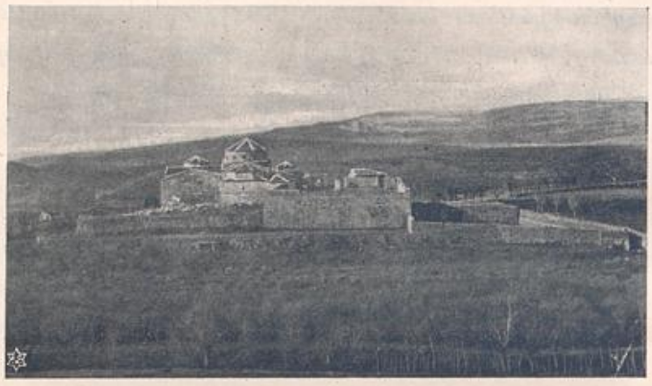

Տուն (†) Մխիթար Աբրահոր։

նոր միաբաններուն շատ շոշափուն կ՚հրեւէր. ամէնքը կը սքանչանային այդ մանկահասակ սարկաւագին հանճարին վրայ։ Ս. Նշանի Մենաստանը յաղորդ չէր տար Մխիթարայ ուսումնասիրութեան ծարաւին։ Ճառագայթումութեան և զարգացման սէրը՝ կը սոխէր, ծնողքէն յետոյ, նաեւ Հայրենիքն ալ թողուլ և օտարութեան մէջ գտնել իր փափաքածն։

Էջմիածինը կարելի էր համարել Մխիթարայ գարուն ակադեմիան. և մեր շնորհազարդ սարկաւագը, վերջապէս մի օր կ՚արժանանայ ձեռք բերելու այդ աւետեաց երկիրը, որ շատ խարուսիկ էր։ Այն օրէն՝ որ Մխիթար կը թողու իր Հայրենիքը, սկիզբն կ՚առնու կեանքին անժպիտ պատմութիւնը. հոգւոյն արժանաւորը, մտքին անհնչալին պէտք էր ձեռք բերել՝ արիանալով

հալածանքի, թշնամութեան, աղքատութեան, խօթութեան, և անտանելի չարչարանքներու դէմ։ Էջմիածնայ նուիրակ Միքայէլ Արքեպիսկոպոսը Սեբաստիա հասնելով, Մխիթար աշակերտեցաւ անոր սիրով և սիրելի ընդունելութիւն գտաւ. ու անոր հետ հայրենիքէն հեռացաւ։ Ուղեղնացութեան առեն արքեպիսկոպոսը Մխիթարայ կը սորվեցընէր սուրբ գրոց մեկնութիւնները. ի սկզբան, առաջնորդին խնամքը առ Մխիթար՝ շատ գովելի էր. բայց դժբախտաբար ոչ երկարատեւ։ Մխիթար իր առաջնորդին հետ դէպ ի Կարին յառաջ կ'ընթանայ. եղանակը ցուրտ է, սառ ու ձիւնը առէն կողմ պատած. և Մխիթար շնորհիւ իր հոգեւոր առաջնորդին անզգուշութեան, կը

Ս. Նշան վանք։

ստիպուի Կարնոյ ճանապարհին մեծ մասը հետիոտն կարելու. յոգնածութիւնը, ցուրտը, մերկութիւնը անսպառմ կերպով կը չարչարեն շնորհալի պատանին. բայց պէտք է տոկալ, պէտք է համբերել, պէտք է կրել, վասն զի միշտ զինքը պիտի արժանացընէր երազեալ բարձր գիտութեանց և լուսաւորեալ հանճարի մը։ Կարնոյ մէջ առաջնորդին երակները գարշ նախանձի արիւնով կը սկսին բորբոքիլ։ Ուշիմ պատանին Մխիթար կը գնէ «Խոկումն քրիստոնէական» գիրքը, որ իրեն համար անգին գանձ մըն էր, անով կը կրթէր իր հոգին և անով կը սորվէր թէ ինչպէս և ինչ արիութեամբ պէտք է կռուիլ չժուարութեանց և թշնամութեանց դէմ, բայց խաւարամիտ գարու մէջ՝ կարելի՞ էր որ նախանձը չի ժայթքէր իր թոյնը. վարպետաբար աշակերտին ձեռքէն կը յափշտակէ այն գիրքը. առարկելով՝ որ բարձր առաքինութեան հոգեւորականներու համար է այն. սրտի տրտմութենով այլայլած՝ կ'երկնչի թէ ուշիմ աշակերտը հոգեւոր գիտութեան մէջ

գինքը կը գերազանցէ։ Բայց այսպիսի գարշ գործեր, միայն նոյն գարձ հոգեւորականներու սեփական էր, այն մինչեւ մեր օրերը իբրեւ ժառանգական բիրա ախտ մը, զեռ կը շարունակէ իր պիղծ գոհարերութիւնները։ Վարդապետ և աշակերտ, շարունակեցին ճանապարհնին. վերջապէս Մխիթար արժանացաւ գտնել Էջմիածինը, գիտութեան կաճառը. ուր փոխանակ գիտութիւն պաշարելու, նա կ'ենթարկուի անտանելի կացութեան։ Վայրապար այնքան գոհողութիւն, ի զուր այնքան տանջանք։ Մխիթար հոն ատիպուած էր իբրեւ ահարդ ստրուկ մը՝ ահիւ, ահաբեկ ու գողգոջուն՝ ծառայել իբեն առաջնորդին, որուն նախանձը կը շարունակուէր, բրտութիւնը կը սաստկանար. և Մխիթար կը տանջուէր գիտութեան սովէն, կը տանջուէր առաջնորդին կոպիտ վարմունքէն, կը տանջուէր գիշերները երկար առեն անքուն հսկելով իր առաջնորդին քով, և առաւօտները մրկած գաշտերու մէջ՝ արեւուն կիզիչ ազդեցութեան տակ մշակի պաշտօն վարելով։ Մխիթար երկաթէ կազմուածիւն չունէր, կարելի չէր որ նա տակաւ այսպիսի անողորմ վիճակին. գիշերային հսկողութիւնը և արեւու մէջ գաշտային աշխատութիւնը՝ կուրացընելու ատեճան կը խանգարեն իբեն աչուըները։ Խարուած էր Մխիթար, Էջմիածնայ վրայ ունեցած շողշողուն գաղափարները շատ շուտ ամպոտեցան ու պղտորեցան։

Բ.

Սեւան, Գեղամայ գիղեցիկ գիցուհին, իր գարաւոր պատմութեան մէջ կը յատկանակէ մեր ուշագրութիւնը. հոն Լուսաւորչայ խաչէն գիք և գիցուհիք՝ իբենց նուիրական տաճարներով՝ ծովակին ալեաց կուլ կ'երթան, և կը կանգնին ճգնարաններ և եկեղեցիներ. գարեր իրարու կը յաջորդեն, և կըզգուշ վիճակաց շառաչաւոր համբաւը՝ կը տարածուի Ասիոյ ամէն կողմ։ Խաղաղասէր և ճգնասէր հոգին՝ հոն կը գիմէր, հոն նոյնպէս կը բանտարկուէր խռովասէր կղերը։ Սեւան երկրային գրախտ էր և միանգամայն բանտ։ Այն պիտի ըլլար Ս. Ղազարու կղզւոյն մեծ գաշնագրութեան հանգիստավայրը։

Գեռ արշալոյսը չէր ծագած. տակաւին Գեղամայ ծովակին վէտ վէտ ալիքները լուսնակի արծաթաշող ցոլքերուն հետ խաղալով, թռիռալով կը զարնուէին Սեւանայ կաշտ ափերուն, կը խորտակուէին փոսուտաներու փոխուելով։ Երկու տասերասեակ հոգիներ, խորհրդաւոր կէս մթութեան մէջ՝ շուարած քայլերով և սրտի բաբախումով, կը շտապէին, կը կարէին կ'անցնէին

հովիտներէն, ձորերէն, կ'անհետանային անտառներու մէջ և բլրակներու ետեւ կը հասնին Աբատաշատ, դղեակին խոր վիրապին առջեւ՝ ծնրադիր կը փսխան սրտէն սլացած գոհութեան աղօթքներ և համբուրելով սղգիս ազգապետ Լուսաւորչայ հանդստարանը, կը շարունակեն իրենց ճանապարհը, պիտիով դէպ ի Սեւան։

Մխայէլ արքեպիսկոպոսը կորուսած էր իր հլու և շնորհալի ծառան. նա կ'իմանայ անոր փախուստը և եռեւէն կը յղէ լրտես մը, որ գանէ այն նահատակ որսը և ամարդի հարուածներու տակ ջախջախէ անոր փափուկ ոսկրները։ Երկու ճանապարհորդները կը վրիպին լրտեսին աչքէն, և կը մտնեն անմշալի Սեւանին մէջ։ Վարպետ դտուեցաւ Մխիթար և ազատեցաւ իր բռնակալ առաջնորդէն։ Հոս եւս Մխիթար չի զատւ իր սրտին հանգըստութիւնը. գարձեալ յուսախաբութիւն. մի և նոյն խաւար ապիտութիւնը և աւելի թանձր կը պատէր նաեւ Սեւանի միաբնոլորտը. տխուր էր և շատ յուսահատ լուսատենչ Մխիթարայ վիճակը. նա շուարած էր, լքուած էր. անոր լայնածաւալ գաղափարները կարելի չէր որ թաղուէին վանատան անձուկ պարիսպներուն մէջ։ Մխիթար ինքնին կը զգար որ մեծագոյն գործի մը համար, պէտք էր խաւարի և խաչընդոտի դէմ մինչեւ վերջին շունչը կռուիլ և յաղթող հանդիսանալ։ Սեւանայ թոյլ և անգոյն գրականութիւնը, միաբանութեան դատարկութիւնը, վինքը կը մղեն ելք մը գտնել, ճար մը իր ապագան ապահովցընելու. բայց այդ չէր յուսար իրեն նման ո՛և է մահկանացուէ մը, իր գաղափարները կարելի էին իրագործուիլ մ'միայն Էջմիածնայ և Սեւանայ մէջ, և երբ անոնց վանական միաբնոլորտն ալ մտայղութեան մէջ կ'ուզէ խեղդել իր մտքի ճառագայթներն, կը զգայ գերբնական ուժի, երկնային օժանդակութեան պէտքն։ Մաքրափայլ պատանին կ'իյնայ Տիրամօր պատկերին առջեւ. նա կու լայ, կ'ողբայ, կը պաղատի և լիայոյս կ'աղերսէ Տիրամօր օգնութիւնը։ Սեւանայ մատուռը հանդիսատես կ'ըլլար Տիրամօր և Մխիթարայ միջեւ եղած մեծ գաշնագրութեան. հոն միայն Մխիթար կար և ուրիշ ո՛չ ոք. խորհրդական միօրինակ լռութեան մէջ, կղզւոյն ալեաց խոխոջանքներու և ծառերուն սօսափիւններու շրշընկոցը՝ փոխոխուած էր ներդաշնակ հրեշտակաձուագ մեղեդիներու. Մխիթար յափշտակուած էր, պաշարուած շողարձակ ձիւնատեսիլ ամպերու մէջ. Տիրամայր լսած էր Մխիթարայ աղաչանքն և երկու կոյսերու միջեւ կանգնած՝ իրեն կը հարցընէ. «Ինչ կ'ուզես. խնդրէ՛ Մխիթար ինչ որ կ'ուզես». շուարած էր Մխիթար, բայց լուրջ էր իր խնդրանքը. «Ինչ որ դու կ'ուզես». խոսացաւ Տիրամայրը.

«Թող ըլլայ, ուզածդ–եղիցի»։

Աբբեցաւ Մխիթար, չի կար Տիրամայրը բայց կը հնչէր երկնային խոստում մը. «Թո՛ղ ըլլայ. Եղիցի»։

Նոյն խոստումը Մխիթարայ ալէծուխ նաւակին բեւեռային աստղն եղաւ, նոյն խոստումը Մխիթարայ գործին յաւիտենական զօրեղ յոյսը։ Ապահովուած էր Մխիթար։ Այլ եւս նա վատահ իր ներքին ձայնին՝ պիտի գործէր։

Կը թողու Սեւանը և դէպ ի Սեբաստիա կ'ուղեւորի։ Ճանապարհին Բասենոյ վանքը կը հանդիպի, ուր վանահայրը տեսնելով Մխիթարայ ասուածասէր հոգին, զինքը հոն կը պահէ։ Կը տարածուի անոր համբաւը։ Կարնոյ Աւետիք առաջնորդը իրեն կը կանչէ զՄխիթար, բայց սա յանձն չառնուր։ Ամիսներով Բասենոյ մէջ աբեղաները հոգեւորի և գիտութեան մէջ կրթելու կ'աշխատի. բայց հայ մանկտին Մխիթարայ պէս կրթութեան յոյսը սիրելէն շատ հեռի էին։ Մխիթար տեսնելով որ իր անձնանուէր աշխատութեան փոխարէն բնաւ պատուղ չի տեսներ, ճանապարհը կը շարունակէ և վերջապէս կը հասնի իր Հայրենիքը և դարձեալ Ս. Նշան վանքը կը մտնէ, ուր իր հանճարովը ոչ սովորական աշակերտ մը, այլ նա ուսեալ վարժապետի և քաջ քարոզչի պաշտօն կը վարէ։ Մխիթար օր աւուր կը զարգանայ մի միայն իր անձնական տոկուն չանասիրութեամբ և յարատեւակ ընթերցմամբ։ Նա խմացած էր որ Հայաստանի ամէն կողմ պատած էր տգիտութեան խաւարը, և մի միայն անձնական ուժով կարող էր իր տեսչացեալ գիտութիւնը ձեռք բերել։ Նա խմացած էր որ ինքը Հայաստանի մէջ ոչ աշակերտի, այլ ուսուցչի պաշտօնն կարող էր կատարել։ Իր Հայրենիքը իր քարոզներով և խրատներով կը կրթուէր։ Մխիթար չափազանց կ'աշխատի, այն ատեհան, որ մարմինը կը տուժէ, աչաց զարհուրելի ցաւ կը կրէ և նոյն իսկ երկու աչուրները կը կուրնան. անհանելի էր Մխիթարայ վիճակը. նա կ'ուզէր կարդալ, կ'ուզէր գրել. բայց խաւարը իր զարհուրելի ցաւերով կը սանձէր անոանձ ուսումնասէրը. նա հնարք կը մտածէր յաղթահարելու նոյն իսկ ֆիզիքական խոչընդոտները։ Աչուր ապուչուրները կոյր են, բայց ոչ միտքը. որ աւելի ուժ ու կորով առած, հոգեշունչ գաղափարներ կը ներշնչէր. տկարութիւնը իր մէջ կ'արծարծէր քերթողութեան կարողութիւնը և մտքին մէջ շարադրելով զգայուն և սիրանոյշ ազօթքներ, ինքը կ'երգէր և գրագիրները կը գրէին և եկեղեցիներու մէջ իրրեւ ժամասացութեան երգեր կ'երգուէին։ Ամիսներով Մխիթար կուրութեան անհանելի տառապանքի մէջ կը նահատակուի. վերջապէս կը բուժի, կ'առողջանայ, և դարձեալ կ'ընկղմի գրքերու մէջ. գիտութեան պաշարով կը լնու իր պաշտելի գանկը։

Մխիթար զարձեալ կը մտածէ հայրենիքը թողուլ և հեռանալ. Ասիան իրեն մոքին ասպարէզ մը ցոյց չի տար. Հռովմայ համբաւը հրապուրած էր Մխիթարայ ուշադրութիւնը. մանուկ հասակին մէջ իր դաստիարակներն, և ճանապարհորդութեան առեն մի քանի բարեկամներ Հռովմայ վրայ շատ լաւ խօսելով, և մանաւանդ ի Բասեն և նոյն իսկ Ս. Ղևոն վանքին մէջ՝ մեր նախնեաց գրոց և մեկնութեանց մէջ կարդալով Հռովմայ եկեղեցական հռչակաւոր գիրքը, նա կը փափաքէր հոն երթալ, և օտար կրօնական միաբանութեան մէջ կրթել իր հոգին։ Բայց Հայաստանի Եհովան պիտի թողուր որ օտարութեան մէջ չքանար նախասահմանեալ լուսաւորիչը։ Օտար կրօնքին մէջ Մխիթար՝ Մխիթար պիտի չըլլար. ՚ւլ կարող էր իրմէ այն գաղափարը՝ որուն մէջ զեղեցիկ ապագային պատկերը կը տեսնէր։ Ինչ որ Աստուծոյ հաճոյ էր և իր յաւաջապիսութեան կարեւոր, սէաք էր որ զայն կատարէր՝ թէև դժուարութիւնք, արգելք՝ անփշրելի պարիսպներու պէս իր դէմ կանգնէին։ Մխիթար իր ամբողջ կեանց մէջ խոչընդոտներու դէմ խիզախ մարտնչող մը եղած է. և այս արիական յատկութիւնը իրեն համար անհրաժեշտ էր։

Մխիթար երկրորդ անգամ կը թողու իր Հայրենիքը, շատ զժուարութեամբ կը հասնի ի Բերիա ուր կը գտնէ լատին կրօնաւորներ, կ'ընտանենայ յիսուսեան Աստուն քահանային հետ։ Քիչ ժամանակուան մէջ անոնց յայտնի կ'ըլլայ Մխիթարայ աստուածային շնորհքով և գիտութեամբ լցուած նախանձելի հոգին. օտարազգի կրօնաւորները կը զարմանան թէ ինչպէս հայ արեւոյ մը ինքնօգնութեամբ՝ կարողացեր է այնքան զարգանալ և աստուածաբանական գիտութեամբ ճոխանալ։ Մխիթար իր բարեկամ Հայր Աստուն կը յայտնէ Հռոմ երթալու փափաքը։ Յիսուսեան կրօնաւորը կը հակառակի, վասն զի ըմբռնած էր որ Մխիթար Հայրենիք կենալով, դեռ աւելի օգտակար և կարեւոր կ'ըլլար։ Նա շատ հակառակեցաւ, բայց ի զուր. Մխիթար զեղեցիկ փափաքները զոհելու կարողութիւն չունէր։ Վերջապէս Մխիթար նոյն յիսուսեան հօրմէն՝ իր անձին իրեւ բարի վկայութիւն կ'առնու երկու գիր, մէն Հռոմ յիսուսեանց ընդհանուր Աբբահօր ցոյց տալու համար և միւսը իրեն քով պահելու և հարկ եղած ժամանակ գործածելու համար. վկայականն Մխիթարայ մասին արժանաւոր գրուածք մըն էր, և մի քանի ուրիշ կրօնաւորներէ առաքլութեամբ վաւերացուած էր։ Ցաւոց աստղը Մխիթարայ համար բոլորովին ժպտուն էր. նա ուրախութեամբ Բերիայէն կը մեկնի և Աղեքսանդրիոյ նաւահանգիստէն նաւ մտնելով կը հասնի Կիպրոս։ Եղանակը տաք էր և տեղւոյն օդը և ջուրը

անկասելի։ Մխիթար իր խստակրօն կենցաղով ֆիզիքապէս ուժասպառ էր, երկինք՝ որ Մխիթարը Հայրենիքի վերածննդեան համար ահմանած էր, պէտք էր կռուէր Մխիթարայ օրօշողութեան դէմ։ Մխիթարայ նահատակութիւնը կը սկսի. նաւը կը մեկնի, իսկ ինքը աստիճ ջերմով բռնուած կը մնայ Կիպրոսի մէջ։

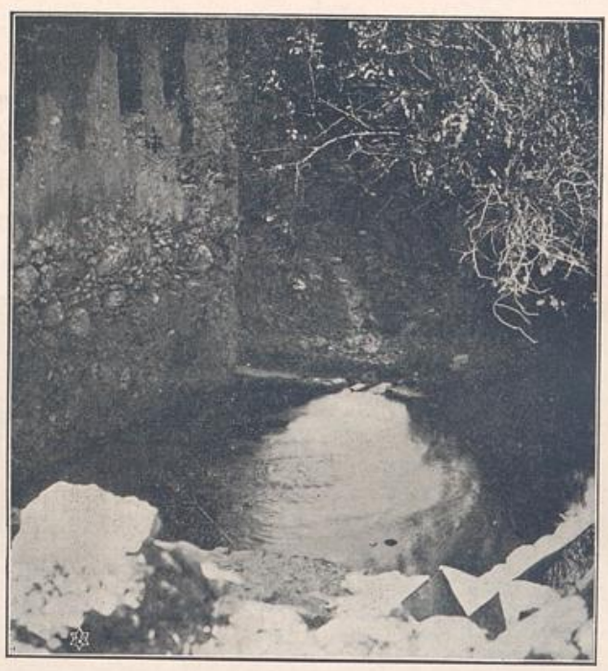
Հեռացաւ նաւն՝ որ Մխիթար Հայաստանի ձեռքէն պիտի յափշտակէր. նա ալիքներու դէմ կը պատերազմէր, իսկ Մխիթար Սաղամինայի հայ վանատան մէջ կը տանջուէր։ Համազգի, համարիւն և կրօնակից եղբայրներու մէջ Մխիթար անհալի լքման պատապարտուած էր. վանքին միաբանները մահաժեր Մխիթարայ՝ կու տան խարխուլ, առանց կահկարասիի,

Սաղամինայի վանքը։

առանց անկողնոյ, առանց ծածկոցի սենեակ մը. Մխիթար գժոխային տենդի մէջ տապացեալ, իր բարակ վերարկուն իրեն անկողնի և վերմակի տեղ կը գործածէ. սենեակին ամէն պատառուածներէն և ճեղքերէն օդը ներս սուրալով կ'արծարծէ Մխիթարայ հրդեհը, կը պապակի սաստիկ ծարաւէն, բայց միաբաններէն այցելու մը չունի. պուտ մը ջուր տուող չունի. խեղճ հիւանդը կը տեխպուի ուժը վրան ժողվելով իջնել վար՝ ջուր խմելու։ Հիւան-

դուխիւնը երթալով կը ծանրանայ, կը զայրանայ. հիւանդը կը նեղուի տապէն, և կ'ինչնայ պարակ և զովանալու համար, հանուելով կը նետուի սառուցեալ ջրոյ աւազանին մէջ։ Մխիթար սասաիկ չկրնար շուարած էր, և ինչ որ կ'ընէր չէր գիտեր։ Ջրէն հլլալէն վերջը, արեւուն կիզիչ ճառագայթին տակ կը հանդչի օձուտ պաշտին մէջ։ Այս ժամը Մխիթարայ մահ կը սպառնան. բայց նա մտածելու կարողութիւն չունի. ջրէն կ'ելլայ և աւազանին մօտ քարանձաւին մէջ կ'երթայ և ոտուընները չորը գնելով

Մխիթարայ աւազանը։

մինչեւ իրիկուն կը քնանայ հոն խոնաւութեան և վատ մթնոլորտին մէջ։ Կրօնաւորները ձեր էին. օրերով Մխիթար իր կեանքը այսպիսի վտանգներու կը մատնէ, բայց կրօնաւորներէն և ոչ մին փոյթ կ'ընէ հսկելու անոր վրան։ Սակայն անհերքելի հսկող մը կար, որ Մխիթարը նոյն իսկ օձերու չէզոնէն և մահաւոր սառուցեալ աւազանին մէջ կը պահէր անխուսափելի վտանգէն։ Մխիթար հիւանդութեան ամենէն ծանր ժամանակ տասը անգամ այս վտանգին մէջ ընկած է. կրնայ դուշակուիլ թէ նա այդ կերպով որքան հիւծուած, մաշած ու քայքայուած էր. պարտէզէն վանք դառնալու համար կարող չըլ-

լար ոտքի վրայ կենալ, այլ գետնատող և հեւ ի հեւ, հազիւ կրնայ ինք զինքը վանքին խոհանոցը ձգել։ Մխիթար կերակուր կը խնդրէ, անօթի է, բայց ամարդութեամբ կը մերժուի և հազիւ երբեմն պատառ մը չոր հացի և երկու երեք ձիթապըտղի կ՚արժանանայ։ Ա.յսպիսի պիղծոցիս վիճակի մէջ, Մխիթարայ չի վախճանիլն վերագրելի է մի միայն վերին Նախախնամութեան։ Մխիթար երկու ամիս այս կերպով ապրելէն վերջը, ուխտաւորաց շնորհիւ կը փոխադրուի կղզւոյն եկեղեցիին սենեակներուն մէյն մէջ։ Ջերմին կը յաջորդէ ասասիկ գալուկն որ դեռ աւելի կը հիւծէ արդէն խակ հիւծուածը. բժիշկները ախտին առջեւն առնելու համար չեն գտնար դեղ մը, և կը վճռեն հիւանդին մնաւղուա մահը։ Մխիթար կը տանջուէր, կը ծիւրէր, բայց մահը իրմէ կ՚երկնչէր։ Ա.յսքան տառապանաց մէջ նա կը կրկր մոլեռանդ կրօնականներու ապշելիօրհ բռնակալութիւնները։ Մխիթար միշտ համարձակ կը յայտնէր իր հոռվէական հայ լինելն. և ատոր համար նա առելի էր ոգէտ կրօնամոլներուն. ատոր համար Սաղամինայի վանքը զինքը հալածեց, և հիւանդութեան ժամանակ Եփեսոսի սուրբ ժողովի ատեն օրը՝ կատաղի կրօնամոլներ կը մտնեն հիւանդ Մխիթարայ սենեակը և կը բռնադատեն որ Մխիթար նզովէ Հռովմայ Լեւոն պապը և Քաղկեդոնի ժողովը. նա բացարձակապէս կը մերժէ անոնց առաջարկը, բայց երբ զարձեալ կը սպառնան կը բռնադատեն, նա աներկիւղ կը գոչէ. «Նզովեալ լեցի Դէոսկորոս՝ զոր դուք այսօր իբրեւ սուրբ պատուեցիք»։ Անպատում էր բռնակալաց զայրոյթը, կատաղութիւնը. վրէժառու ոգին կը հրդեհի. բայց ոչ որ քաջութիւն կ՚ունենայ Մխիթարայ վրայ ձեռք վերցընելու. կը վախնան որ ծիւրեալ մարմինը գերեզման առնելու իրենք պատճառ կ՚ըլլան։ Սա փոքրիկ նմոյշ մըն է մի քանի դար առաջ կրօնամոլութեան վատ ոգւոյն, որ ամենէն աւելի ոգէտ վանքերու և թանձրամիտ կղերականներու մէջ վատ կը ճնար այրելու ։՛ և է եղբայրական կապ, և առիթ լինելու ահաբեկիչ եղեռնագործութեանց։

Ա.յսքան տառապանք, այսքան խոչընդոտն՝ որոշ կը խօսէին Մխիթարայ, որ Հայրենիքը օտարութեան հետ պէտք չէր փոխեր, ինքը հայրենիքի համար նախատեսմամեալ էր, և ոչ յիսուսեան միաբանութեան մը մէջ կորսուելու։ Սթափեցաւ Մխիթար, խմացաւ որ պէտք էր Հայրենիք դառնար։ Որոշեց ճանապարհ իյնալու. բայց աղքատութիւնը, ֆիզիքական ծայրայեղ տկարութիւնը՝ իր որոշողութեան սկսան հակառակիլ. զարձեալ արգիլը, զարձեալ խոչընդոտն. բայց Մխիթարայ կամքը անընկճելի էր, նա կը սիրէր անկարելի երեւցածը ընկճել։ Ձիւնոտ էր և շատ տկար. գալուկը դեռ կը

շարունակուէր. և սակայն արէն Մխիթար իր որոշողութենէն ետ չի կենար. գաւազանը իրեն օգնութեան առած ճանապարհ կ'իյնայ. անիծեալ օտարութիւնը մահ կը սպառնայ, իսկ հայրենիք՝ կեանք կը խոստանայ. ի չէ՞։ Շատ նեղութիւններ է, քաղաքական արգելքներէ յետոյ, նաև կը մնէ, կը հասնի Սեբաստիա։ Հոն Մխիթարայ հռհռատակութիւնը կը սկսի կրկնապատկել. իր միւս հիւանդութիւններէն զատ, կերցաւով կը վարակի. բայց նա չի վհատիր. հետիոտն ճանապարհ կ'իյնայ դէպ ի Բերիա. կարող չէ գրաստ մը գտնել, չի կայ ստակ. ազքատութիւնը զինքը կը տանջէ. և իր երկար ճամբորդութեան մէջ, մուրալով կ'ապրի. իրեն դէմ կ'ապստամբի նաեւ ստամոքսը. կերցաւը և ոչ իսկ չոր հացի մնունդը կը շնորհէ առվալուկ, հիւծած և կմաղքացած Մխիթարայ. կերածն առանց մարսելոյն մնունդ տալու՝ կ'արտաքսուի։ Բայց Մխիթար կը շարունակէ իր ճանապարհը և կը հասնի Բերիա։ Հոն ծանօթներու քով պարման կը տանի իր անտանելի հիւանդութեանց, կ'անցնի կերցաւը, բայց ոչ գալուկը և տենդը որոնք տակաւին զինքը կը նեղեն։ Բերիան ալ օտար էր, հոն ալ կարող չէր երկար տեղն մնալ. պէտք էր իր հայրենիքը դիմել։ Բազմօրեայ ճանապարհ մը իր առջեւ կը ներկայանայ և ինքը կարող էր հետիոտն կտրել զայն։ Ներքին արիական ոգին կը գոչէր յառաջ. բայց մարմինը ընկճուած էր, այն մարմինը որ ամիսներով շարունակ գերեզմանին մօտեցած է, մնունդ երբէք չէ առած։

Յառաջ Մխիթար . . .

Նա կը շալակէ իր ձերմակեղէնները և կը քալէ։ Կը գտնայ հեծեալ ուղեկիցներ, անոնցմէ հա չի մնալու համար՝ շնչարգել կը վազէ, երկար չի տեւեր այդ ընկերութիւնը. կը տախտուի գտնումը թողուլ և բոլորովին ուժամեափ՝ գետին կ'իյնայ. կը մնայ մինակ, անօգնական, հիւանդութիւնը, քաղցը զինքը կը տանջեն. լքեալ է նա։

Յառաջ Մխիթար . . .

Բայց այլ եւս յոգնածութեանը դէմ կարող չէր կանգնիլ, որտաճմլիկ էր Մխիթարայ վիճակը, նա կիսամեռ ընկած էր ճանապարհին վրայ։ Սիրելին պէտք էր տանջուէր, այդ է քրիստոնէին մխիթարական ճակատագիրը։ Մխիթար գոհ էր այդ ողբալի վիճակէն. Մխիթար անոյ կը մխիթարուէր. վասն զի անոյ Եհովային առջեւ արդիւնք կ'ունենար։ Երկինքը բոլորովին լքեալ չի թողուր իր հաւատարիմ և շնորհալի ծառան։ Նոյն ճանապարհէն բեռնաթափ գրաստներով կ'անցնի այլազգի մը, որ գթալով Մխիթարայ վրայ, զինքը գրաստի մը վրայ կը հեծցընէ և կը հասցընէ իր առաջուան ուղե-

կիջներուն. որոնց հետ յետոյ հետիոտն գարձեալ ճանապարհ կ'իյնայ։ Եղանակը աշուն էր և սկսած էր խոնաւութիւնը և ցուրտը։ Մխիթար ամբողջ ցերեկը կը քալէր քրտնելով և տաքնալով, իսկ գիշերները իր վերարկուին մէջ պլլուած բացօթեայ կը պառկէր. տենդով ճարակուած Մխիթարայ համար այդ վիճակը շատ վտանգաւոր էր. բայց նա համբերութեամբ կը շարունակէր իր ճանապարհը։ Վերջապէս կը հասնի իր հայրենիքը. ծնողքը որ կը կարծէր թէ իրենց զաւակը մեռած է, տեսնելով ողջ իրենց գիրկը, զուարթ հառաչանաց վայտասունի և լալիւններու մէջ, կը համբուրեն իրենց սիրելի նահատակ որդին. անոնց ամենէն յուզիչ տեսարան մըն էր...

Մխիթարայ կեանքին առաջին վայրագ փոթորիկը անցաւ, և ինքը արի և քաջ գտնուեցաւ. ծնողաց քով գտաւ իր խարխուլ կազմութեան կազդուրումը, առողջացաւ ուժովցաւ, բայց հայրենի տան մէջ չի մնաց. գարձեալ մտաւ Ս. Նշան վանքը. և ինքզինքը տուաւ անթերի հոգեսիրութեան և լուրջ գրասիրութեան. իր վարքը, իր գիտութիւնը՝ վանքի միաբաններու նախանձը սկսան բորբոքել. թշնամիները հակառակորդները շատցան. անոնցմէ մին Ծառուկ անուանեալը համարձակ կ'ատէր, կը թշնամանէր ու կը հալածէր զՄխիթար. բայց փոխարէն կը գտնէր ոչ զայրացկոտ Մխիթար մը, այլ հլու, համբերատար, շնորհազարդ, ներողամիտ կատարեալ Աբեղայ մը։

Մի օր Մխիթարայ բացակայութեան՝ արեղայն Ծառուկ, բնաւոր բիրա նախանձով սանրացած, կը մտնէ Մխիթարայ սենեակը, ամէն հնդինակութիւնները կողոպտելով, կրակի մէջ կը նետէ կ'այրէ։ Կոպիտ եղեռնագործութիւն մըն էր Ծառուկին այդ գործը, և այն՝ կոպտագոյն կը գտնայ, երբ իրեն կը հարցընէ Մխիթար իր անխոնջ մարին արկիւնք երկերուն ուր ըլլալը, և նա կը պատասխանէ թէ կրակը նետեցի, այրեցի զանոնք որպէս զի Հոգին սուրբ ազատի անոնցմէ... Եւ Մխիթար կը համբերէ այդ անհեթեթ հայհոյանքներու։

Մխիթարայ առաքինութեան և գիտութեան համբաւը քաղքին մէջ կր հռչակուի. ժողովուրդը միաբերան կ'ուզէ որ սարկաւագ Մխիթարը քահանայական աստիճանը ընդունի և իրենց հոգեւոր առաջնորդը ըլլայ։ Մխիթար որչափ որ աստուածաբանական գրքերու մէջ կը խորասուզուէր, այնքան կ'ահաբեկէր քահանայական աստիճանի բարձր պարտականութիւններէն

և ինքզինքը անոր բոլորովին անարժան կը զգար. ուստի կարող չէր զիւրաւ զիջանիլ ժողովրդեան խնդրանքին. բայց ժողովուրդը կը սպիտր, կը պնդէր. նա կարօտ էր հոգեւոր առաջնորդի, առաջնորդի մը՝ որ կարենար ըստ ա֊ւետարանին կրթել ու առաջնորդել իրենց երկիւղած և աստուածասէր հոգին. ժողովուրդը ըմբռնած էր Մխիթարայ կարողութիւնը և որով իրեն մոքէն չէր շեղէր, կը յամառէր գինքը քահանայ ձեռնադրել տալու։ Մխիթար չի կրցաւ դիմադրել. երկար տաեն հոգեւորական առանձնութեան և կրթութեան մէջ մնացեալ էակ, հոգեկան արիութեամբ կը բարձրանայ քահանայական աստիճանին (1696), քսան տարեկան հասակին մէջ։

Մխիթար պէտք էր որ իր վարդապետին օրինակին հետեւէր. քահանայու֊թենէն վերջը իր մէջ կը բարախէ վեհանձն գործին առաջին ուժգին տրո֊փումը — նաւիրուիլ ընկերին օգտին, կրթութեան և լուսաւորութեան համար։ Նոյն օրէն նա որոշեց և ուխտեց գիտութեան մուրճով տապալելու ազգային վատ բարքերու ամէնէն այլանդակ հրէշները՝ անմիաբանութիւնը, ժլատան֊դութիւնը, կռուասիրութիւնը։ Աչքսիսի մեծ գործ մը սկսելու համար, նա կը կարօտէր իրեն նման խանդավառ գործիչներու. ուստի նախ պէտք էր միաբան գործիչներու կազմութեան աշխատէր։ Մխիթար իր խրատներու, իր վարմանց մէջ համակրելի էր և սիրելի, այդ յատկութիւնը շատերը իրեն ձգելու համար նպաստաւոր էր. ուստի ձեռք կը գարնէ մեծ գործին։ Սերաստիոյ մէջ Յովհաննէս և Յովսէփ հոգեսէր պատանիները՝ տեսնելով Մխիթարայ նախանձելի վարքը, իրմէ չեն հեռանար և սակայն անոր աս֊տուածային խրատները կը լսեն։ Մխիթար կը գտնէ արեգանեաց հազուա֊գիւտ հոգեհնուտ Թոմմայի Գեմբացւոյ գիրքը. որով իր ունկնդիրները աշ֊խարհքէն որսալու համար, նա մտքական զօրութիւն մը կ'ունենայ, և իրօք քիչ ժամանակէն, իր ունկնդիրներէն՝ Յովհաննէս պատանին հաստատապէս կ'ո֊րոշէ ընդգրկել հոգեւորական վիճակը և իր հարազատուն Թաղլով, կ'ուխտէ Մխիթարայ աշակերտելու։ Ծնողքը հոգւով չափ կը հակառակին Յովհան֊նէսին վիճակի ընտրութեան, և կը սկսին հալածել զՄխիթար. սա խոհե֊մութեամբ կը գործէ և որով կը յաղթահարէ. բոլորովին ապահովցընելով Յովհաննէսի աշակերտութիւնը, կ'երթայ Կ. Պոլիս. իր յղացած գործին գլուխ և օգնական կ'ուզէ ընտրել հոն գտնուող խաչատուր անուանի վար֊պետին. բայց չի կրնար հանդիպել։ Մխիթար կը շարունակէ իր սկսած գործը. Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ քարոզչի հոչակաւոր անուն կը հանէ. ժողովուրդը և կղերը բազմութեամբ կը գիմէ անոր հոգեշնորհ և խնամատարից խօսքերը լսելու։ Սերաստիայէն Յովհաննէս աշակերտը կ'ազատի իր ծնողաց

կաշկանդուէն և կու գայ իր վարդապետը կը գտնայ։ Մխիթարայ կը յա-
ճախեն շատ անձինք. որոնցմէ մին՝ Յովհան պատանին աշակերտ կը գրուի, և
այդ կերպով Մխիթար երկու առաքեալ կ'ունենայ։ Երկուքն ալ միասին իր
հետ առած կը մտնէ նաւ և կ'ուղեւորի դէպ ի Պոնտոս։ Զայրացկոտ Սեւ
ծովը կ'ուզէ իր վիթխարի և մռնչող ալիքներու մէջ խեղդել Մխիթարայ
լուսաւորութեան նորակազմ ընկերութիւնը. ազօրմելի նաւը մատնուած էր
ալեաց յօշոտող ճիրաններու. մահը անխուսափելի էր. նաւորդներու մէջ
ժանտախտ կ'իյնայ, վատնգը կը կրկնապատկուի. Մխիթար ի՞նչ կարող էր
ընել՝ եթէ ոչ իր խաչի յուսին պլլուիլ. այն միայն կարող էր փրկել զինքը.
նա իր աշակերտաց հետ իր խնկելի ափերները երկինք կը բարձրացընէ։
Եւ ամպերը քարացած չէին. նաւակոծելոց ազաչանքը կը լսուի և չար-
չարուած նաւը Ադրակլիոյ նաւահանգիստն կը հասնի։ Մխիթար իր աշա-
կերտներով կը մտնէ նաւակի մը մէջ որ ծովեղերքէն քերելով, դէպ ի Տրա-
պիզոն կ'ուղեւորի։ Այս կերպ նաւարկութիւնը անվտանգ կը կարծուէր,
վասն զի նաւակը ցամաքին մօտէն նաւելով, մրրկի ժամանակ շուտով կա-
րելի էր ցամաք ելլել։ Խաղաղ նաւարկութիւնը շատ չի տեւեր, գիսախայեն
մեայլ ամպերը կը զիզուին, ծովը կը սկսի մռնչել. փայլակ, որսա ու շանթեր
կը տեղան. նաւակը կը փորձէ ցամաքին մօտենալ, բայց անհնարին է. նա
այլ եւս վայրագ ալեաց որսը դարձեր էր. Մխիթար իրեններով հաւատքի
խարխոյով ամրացած՝ անսասան ժայռ մըն էր. և նաւավարք լքնալ և
յուսահատ՝ կը թողուն թիերն, զիրենք կարծելով մահուան անդունդին
բերանը. գիշերը վրայ կը հասնի ու նաւակը իրական քաոսին մէջ կը ծփայ.
նաւակոծելոց վայնասունը, գոչը կը խղդուի ամպերու և ալեաց ըմբոստ ու
խռպոտ գանգիւններու մէջ։ Երկար կը տեւէ անոնց ճգնաժամը. և վերջապէս
կատաղած ջուրը կը խաղաղի, կ'ելլան ցամաք, ուր երկու օր հանգստա-
նալէն յետոյ, հանդարտ նաւարկութեամբ Սինոպ կը հասնին. հոն Մխիթար
կ'ըմբռնէ Տրապիզոն երթալու դժուարութիւնը, ուստի կը թողու այդ մտա-
դրութիւնը և ցամաքով կը շրջի Պոնտոսի մի քանի քաղաքներու մէջ.
ամէն տեղ կը սիրէ իր լուսատու ճառագայթները և կը մեկնի ի Կարին։
Հոս շատ խանդով կը գործէ, անընդհատ կը քարոզէ, կը խրատէ, կը
դաստիարակէ. և իր ամենէն մեծ ջանքն կ'ըլլայ կղերին ու ռամկին մէջ
քաղաքակրթութեան և գիտութեան լոյսը մացընելն։ Տեղացի ժողովրդեան
սիրտը կը գրաւէ, նա սիրելի կ'ըլլայ առհասարակ թէ՛ կղերականին և
թէ ռամկին։ Բայց հոն կարելի չէր տարիներով մնալ. գրական հասարա-
կութիւն մը Հայաստանի խաւար երկնքին տակ կարող չէր ստեղծել. նա

անկից ալ երկու աշակերտ առնելով, նախորդներուն հետ ի միասին դէպ ի Կ. Պոլիս կը վերադառնայ։

Ը.

Մխիթար վառնուն գործի մէջ է։ Խաչ ու գրիչ իրեն յղացած գործին ամենէն մեծ զօրավիգն կ'ըլլան։ Մայրաքաղքի համազգի հայութեան մէջ կը սկսի կրօնական կառոյցի առելութիւն մը, որուն կը յաջորդեն նախատինք, հակառակութիւն, երկպառակութիւն, մառնութիւն, կռիւ և հալածանք։ Այսպիսի պարագաներու մէջ ժողովուրդը պէտք ունէր ողջամիտ, լրջամիտ, անկողմնակալ, արդարադատ և անձնանուէր առաջնորդի մը. Մխիթար այդ և ադիկ աւելի զեղեցիկ յատկութիւններով օժտեալ, կը մտնէ պատակտեալ և յուզեալ ժողովրդեան մէջ։ Նա սիրելի և պաշտելի էր ազգին երկու համարիւն հատուածներէն. որով իրեն ձայնը ազդու էր. նա կարող էր ներքին փոթորիկը խաղաղեցընել, նա կարող էր արիւն սպառնացող հրդեհը մարել։ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ՝ շարունակ կը քարոզէ եղբայրական սէր, կը մեկնէ աւետարանը, քալ հոգեւորի մը պէս. ժողովուրդը կը խռնի հոն՝ լսելու ազգին ամենէն անուանի և լուսաւորեալ քարոզչին կենսատու խօսքերը. բայց նա կը քարոզէր համարձակ, և համարձակ ցոյց կու տար իր կրօնական զաւանանքը. իր քարոզները կը զարդարէր մեր նախնի սրբազան հարց աստուածաբանական վկայութիւններով, և այնպիսի վկայութիւններ կը յիշատակէր, որ անկնդրաց մեծ մասին կրնար դառն և վիրաւորական երեւնալ. բայց այսու հանդերձ, նա անխտրաբար երկու անջատ համազգի ժողովրդեան պաշտելի էր։ Մի և նոյն օրերը ազգիս երկու անջատ մասերուն միջեւ կը սկսի կռիւը. Մխիթար կը լսէ որ լուսաւորչական հայը զայրացած են կաթուղիկէ հայոց վրայ, և գանոնք նոյն իսկ աէրութեան առջեւ մատնելու կ'ուզեն մատնել։ Նա Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ բեմն կը բարձրանայ. և գորովական լեզուով կը քարոզէ խաղաղութիւն, եղբայրասիրութիւն և կը պարսաւէ առելութեան և խռովութեան կործանիչ ոգին. բայց զայրացկոտ սրտերը չեն խաղաղիր. քարոզէն վերջը խումբ խումբ միաբանած, իրենց համարիւն եղբայրները՝ Թուրք պատուրին մատնելու կը դիմեն։

Մխիթար խորանին խաչը առած, կը փութայ կը վազէ անսասան խումբ բերան վրայ, և արիաբար կը գոչէ. «Եղբարք, ինչ է այդ ձեր ըրածը. եթէ

մատղիր էք հռոմէական հայերը մատնելու. նախ զիս մատնեցէք, ես ալ անոնցմէ եմ»։ Անոնք փոխանակ դեռ աւելի զայրանալու կը պատասխանեն, թէ «Մենք քեզի հետ գործ չունինք. այլ անոնց հետ է մեր խնդիրը որոնք մեր քահանաները խախտած կ'անուանեն և զմեզ կը թշնամանեն. դու անոնց հետ ինչ գործ ունիս»։ Մխիթար իր համարձակ քարոզութեանց մէջ անոնց առելի չէ եղած, այլ և յատուկ պատկառանք մը վայելելը է։ Նա այդ խումբը ազատ չի թողուր, համոզկեր խօսքերով կը ջանայ անոնց զայրութին արիւնարբու հեռուանքն խափան ջախջախել. նա կ'իմանայ, որ անոնց զայրոյթը ոչ միայն թշնամանողներու, այլ նոյն իսկ արդարներուն վրայ կը ծխայ, ուստի գիրենք կը յորդորէ, որ փոխանակ թուրք գատաւորին դիմելու, խնդիրը ժամանակաւան պատրիարք ազգապետին հանեն ու պարզեն. նա այս խորհուրդը կու տայ և հակառակ պարագային կը ապատնայ որ ինքը պատրաստ է ձեռքի խաչովը բարձրանալ կառավարութեան առեանը և արդարութիւնը պաշտպանել և եթէ հարկ լինի, արդարութեան համար՝ նոյն իսկ պատրաստ է արիւնեամբ պահնին ուրին տակ գնել իր վիզը։ Դիւցազնական էր Մխիթար, որուն խօսքերէն փոթորկալից ամբոխը փոխելով իր վայրագ ու խիզախ ընթացքը, կը դիմէ դէպ ի պատրիարքարան և կը բողոքէ ազգապետին, որ առանց վարանելու հաշտութեան պրօշը կը պարզէ։

Մխիթար կը յաղթանակէ։ կը շարունակէ եղբայրութեան, խաղաղութեան քարոզները. կոչնակիցներ և հոգեկիցներ կ'առաւելուն. թէեւ ժամանակը վտանգաւոր էր, կղերական դասուն մէջ փառասէրնչիկ լսկիրշ ոգին պայթուցիկ խռով և արիւնահեղութիւն կը նիւթեն. սակայն նա իր գաղափարը իրագործելու համար, պատեհագոյին աւետն բռնկած ժամանակը կ'աշխատի։ Միաբանները կը բազմանան, միաբանութեան կազմութիւնը անհրաժեշտ էր։ Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցւոյն խցիկը ազգագոյ մեծ կազմակերպութեան արարչական ուժերը կը խտացընէ։ Հոն ստեղծագործող Մխիթարը՝ լուսաւորութեան աւետարանը կը մեկնէ՝ իրեն գործակից աշակերտներուն, բայց ամենայն ինչ գաղանի կը կատարուի. բարիքը չար մէնոլորտէն պէտք կ'ըլլայ ծածկել, պատսպարել. չարագործութեան, եղեռնագործութեան ժամանակն էր։ Մխիթար լուսաւորութեան առաքեալները կը սկսի տարածել հայաբնակ գաւառներու մէջ։ Իր աշակերտները կ'ընդունուէին իբրեւ խաղաղութեան առաքիրանները. առանք մի տեղ միայն չեն հաստատուիր, այլ գաւառէ գաւառ, քաղքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ կը շրջին, ժողովրդեան մէջ կիսաւթին, լոյս տարածելով, քարոզելով եղբայրական հարազատ սէր. և ժողո-

վուրդը կ'իմանար անոնց ասոիճանին արժանավայել համբուր։ Մխիթար Կ. Պոլսոյ մէջ իր գործունէութիւնը յառաջ կը վարէ. եկեղեցիներու մէջ աստուածային պատգամախօսութիւնը կը շարունակէ. և միաբանութեան կազմակերպութեան մեծ գործ կու տայ։ Պէյօղլու թաղին մէջ կը գտնէ ճգնաբանի վայել մի տուն, զայն իրեն նորակազմ միաբանութեան իբրեւ մենաստան կը վարձէ 1701ին։ Ազգային փոխարկի օրերուն յանդուգն էր մեր շնորհալի Հօր այդ առած քայլը։ Բայց նոյն ժամանակին ազգային ազգապետաց հետ, նա գիտէր վարուելու կերպը. աղուէսներու դիմաց խորամանկութիւն պէտք էր։ Եւ աշակերտները իր շուրջը կը բոլորէ. ամբողջ օրը իր քով կը պահէ և երեկոյեան իրենց տները կը խաւրէ։ Հոգեւոր գրքեր տպել կու տայ և իրենց մենաստանը արտաքսապէս իբրեւ կազմաւուն կը ցուցընէ։ Աշակերտներու առջեւ կազմ ու պատրաստ կը գտնուին գրաւոր գործիքներ. օտար մը Մխիթարայ այցելելու առեն, աշակերտները իսկոյն թող կու տան իրենց ուսումնական պարապմունք, և գիրք կազմել կը ձեւացընեն. և այս կերպով Մխիթարայ հաստատած նախնական միաբանութիւնը մենաստանի մը կատարած չի յարուցաներ, որով նա կը յաջողի օրէ օր իր միաբանութեան անդամները կրթելու և բազմացընելու։

Մինչդեռ Մխիթար ազգիս պարծանք կրօնական և ուսումնական շէնքը հիմնարկելու զբաղած է, մի և նոյն առեն Կ. Պոլսոյ ժամանակակից պատրիարքը և իրենց համախոհները մայրաքաղաքին թիւրաններն ազգին զաւակներու անմեղ սրտիով ներկելու, և միութեան շէնքը տապալելու, կործանելու կ'աշխատին։ Ազգային պատրիարքարանէն հալածանքի շեփորը կ'որոտայ, բանտ, շղթայ, կախաղան և սուր կ'ըլլան բաժին ազգիս այն ամենուն՝ որոնք չեն հայհոյեր քաղկեդոնի ժողովը, Լեւոն պապը։ Հալածանքի հեղինակն կ'ըլլայ Եփրեմ պատրիարքը, որ տէրութեան միաքն ալ պղտորելով, հալածանքի մռնչող փողը հնչեցընել կու տայ նաեւ գաւառներու մէջ։

Մխիթար ակն յայտնի արդէն ցոյց տուած էր կաթոլիկէ հայ հասարակութեան ամենէն եռանդուն հովիւ լինելն. ուստի կարելի չէր այլ եւս իր սկսած գործը անվտանգ ըլուխ հանելն, հո՛ն, ուր կրօնական մարտի ասմրերը պատրաստ են կործանելու իր շէնքը։ Պատրիարք Եփրեմ զմխիթար ձերբակալելու հրաման կը հանէ։ Մխիթար կը լսէ իր վտանգաւոր վիճակը. շուտով աշակերտները իրենց տներն կը ճամբէ, իսկ տան կարասիք և գործիք բարեկամ պրացիներուն յանձնելով, կը գոցէ իրեն ուսումնարանին դուռը, իսկ ինքը՝ Գալաթա Ցիուսեանց վանատունը կ'ապաւինի. բայց կրօնաւորները Մխիթարայ կեանքը ապահովցընելու համար,

զինքը կը յորդորեն որ գիմէ Պէյօղլու քարուչխներու վանքը, որ Գաղղ. գեսպանին հովանաւորութեան տակ ըլլալով, կարող է հալածչաց ձեռքէն իսպառ ազատիլ։ Մխիթար կը հետեւի այդ գիտցիկ խորհուրդին։ Ետ կը գիմէ գէպ ի փրկութեան ապաստանարանը, ճանապարհին իր հետէն կու գան զինք ձերբակալողները։ Մխիթար ծպտուն չէ, այլ իր սովորական հագուստով. բայց զինուորներու գլուխ անցած հայ մատնիչը, չի կարողանար ճանչնալ այն թանկագին որսը, որուն ձերբակալութեամբ՝ արդեօք ազգս Մխիթարեան միաբանութիւններ պիտի ունենար... ժամանակ պատասխան կարելի է տալ առանց վարանելու։ Մխիթար՝ Եփրեմ պատրիարքի ձեռքէն անցնելով, պիտի չազատէր բանտէն, գլխատումէ կամ կախադանէ. վասն զի նա աներկիւղ հաստատուն պիտի մնար իր կրօնական դաւանանքին վրայ,

Քարուչխներու վանքն ի Պէյօղլու։

որ կարող էր զինքը մարտիրոսական պսակէն չի զրկել։ Բայց Մխիթար պիտի չի մտածէր. նա ամբողջ հայութեան համար նախատահմանուած էր։ Պոնտոսի ալիմբական ալիքները անոր տակաւ մահոյիկն առջեւ փշրուելով, կարելի չէր որ մատնիչներու աչուըները չչլանային այն անմեղ գատապարտեալի ճառագայթներէն։ Մխիթար կ'ազատի, կը մտնէ քարուչխներու մենաստանը, իսկ մատնիչները՝ Մխիթարայ ուսումնարանը. բայց ի զուր. հոն ոչինչ չեն գտնար և ձեռնունայն կը մեկնին։

Լաւինական վենատանը ազգային ուխտատեղի մը կը դառնայ։ Հոն Մխիթար կը շարունակէ հոգեկան և կրթական առաջնորդութիւնը. բայց իր հօտն ու աշակերտները վտանգի չենթարկեր. նա առանց կարեւոր խոհեմութեան չի գործեր։ Ինքը կը զգուշանայ և իրեններն ալ կը զգուշացընէ, որ իր գործունէութեան մասին՝ մոլեգին հակառակորդաց կասկած չի տրուի. Մխիթար Աստուծով կը գործէ ու կը պատրաստէ ազգային վերանորոգութեան գործը, իսկ ազգապետը խիստ դաւազանով կը խարազանէն իրենց անմեղ հօտը։ Թողունք Մխիթարը իր պատրաստութեանց մէջ և անցնինք հայ պատրիարքարանի ողբալի առաւելութեան։

Մինչդեռ Եփրեմ պատրիարք, ազգին կաթոլիկէ հասարակութիւնը հալածելով և տէրութեան մատնելով անյագաբար դրամ կը հաւաքէր, իր ապաշնորհ գործին նախանձորդ կ'ըլլայ Երզնկայի առաջնորդ Աւետիքը, որ կղերական վեղարին հետ՝ ոչ մարդավայել արիւնարբու հոգի կ'արծարծէր իր կուրծքին մէջ. սա կը յաջողի Եփրեմը գահընկէց ընել, առարկելով, որ նա կաթոլիկ է։ Կաթոլիկներու անզուսպ հալածիչը կարելի՞ էր որ կաթոլիկ դառնար . . . Եփրեմ Էջմիածին կ'աքսորուի, իսկ Աւետիք անոր պատրիարքական գահը կը բարձրանայ. փառասէր եկեղեցականը միայն այդ պատուով չի յագենար, կ'աշխատի երուսաղեմայ պատրիարքութիւնն ալ շորթելու ու կը յաջողի։ Առաջնորդներ, վարդապետներ, հոգեւէր կղերականներ բազմութեամբ բանտ կը նետէ։ Ե. Պատոյ նոյն ժամանակուան բանտերը սահմանուած էին անմեղ հայերու տանջանարանն ըլլալու։ Աւետիք գազանօրէն կը գործէր . ժողովուրդը ապրտափած էր, վասն զի Աւետիք պատրիարքը կաթոլիկի և Էջմիածնականի կեղծաւոր խնդրով միայն չէր անզթանար, այլ դրամի մոլութիւնն էր որ զինքը վայրագութեան կատարեալ գիւցազ մը կը հանդիսացընէր. բանտերէն կ'ազատէր զանոնք միայն, որոնք կարողանային արծաթամոլ պատրիարքին՝ կուլ տալ չափաւոր դրամ։ Գահընկէց պատրիարքներ և առաջնորդներ այդ կերպով կ'ազատէին արիւնաթաթախ շղթաներէն. բայց ազատութիւնը ապահով չէր։ Աւետիքին դարանները չէին պակասեր, զանոնք կրկին կը բանտարկէր և կրկին ստակ շորթելով կ'ազատէր։ Կաթոլիկ հասարակութեան Լինկոլնիւրն էր այդ Աղգապետը. հազարաւոր ընտանիքներ անոր եկեղեցական գաւազանին տակ

արեան արտասուք թափեր են, կոթծանուեր, ջախջախուեր են, և շատերն բանտերու մէջ խեղդուեր, կախաղաններու վրայ բարձրացած մարտիրոսութեան պսակին արժանացեր են։ Եւ պահիմը, հայ էր. հա՛յ . . . Պատրիարք մը, եկեղեցական Պետ մը . . .

Մխիթար այդ պահիմին աչուրներէն չի վրիպիր։ Աւետիքի մահացու թոյնը Մխիթարայ վրայ կը փշայ... Մեր երանաշնորհ Հայրը լրջութեամբ կը մտածէր ու կը գործէր։ Նա՝ ինչպէս յիշեցինք, իր աշակերտները Ասիոյ հայ գաղթականութեանց մէջ տարածեր էր. գեղեցիկ, բայց անիրականալի նպատակով։ Մխիթար լուսաւորութեան աշակերտներ ազգին մէջ տարածելով, կը փնտռէր իր յղացած վերակենդանութեան շէնքը ազգին ծոցին մէջ կանգնելու. աշակերտները կ՚արշաւէին ամէն հայաբնակ կողմերը։ Բայց ա՛չ մի ազատի յաջողութեան ճիւղ մը չի բերեր. և կարելի չէր. եղբայրական հարազատ արեան հոսանքները ոգեղէր էին ամէն տեղ, այդ ազատիներէն ոչ ոք կարելի էր որ գտնէր ոտքի զարար։ Մխիթար հասկըցաւ որ իր ակադեմական տապանին՝ հաստատուն հիմ՝ հայրենիքի լեռներն կարող չէր գործածել. նա իմացաւ որ իր ազգին հարազատ տապանը, ստիպուած էր ժամանակին անազորոյն մրրիկէն տարաժերժեալ՝ քշուիլ, հալածուիլ, գնալ, հեռանալ և Եւրոպայի անհարազատ երկիրներին տակ նետել իր խարխոխը, ուր հալածանքի հրդեհէն և արեան ողողումէն ազատ էր։

Մխիթար առանց Աստուծոյ ներշնչման չէր շարժեր. Անոր կ՚ապաւինի և կը խնդրէ առաջնորդութիւն իր գործին։ Եւ Անիկա Մխիթարայ շուտ բան քայլերուն քաջալերութիւն կու տայ. երկինքի Տիրուհւոյն «Եղիցին» գինքը կ՚առաջնորդէ անսայթաք։ Մխիթար իր առաքեալները Ասիայէն կը կանչէ։ Այդ ետ ժամանակն էր պաշտօնապէս հաստատելու իր կրօնական ուխտի կազմակերպութիւնը։ Լատին մենաստանին մէջ ազգային մեծ միաբանութեան գաղտնապահական հիմնարկութիւնը կը կատարուի. այդ խորհրդաւոր դէպք մըն էր և ոչ աննշան. ապիւ կարելի էր գուշակել՝ որ հարազատ միաբանութիւնը իր ազգին միայն համակրանքն պիտի վայելէր և լատին ազգին քաղաքակիրթ ասպնջականութիւնը։

Մխիթար իր անդրանիկ աշակերտաց խումբին մէջ կանգնած, 1701ին կը յայտնէ միաբանութեան հիմնարկութեան միտքը և նպատակը։ Նա կը ցաւի որ ստիպուած է Հայաստանէն դուրս՝ օտար աշխարհի մէջ հաստատել միաբանութիւնը։ Կ՚իմացընէ անոնց՝ յղանալի միաբանութեան գլուխ նպատակը։ Կ՚իմացընէ անոնց, որ այդ միաբանութեան անդամները առաքինական ճգնաւորներ, ապեղտներ պիտի չըլլային. այլ ազգին լուսաւորութեան

և վերակենդանութեան գործոն առաջնորդներ. ընկերին, մերձաւորին օգին՝ անձնանուէր սատարողները, թշնամին, ազգասէր և հեռատես, ազէտին, խաւարամտին՝ փայլուն լուսատուներ։ Նա կ'իմացընէ որ միաբանութիւնը ինքն իր մէջ պիտի չի կրնայ, այլ ազգին առողջ և ազգ հոգի ներշնչելու համար կը սահմանուէր։ Մխիթարայ աշակերտները, Հ. Եղիա Կ. Պոլսեցի, Հ. Յովհաննէս Սեբաստացի, Հ. Գէորգ Ակնեցի, Հ. Մատնուէ Կ. Պոլսեցի, Եղբայր Ղազար Ակնեցի, Եղբայր Յովհաննէս Սեբաստացի, Եղբայր Ալարիա Կ. Պոլսեցի, Եղբայր Գաբրիէլ Կարնեցի, Եղբայր Միքայէլ Սեբաստացի՝ կը լսեն իրենց ուխտին հիմնարկութեան ամենէն նշանաւոր պատասխանները, և միաբերան կ'ընդդրկեն զանոնք և իրենց հիմնադրին աստուածային գաղափարներուն իբր մշանջենաւոր ողջակէզ՝ կը նուիրեն։ Երկնային վկայ իրենց ուխտին՝ կը կանչեն Սեւանայ մէջ ազատակոչ «Եղիցին». ու «Եղիցին» կրօնական գաղ ու տաժանելի լուծը կը քաղցրացընէ մի և նոյն գաղափարի և մի և նոյն նպատակի մէջ ձուլելով Մխիթարայ նոյն և ապագայ աշակերտները։ «Եղիցի»ն Մխիթարը ազատած էր իր կեանքի սպառնացող գազանային ճիրաններէն, և հաստուցած այն երջանիկ վայրկենին։ Մխիթար՝ երախտագէտ Տիրամօր երկնաշնորհ խնամոց, նոյն օրը իր հիմնարկու քարոզէն վերջ ինքզինքը և իր ամբողջ աշակերտները՝ կ'որդեգրէ Տիրամօր, որուն պատկերին առջեւ խոնարհած կ'աղօթեն.

«Ամենօրհնեալ սուրբ կոյս Աստուածածին Մարիամ, ահաւասիկ մեք անարժան ծառայք քո՝ նուիրեալք զանձինս մեր քեզ յորդեգիրս. և անդրդուելի յոյսով ապաւինեալ ի մայրական առատագէզ գթութիւն քո, ակնառելիւք մինչեւ ի գլուխ տարուցս՝ երանել յերկրի աստի. և պատապարել զանձինս ի պատրաստեալ տեղիս մեզ ի բնակութիւն առ ի քեւն։ Եւ խոստանամք քեզ՝ ամի ամի ի ամին առնուր պատուել զյիշատակ այսմ մեծի քոյոյ բարերարութեան՝ մեծահանդէս տօնախմբելով զօր հրաշալի ծննդեան քո հանդերձ ուրախութիւք, և յամենայն եկեղեցիս միաբանութեան մերոյ կանգնել խորան ի պատիւ ծննդեան տիրամօրդ. և ի փառս որդւոյդ միածնի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամեն»։

Այս աղօթքը Մխիթարայ և իր աշակերտաց սրտէն սլացած զգայուն մրմունջ մըն էր, նոյն պահուն Մխիթարեանք գրուեցան որպեսզիր Աստուածամօր. և «Եղիցի»ին յաւիտենական մշտաժպիտ յոյսին ապաւինած, միացան ու կազմեցին միաբանութիւնը, որուն պաշտօնական կնիքն եղաւ ՈՐԴԵԳԻՐ ԿՈՒՍԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹԵԱՆ Ո. Կ. Վ. Ա.։ Որդեգրութիւնը

կազդուրած էր կրօնքին հիմնադիրը և հիմերը։ Ի միասին ժողովք կը կատարեն, և կը խորհին՝ թէ կրօնական հաստատութիւնը նուր կարող են կանգնել։ Եւ միաբերան կ'որոշեն քրիստոնեայ աշխարհը՝ Նէսպոլսոյ Մօտայի կողմերը։ Մխիթար աշակերտներէն երկուքը կը յղէ այն կողմերը, որպէս զի պատեն և տեղւոյն վրայ լուր տան։ Անոնք ճանապարհ կ'ելլան, և Նէսպոլիս հասնելով, լաւ մը կը դիտեն երկիրը, և երանաշնորհ հիմնադրին՝ զրով կը հաղորդեն տեղւոյն ամէն բարեմասնութիւնները և միանգամայն կը յայտնեն օդին և ջրոյն ոչ լաւութիւնը։ Տխուր էր այդ լուրը և լքուցիչ. վասն զի օդ և ջուրը իրենց համար կարեւոր էր, քանի որ անոնք մահ, գինիէ և պարարտ կենակուրներէ զուրկ՝ բանջարեղինով և ջրով պիտի ապրէին և ապքասութիւնն այդպէս կը սպասէր։ Բայց Մխիթար կը քաջալերէ իր աշակերտները, և իր յոյսը Տիրամօր պաշտպանութեան վրայ դրած, աշակերտներր հոն կը խաւրէ, նոյնպէս միասին ճանապարհ կը դնէ իր բարեկամ Յովհան Եպիսկոպոսը, որ արեղաները քահանայ ձեռնադրելու համար կարեւոր էր։ Երուպայի մէջ կը յաջողանան Մխիթարեան միարանութեան կարապետները, իսկ հիմնադիրը տակաւին կ. Պոլիս կը մնայ։

Մխիթար խաղաղութեան և լուսաւորութեան գործն յառաջ կը վարէ, իսկ Աւետիք խռովութեան « պրօբականդ » կ'ըլլայ։ Երեք բարեպաշտ ապրիանուպոլսեցի քահանաներ Աւետիքի սպանիչ գաւազանէն խուսափած, Մխիթարայ հետ գարուչիներու վանքին մէջ Մխիթարայ հոգեշունչ ընկերութիւնը կը վայելեն։ Աւետիք կը լսէ որ այդ օտար վենաստանին մէջ պատսպարուեր են իրեն որսերը, և զգալով որ իր գահիճ գաւազանը կարողութիւն չունի զանոնք օտար հովանաւորութեան մէջ չախչախելու, խորամանկ գարանները կը պիտէ։ Նոյն վենաստանի մեծաւորին հետ կը սկսի շոշոբօրթող ընտանութիւն մը։ Ջայն մի քանի անգամ պատրիարքարան սեղանի կը հրաւիրէ. մեծ սէր և ընտանութիւն ցոյց կու տայ։ Դիմակաւոր անկեղծութեամբ՝ վանահօր կը յայտնէ կաթոլիկ և էջմիածնական հաստատութեան կրօնական խորութիւնները վերցընելու և միութեան կապն հաստատելու փափաքն։ Վանահայրը սքանչացած էր, թէև շատ շուտ և եւրոպական պարզուկ մխամտութեամբ։ Աւծաթաւէր պատրիարքը նոյն իսկ իր խորամանկ գործին մէջ, առանց դրամական վարձատրութեան չուզեր ձեռն

ունայն ՚ի՛նչ։ վանահօր կ՚իմացընէ որ միութեան համար կարեւոր է որ վանատան մէջ խուսափած չորս քահանաները դուրս հլլան և իրեն երթան, բաց ասոնի քանի որ միութեան գործը շատ ծախքի կը կարօտի, ուստի, վանքն ալ նիւթապէս զրամով օգնելու էր. և ասոր համար միամիտ վանահօրմէ բաւական զրամ կը շորթէ։ Այնուհետև վանահօր ուրախութիւնը անպատում էր. նա կը փութայ այդ գեղեցիկ լուրը գալ. պետպանին կը հաղորդէ, այն ալ իր միամտութեան մէջ խրուած, կը խաբուի Աւետիքի այն աղուեսական հնարքէն։ վանահայրը նոյնը կ՚իմացընէ չորս քահանաներուն, և զիրենք կը յորդորէ որ լսեն Աւետիքի հրաւէրքը։ Յաղթանակաւ կ՚իմացընէ որ այնքան ատրի շատ աշխատելէն յետոյ, վերջապէս այժմ կրցած է միութեան կապը հաստատելու։ Պատրիարքը՝ հրաւէրքը վանահօր բերնով հաղորդելէն յետոյ, Մխիթարայ հետեւեալ նամակը կը յղէ։

«Ի բազում ժամանակաց ծանուցեալ իմ զքեզ սիրելի որդեակ իմ, կամէի առ իս ունել, և ի փառս գերագոյն պատուոյ բարձրացուցանել. այլ զու մինչեւ ցայսօր ոչ եկիր առ իս։ Եթէ ի սկզբանէ եկեալ էր քո, ունէի արդեօք զքեզ յաջ բազուկ իմ. և պատուէի զքեզ ընդ գերապատիւ վարդապետան՝ որք ընդ իս են. և քեզ ուստեք ՚ի՞նչ ոչ լինէր, և որպ՚ փութա՛ գալ առ իս. զի եղեալ եմ ի մտի ի գերագոյն պատիւ բարձրացուցանել զքեզ, և ի վերայ մեծամեծ գործոց պատրիարգութեան իմոյ կացուցանել. ողջ լեր»։

Աւետիք լսած էր Մխիթարայ շառաչաւոր համբաւը. այդ իրեն համար, իրեն պէս թեթեւ և թուենաւոր նախանձոտի մը համար շատ անտանելի էր. պէտք էր այդ նախանձի առարկան ճնշել իր օրով։ Պէտք էր զՄխիթար անհետացընել, վասն զի ոչ միայն կաթոլիկ, այլ իր հօտին մեծ մասին ալ համակրելին էր։ Աւետիք շատ լաւ գիտէր որ Մխիթար խաղաղութեան փողը հնչեցընելով, ինքը կատարեալապէս կարող չէր խռովութեան որոտումը գոռալ և շանթահարել անվեղ ժողովուրդը։ Ահա այդ էր որ Աւետիքի մը պէս ինքնիշխան, ինքնակալ բռնաւոր մը խոնարհեցրնել կու տայ Մխիթարայ առջեւ։ Բայց Մխիթար ազուեսէն խաբուելու չափ միամիտ չէր, նա ըմբռնած էր ժամանակաւան ազգապետներուն և առաջնորդներուն խարդախ ու նենգաւոր հոգին. նա Աւետիքի շողոքորթ ծուղակը պիտի չիյնար, անկերուն մէջէն ձեռք մը իրեն թեւէն բռնած՝ կ՚առաջնորդէր։ Եւ Մխիթար մոխիկ չըներ ո՛չ վանահօր խօսքերուն, և ոչ Աւետիքի նամակին։ Բայց վանահայրը զՄխիթար համոզելէ չի դադրիր. յափշտակուած կը կրկնէ Աւետիքի խոստումները, Հռովմէական գահաւորթիւնը ընդունիլը. կը յայտնէ իրեն, որ

Աւետիքի գինքը ուզելուն մի միայն նպատակն է բաժանեալ հօրը Հռոմայ աթոռին հպատակ դարձընելը։ Մխիթար կը յամառի քաջութեամբ։ Եւ Աւետիքի կեդծաւորութենէն չի խաբուիր։ Վերջապէս վանահայրը Մխիթարայ կը սպառնայ, որ եթէ Աւետիքի քով չերթայ, գինքը այլ եւս իր վանատան մէջ չի պահեր։ Մխիթարայ՝ սպառնալիքն ալ չզօրելով, կը սոխպուի գիշեր ատեն վանքէն ելլալ և գազդիացի ատեն մը մէջ պատսպարուիլ։ Իսկ միւս երեք քահանայք՝ ոչխարօրէն միաբանութեամբ՝ Աւետիքի հրաւէրն ընդունելով, անոր քով կը դիմեն։ Ասանք ինչպէս առաջ Աւետիքէն չարչարուած ու բանտարկուած էին, նոյնպէս շղշղուն խոստումներէն վերջը՝ Աւետիքի դիւական գաւազանի պատուհասէն չեն ղրկուիր։ Մխիթար կ'ելլէ գազդիացիի տունէն և իր հաւատարիմ բարեկամներէն միոյն տան ա-ռաստապին մէջ տասնըչինգ օր իր մի քանի աշակերտներով ահարեկած մնալէն յետոյ, կ. Պոլսէն փախչիլը անհրաժեշտ կը տեսնէ։ Իր թաքստի օրերուն մէջ կը յաջողի աշակերտներէն երեք հատն ալ Մօտա յղել։ Ինքը գարանները կը փնտռէ որ ապատի խռովութեան և հալածանքի որջէն. վերջապէս կը գտնէ՝ Զմիւռնիա մեկնող նաւ մը, ինքը վաճառականի դիմօք հագած և իր քով մնացած երեք աշակերտներու զգեստներն ալ կեղծելով, գանոնք հետն առած նաւ կը մտնէ։ Կ'ուզեւորի Մխիթար դէպ ի օտարութիւն, հոն իր մենաստանը կանգնելու կ'երթայ, 400 գահեկանով։ Մարդկօրէն շատ մեծ պատրանք մըն էր վստահիլ այդքան չնչին գումարին վրայ։ Բայց Նախախնամութիւնը անոր մէջ յոյսեր կը պլպլացընէր։ Նա կը խորհէր իր ձեռնարկին մէջ։ Զմիւռնիա հասնելուն՝ կ'իմանայ որ աբբութեան ձեռօք Աւետիք պատրիարքը գինքը պիտի ձերբակալէ. ուրեմն գնա իր կեանքը բոլորովին ապահով չէր։ Նա իր աշակերտներով կ'ապաւինի Քիոսեան վենետիկեան մը, հոն կ'ազատի և ուրիշ նաւ մը մտնելով, կը դիմէ Եւրոպա։ Աւետիքի հալածանքը այլ եւս չի զօրեր. բայց Մխիթար չարչարուելէ գնա չէր ազատած. նա հազիւ պահ մի հանդարտ կը շնչէ. ահա ծովն կը խռովի, կը յուզի, գայրացկոտ հողմը կը սուլէ, կը մռնչէ. ալիքները նաւին կողերը ջախջախելու փշրելու հարուածներ կու տան. նաւը արագաբար կ'իջնայ ճեղքուած ալեաց անգունդներուն մէջ և կը բարձրանայ, կը ճօճի անոնց գագաթներուն վրայ. նաւագրայ յուսահատութիւնը չափազանց էր. խղճալի էր Մխիթար. բայց նա հոգի կ'առնու. կապոյտ երկնակամարէն Աստուածան աստղը յուսոյ ճառագայթներով անոր հոգւոյն մէջ կը ծիծաղի, և մի քանի շաբաթէն ողջ և առողջ Նէապոլիս կը հասնի և իրենները կը գտնէ։ Աշակերտները ուրախութեան լալիւններով կը բոլորեն իրենց երանաշնորհ Հօր

շուրջը, անպատում էր անոնց ուրախութիւնը։ Մխիթար ազատած էր. և ազատութեամբ մենաստանը կանգնելու կ'աշխատի։

Կ. Պոլսոյ մէջ կազմակերպուած էր Մխիթարեան միաբանական մարմինը, որուն մենաստանն պէտք էր կառուցանել։ Օտարութեան մէջ Մխիթար կը փորձէ այդ դժուար գործն ալ կատարելու։ Գլխաւոր աշակերտաց հետ ժողովքի կը նստի. միաբան կ'որոշեն դիմելու քաղքին վարիչներուն և խնդրելու իրենց ազգատ և անտերունչ միաբանութեան մի ազատատարած։ Ժողովքը մենաստանի հատատաութիւնը պատշաճ կը տեսնէ Մեծն դղեակին մէջ։ Ուստի այս որոշողութեամբ՝ կը դիմեն Նէապոլսոյ իշխանաց և կը յայտնեն իրենց խնդրանքը։ Ցաջող էր միաբանութեան բաղդը։ Իշխանները սիրով կ'ընդունին այդ խնդրանքը, Մեծոնի մէջ բաւական երկիր կը շնորհեն և միանգամայն թոյլատուութիւն եկեղեցի և մենաստան մը կանգնելու։ Բաց աստի արքունի տներէն մին ալ անոնց իրրև առաջնակարգ մենաստան կը նուիրեն։

Տէրութիւնը այս առատաձեռնութիւնը ապշօրէն չի գործեց. նա արդէն տեղեակ էր Մխիթարայ գործունէութեան. նա գիտէր որ այդ հայ միաբանութիւնը, իր գլխաւորին առաջնորդութեամբ, մի օր պարծանք պիտի լինի ամբողջ Իտալիոյ։ Ակից զատ ժամանակին կրօնական փափուկ զգացմունքներն ալ կը ներգործէին ակրութեան վրայ և կարող չէին մերժել այն, ինչ որ առատաձայնին է և Աստուծոյ համբը։

Բայց Մխիթար պիտի կարենար իր մենաստանը կանգնել. որ բարեպաշտ միլիոնատէր ազգայինը իրեն առատաձեռնութիւնը կը ցուցընէ այն ազգատ հիմնադրին։ Նա ողորմելի և ամենաչնչին գրամով կ. Պոլսէն կը մեկնի. գրամ մը որ հազիւ 20ի մօտ թուով միաբանութեան մը օրական պարենին կրնար բաւել։ Մենաստան, եկեղեցի շինելու և կրօնական միաբանութիւն մը պահելու համար, անհրաժեշտ էին մեծկակ գումարներ։ Բայց Մխիթար ազգատ էր, ազգատ՝ մուրացիկ ազգատի մը չափ։ Նա հայ մենաստան մը, գիտութեան կաճառ մը կ'ուզէ կանգնել. նա կարելի չէր որ Կ. Պոլսոյ ազգայնոց նախնեաց նուիրատուութեան վրայ յոյս չունենար. ժամանակը պղտոր էր և ալեկոծեալ. լուսաւորչական և կաթոլիկ խնդիրը իր լափլիզող զոհաբերութեանց մէջ շաղախուած էր։ Ինքը կաթոլիկ

էր և կաթոլիկ հասարակութիւնը ամենէն անգութ ու բարբարոսական կռզոպուտի, հալածանքի տակ ճնշուած ըլլալով, կարող չէր օգնել իրեն վարպապետին։ Մխիթարայ յուսոյ աչուընները միայն երկինք կը նայէին։ «Եկիցէ»ն Մխիթարայ յանդգնութիւն, արիւթիւն կը ներշնչէր։

Բայց նիւթական մենաստանը կանգնելէն առաջ, Մխիթար կը զգայ օրինաւոր կերպով կազմակերպել իր յղացած միաբանութիւնը. ուստի աշակերտներով ի միասին՝ Նէապոլսէն կ'երթայ Մեթոն, և կը հաստատուի ալրութենէն նուիրեալ տան մէջ։ Հոն հիմնադիրը կը սկսի Ս. Աստուածապատակութեան կրօնական կանոններու համեմատ՝ վանական սահմանադրութիւն մը հաստատել, իր առաջնորդներով կ'որոշուին վանական կանոնները։ Մխիթար կը շարունակէ իր հոգեպատշաճ աշխատութիւնները. նիւթական, ուսումնական և առաքելական գործերու համար յատուկ ձեռներ կ'որոշէ։ Իր ամենէն մեծ աշխատութիւնը կ'ըլլայ աշակերտաց մէջ միաբանական ոգին ամրապնդել. հիմնադիրը որոշ ըմբռնած էր որ առանց անոր՝ շուտով կը փլչի իր շէնքը։ Միաբանական կեանքը ուրախութեամբ կը սկսին. ամէն կրօնաւորի պարտքն կ'ըլլայ հոգեւորը ուսումէն չի բաժնել. ամէնուն առջեւ կը ներկայանար հայրենիքի խեղճութիւնը. և իրենց վրայ պարտք մը կը ճնշէր, պարտք մը հայրենիքը վերակենդանացընելու, լուսաւորելու գիտութեան ճառագայթներով։ Հայ նորածին միաբանութիւնը իր գեղեցիկ ուղղութեամբ օտարին վրայ շատ լաւ տպաւորութիւն կը թողու. Մխիթարայ կրօնքը համակրելի կը դառնայ։

Մխիթար այդ սուրբ գործը յաջողութեամբ սկսած էր և յաջողութեամբ յառաջ կը վարէր. սակայն իրմէ թշուառութիւնը անբաժան կը մնար. մենաստանը շուտով հիւանդանոցի մը կը փոխուի. իր աշակերտներէն շատերը հիւանդանալով՝ անկողին կ'իյնան. զով գարման անհրաժեշտ էր. միաբանութիւնը տարուան մէջ հազիւ 300 դահեկան կրնար ձեռք բերել. և անով կ'ապրէր. ցաւալի էր նորակազմ ընկերութեան վիճակը. գեղերու և բժիշկներու հարկ կ'ըլլայ նոյն ատենին բաժին հանել. առողջները հիւանդներուն ամէն խնամք կը տանին և կ'առողջացընեն. բայց անոզոք հիւանդութիւնը մենաստանին զոհէն չարաչար։ հազիւ թէ աշակերտները կը թողուն մահիճներն, երանաշնորհ հիմնադիրը ծանրագէս կը հիւանդանայ. յուսահատ էր միաբանութեան վիճակը, տխրութիւն, հոգ կը տիրեն մենաստանին մէջ. իսկ հիւանդութեան մէջ նահատակուող Մխիթարը՝ զուարթագէմ, արիասիրտ և համբերատար ըլլալով, իր աշակերտաց կը ներշնչէ համակամութիւն յամենայնի։ Աշակերտները չերմագին

պատասխանք Տիրամօր բարեխօսութեան կը դիմեն և կը խնդրեն երանաշնորհ Հօր ազատութիւնը։ Յառաջատեսութեան ամենէն միխիթարական գաղափարն էր երկինքէն ակնկալութիւնը. և միաբանութեան ձայնը անլսելի չէր մնար, և նոյն առեն ալ կը լսուի և յաւիտենական ճանապարհէն ետ կը դառնայ հիմնադրին հոգին որ իր նորակազմ ընկերութեան համար դեռ շատ կաթսեսր էր։

Աղօղջացաւ Մխիթար, իր շուրջը կը տեսնար միաբանական տաք սիրով խանդավառ աշակերտներ, որոնք անդուլ կ՚աշխատին, կը գործեն, առանց փայթ տանելու անտանելի ազքատութեան, որ դիրենք կը տանջէր, կը հիւծէր։ Բարեկազմ եղբայրական միութիւնը, թէեւ ամենուն մէջ տոգորուած էր, թէեւ ամէն մի անդամ հիմնադրին կանոններն իրրեւ երկնային պատգամ ընդունած էին, և այն իրենց բանակին դրօշն եղած էր, սակայն Մխիթար կանոնագրութեանց բարձր հեղինակութիւն մը տալն լաւ կը գտաի։ Իր խոհական աշակերտներէն Հ. Եղիայի և Հ. Յովհաննու կը յանձնէ սահմանագրութիւնը, և գանոնք Հռոմ կ՚ուղարկէ, որ երթան գայն նոյն ժամանակուան կղեմէս ԺԱ. քահանայապետէն վաւերացընել տան։ Այդ կերպով կանոնները դեռ աւելի պատկառելի ազդեցութիւն մը պիտի ունենային, և կանոններու հեղինակն, իր միաբաններուն կ՚ուզէր ցոյց տալ, որ մենաստանին սահմանագրութիւնը կամ օրէնսդրութիւնը, ոչ իրենն է այլ Եկեղեցւոյ պատուէրն։

Երկու միաբանները սուրբ գահին կը ներկայանան. շատ սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնեն և սահմանագրութիւնը կարդինալաց քննութեան կ՚ենթարկուի։

Որքան Մխիթար կ՚աշխատի իր միաբանութեան հոգեկան և նիւթական շէնքը կանգնելու և ամրացընելու, այնքան կ՚տառապին թշնամիներ, նախանձորդներ՝ որոնք կը ջանան տապալելու իր գեղեցիկ գործերը։ Նախանձը, անմիաբանութիւնը, որ ամէն սուրբ և նուիրական գործերու մէջ թոյլուցած են իրենց դարշ մազձին ազդեցութիւնը, Մխիթարայ գործէն ալ չեն հեռանար։ Բայց Մխիթար յաղթող է. անոր դիւցազնական կամքը կը ոմբակոծէ քար սրտերը։ Միաբանութեան հաստատուն վենասանը կը շինուի և աւարտելու վրայ է. Մխիթար արեւելքէն կը սպասէ որ բարերարաց տակով կարենայ գոցել շէնքին ծախքերէն մի մասն։ Միաբաններուն օրապահիկ ազքատիկ հացն ալ պէտք էր ճարել. բայց Մեծոնի տնկերը արծաթ կամ պղինձ չեն անձրեւեր. նորածին միաբանութիւնը ազքատութեան մէջ կը տառապի. և օտարութեան մէջ խեղճութեան ծանր բեռան տակ կ՚ընկճուին. Թշուա-

ուրիւն, տանջանք, հալածանք, հիւանդութիւն և ամէն տեսակ ձախորդութիւնք՝ Մխիթարայ ճակատագիրն էին. որով նա փորձ էր համբերութեամբ կրելու այդ ամէնը. նա կը համբերէր և իր երկնային բնաւորութիւնը ի վերջոյ լիովին կը պսակուէր: Մխիթար տեղւոյն վրկ վանահայրն 500 դահեկան փոխ առած էր, պայմանաւ՝ որ նա Եւդոկիա հասնելուն, կարող է իր առած ստակը պահանջել նոյն քաղքին մէջ գտնուած միաբանութեան գործակալէն: Մխիթար նոյն ստակով մենաստանին շէնքը կը բարձրացընէր: Հիմնադրին համբաւը արեւելքի մէջ փոխանակ ուրախութեան, զայրութի և նենդութեան պատճառ կ'ըլլար. շատերը միաբանած ամէն չարք ի գործ կը դնեն իրեն կազմակերպուած միաբանութիւնը վատահամբաւելու և խսպառ ջնջելու: Ի՞նչ էր պատճառը, զուտ բնաւորը նախանձը և ոգիութիւնը: Մխիթարայ հեռատես և անուղղայ աշակերտներէն մին՝ Եւդոկիոյ մէջ հալածչաց պարագլուխն կ'ըլլայ. սա արդէն իսկ տեղեակ միաբանութեան անառարկելի ազդեցութեան, կը ջանայ և ամէն ճիգ կը թափէ, որ քաղքէն Մխիթարայ բնաւ նպաստ մը չըլլայ, որպէս զի Միաբանութիւնը պարապքերու տակ ընկճուելով, լուծուի և կործանի: Միաբանութեան վրայ սուտ պատմութիւններ կը շինեն, ամէն տեսակ զրպարտութիւններ կը քարոզեն: Միաբանութեան գործակալը Թորոս՝ Մխիթարայ մենաստանին համար պատարագդու և ողորմութիւն հաւաքելու կ'աշխատէր. զրպարտողները քաղքին մէջ կը հռչակեն որ Մխիթարայ միաբանութիւնը լուծուած է, միաբանները ցրուած, իսկ Մխիթար ալ չի գիտցուիր թէ ուր կորսուած է: Մի և նոյն ժամանակ, անոնք և այլք՝ մինչեւ Հռոմ կարդինալաց ժողովը լուր կը հասցընեն և ամենէն աղաւաս ամբաստանութեամբ կը մրոտեն միաբանութիւնը, որպէս զի սահմանադրութիւնը մերժուի և միաբանութիւնը հերձուածող, հերետիկոս կարծուի: Մխիթարայ բանակին վատ պատահիքն և միւս թշնամիներն կը սկսին վատահամբաւել նաեւ միաբանութեան աշխարհական գործակալը, որպէս զի այն ամէնը որ միաբանութեան նիւթականին համար ողորմութիւն կամ պատարագդու յանձնած են, նա առնուն և միաբանութիւնը ստակէ բոլորովին զրկեն: Եւ իրօք հալածչաց այդքան ցածոգի պարաններըՄխիթարայ գործին կը սպառնան: Մխիթարայ նիւթականը չափազանց կը հարուածուի, աղքատութիւնը գալի է. պարտքերը կը դիզուին: Նա ոչ միայն միաբանութեան օրական ապրուստը, այլ նոյն իսկ սկսած շէնքը կը մնառէր, և բնաւ թիկունք և օգնութիւն մը չի տեսնալով, հարկ կ'ըլլար ճար մը գտնել և այդ նեղ վիճակէն ազատիլ: Մխիթարայ պարտատէրը Եւդոկիա կը հասնի, և պարտքին մուրհակը գործա-

կային ցուցընելով, կը պահանջէ փոխ առած սահակը, մի և նոյն առնն՝ կը պատժէ Մխիթարայ վենետաստանին բարի համբաւը, յառաջադիմութիւնը, միաբանութեան գեղեցիկ կազմակերպութիւնը, հիմնադրին դիւցազնական գործունէութիւնը, իւրաքանչիւր կրօնաւորաց առաքինի վարքը։ Այդ բարի վկայութիւնը քաղքին մէջ տարածուած զրպարտութենանց առջեւը բառնան կ՚առնուն, բայց հալածիչները իրենց սատանայական գործէն չեն դադրիր. դէպ ի Մխիթար՝ ժողովրդեան մէջ առելութեան սպին վառ կը պահեն։ Գործակալն և միաբանութեան քահանաներէն մին Հ. Մանուէլ հագիւ կը կարողանան պարաքին կէսը վճարելու։

Մխիթար անօգնական էր. հայրենիք ընկեր մը իր գրական լուսաւորչին չի յղեր. յուսահատութիւնը աւելորդ էր, պէտք էր՝ հնարք մը գտնել, որ տապալէր ամէն դժուարութիւնները։ Կ՚առնու գաշտերու երկու տարուան եկամուտը, որ միաբանութեան տարեկան պարէնին հազիւ կը բաւէր, կ՚առնու նաեւ տակտով պարտք և սկսած վենետաստանին շէնքը յառաջ վարելով, կ՚աւարտէ. ու հոն կը փոխադրէ աշակերտները։ Հայ վանքը օտարութեան մէջ հաստատուած էր։ Միաբանութիւնը իր սեփական վենետաստանին մէջ կ՚ապրէր, և այդ իրեն համար մեծ ուրախութիւն էր. միաբանները թէեւ կը զգային ծայրայեղ աղքատութեան անտանելի վիճակը, սակայն ուրախ ու զուարթ կ՚աշխատէին բարգաւաճելու, զարգանալու գիտութեան և լուսաւորութեան մէջ։ Աղքատութիւնը երթալով կը սաստկանար, եղան օրեր, յորում միաբանութիւնը և ոչ չոր հաց մը կը գտնէր. հիմնադրին վիճակը աղիողորմ էր, նա իր քաղցած աշակերտներու հիւծումը տեսնելով, հագիւ կը զսպէր իր արտասուքը. բայց անտանելի էր աղքատութիւնը, ուստի ճարահատ կը դիմէ տեղւոյն իշխանին Անճէլօ Լոմբի, և կը յայտնէ միաբանութեան դրութիւնը։ Իշխանը ի գուժ կը շարժի, շատով միաբանութեան կը հասցընէ ցորեն և գինուորական պաշտպանութիւն։ Ատով միաբանները մի քիչ շունչ կ՚առնեն. չոր հացը իրենց համար խորտիկ մըն էր. նոյն իսկ մի քիչ գրամ ունեցած առնն մեկ կամ պարարտ կերակուրի ճաշակէն զրկուած էին. միայն բանջարեղէնով կը սնանէին։ Մխիթարայ ուրախութեան՝ վիշտ, իսկ վշտին՝ ուրախութիւն կը յաջորդէր. յիշեալ աղքատասէր իշխանը լիովին տեղեկանալով որ Մխիթարայ վենետաստանը բոլորովին սոսկ մէջ կը նահատակուի, կ՚աշխատի իր ողորմութիւններէն չի զրկել հայ միաբանութիւնը. նոյն օրերը պատժապարտէ մը առած էր 150 դահեկան. զայն փոխանակի Մխիթարայ ողորմութիւն կը խաւրէ։ Իշխանը միաբանութեան երկնային և հրեշտակական կենցաղն տեսնելով, անոր վրայ սկսած էր

զուրգուրալ, և Աբրահօր վրայ յատուկ սէր մը տածել, անոր համար կը ջանար միաբանութիւնը սովեալ վիճակէն ազատելու։

Հայ վենետաւանին նիւթական անձկութիւնն լսուելէն յետոյ, կամաց կամաց նուիրատուներ կը բազմանան։ Մխիթար մի քիչ շունչ կ'առնու, պարագրէն կ'ազատի, բայց միաբանութիւնը ճգնաւորական կենցաղէն դուրս չի հաներ. միաբանները գարձեալ համեստ ճաշով մը և ապրատին գգեստներով կ'ապրէին. ուժ կու տային մի միայն կրօնական հոգւոյն։ Երանաշնորհ հիմնադիրը տեսնելով նուիրատուաց բազմութիւնը, փառք կու տար Աստուծոյ. և ի նշան իր գոհութեան կը ձեռնարկէ վենետաւանին կից եկեղեցի մը կանգնել։ Իր ճարտարութեամբ ընդունած ողորմութիւնները շահել կու տայ, անդաստանները կը մշակէ, առատ բերքեր կ'ունենայ։ Իշխանը իմանալով Մխիթարայ եկեղեցի կանգնելու միտքը, շատ կ'ուրախանայ և կը հրամայէ որ հիմնադրութիւնը գինուորական հանդիսով կատարուի, այնպէս ինչ յաչսդակ էր. Մխիթար եռանդուն գործունէութեամբ կը սկսի գործը. վենետաւանին քով հանդիսականաց բազմութիւնը կը հաւաքի, և Մխիթար՝ իշխանին հետ երբ եկեղեցւոյն հիմնաքարը կը գետեղեն, զրահակէն գինուորաց փողերն կը հնչեն և ռումբերու բոմբիւնները կ'որոտան, և այդ կերպով Մեխոնի մէջ առաջին հայ եկեղեցին կը կանգնուի։ Մխիթար ոչ միայն ճարտար էր այլ և ճարտարապետ, ինչպէս վենետաւանը՝ նոյնպէս նաեւ եկեղեցւոյն շինութեան առաջնորդն ինքն կ'երեւայ։ Նա լայնածաւալ միաք մըն էր, կարող, և ըմբռնող. մի և նոյն ատեն քաջութեամբ կ'առաջնորդէր թէ իր կրօնական հօտին և թէ կը հոգար միաբանութեան նիւթական մատակարարութիւնը. առեղծագործող գաղափարներով լցուած եռանդուն ոգի մըն էր և նոյն հոգւով կը կրթէր իր ձեռնասուն աշակերտները, որոնք իրենց վարքով ապագային մէջ ցոյց տուին հիմնադրին ընդօրինակելի պատկերը։

Մխիթարայ վենետաւանին վրայ սպառնացող ամպեր կը կուտակին։ Երաշխաւոր հիմնադրիս թշուառութիւնք և թշնամութիւնք ճակատագրական էին։ Վենետաւանի նախանձելի և հրեշտակական կենցաղավարութեան համբաւաւոր շինդը ամէն կողմ տարածուելով, զգուելի նախանձը ամենէն ցածոգի քննախնդրութեամբ լցուած, ծայրայեղ ճիգով կ'աշխատի տապալել Մխիթարայ ամրակազմ միաբանութիւնը։ Քահանայապետին ներկայացուած

նահմանադրութիւնը վաւերականութիւն չի առանար. բնաւոր նախանձը նոյն իսկ խիղճը ոգի տակ քարշ բերած, կը բարձրանայ մինչեւ սրբազան գահին առջեւ, և Մխիթարայ վրայ կը թափէ ապականեալ թունաւոր մադձր։ Հռոմայ մէջ Մխիթարայ հակառակորդք՝ կարդինալաց կը հաղորդեն Հիմ նադրիս մասին այլանդակ զրպարտութիւններ. խորամանկ քսիշցիները վարպետ էին և ճարտար՝ թէ ինչ կէտերով կարելի է զրգռել միաժիա լա տինացւոց խոյլ ջղերը, ուստի ըստ այմմ կը պռոթիկային, առաջաւոր զրպարտութիւններ. «Մխիթար սրբազան գահուն առջեւ ըմբռնած մը, ինքն իշխան Աբրայ մը կը ներկայացնեն, անկախ Հռոմայ եկեղեցական իշխա նութենէն. կը զրպարտեն որ Մխիթար առանց եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութեան՝ եկեղեցական աստիճաններ կու տայ, ժամակարգութիւնը կը փոխոխէ, նոր ժամակարգութիւն կը հաստատէ. միով բանիւ այնպիսի զրպար տութիւններ կը հնարեն, որ կարենան իրաւամբ պղտորել կարդինալաց միտքը և անոնց զայրութիւը հրահրեն Մխիթարայ ժննատանին վրայ։ Բայց զրպարտութիւնը զրպարտիչներու ժանիքներէն չի պատառեցաւ. մի և նոյն առենները Կօրնեթոսի Գաւիթն անուն արքեպիսկոպոսը որ Մխիթարայ միա բանութիւնը շատ մօտէն ճանչցած էր և ըմբռնած անոր միաբանական ոգւոյն սրբութիւնը, անընդհատ Հռոմ եկեղեցական ժողովոյն կը հաղորդէ միա բանութեան առաքինի և սրբակրօն կենցաղը, և թէ այն կրօնաւորները իրենց պարիեզա քաղաքավարութեամբ՝ ինչպիսի համակրանք կը վայելեն ամբողջ տեղացի ժողովրդէն։ Այս տեսակ վկայութիւնք կը խայտառակէին քի նախնդիր զրպարտողները և անոնց փքացուցոյց առերն իրենց երեսն ի վեր կը պայթեցընէին։ Հռոմայ եկեղեցին լաւին արքեպիսկոպոսի խղճամիտ տեղեկութիւններն լսելով, ճանչցաւ Մխիթարայ անմեղութիւնը, և միանգա մայն ճանչցաւ արեւելեան նախանձի լղրճուկ ոգին։ — Մեծն և իր շրջա կայք, եկեղեցականք և իշխանազունք՝ միաբերան կը գրուատեն Մխիթարայ ժննատանին ճգնաւոր հոգին, ուսումնական ձիրքն, իսկ նախանձորդ կուսակցութիւնը՝ վայրագոյն և լալկան հառաչներ կը բարձրացընէ. թէ հայ ազգը այդ ազգա միաբանութենէն ինչեր պիտի կրէ. Եւրոպան Մխիթարայ հանճարին կը զմայլի, իսկ Ասիան կեղծ ոդիերով կու լայ անոր ոգիութիւնը։ Ասոնք հակապատակներն էին, որոնք կը ներկայանային Հռոմայ Պետոն առջեւ. և այս հակապատակներն ապազային մէջ չի թողուցին իրենց «մի ասիներ»։ Հռոմ մերժեց զրպարտողները, և Մխիթարայ ներկայացուցած սահման ոգութիւնը լուրջ նկատողութեան առաւ. ուզեց զայն վաւերացընել, բայց ըստ եկեղեցական օրինաց, պէտք էր որ Մխիթարայ կրօնքը եկեղե-

ցիէն ճանչցուած կրօնական կանոններէն մին ընդունէր։ Հիմնադիրն ընդունեցաւ Ս. Բենեդիկտոսի կանոնները, որոնք մասամբ ի նախնեաց թարգմանուած էին, և ապրիս արդէն ծանօթ։ Այդ կանոնները Մխիթարայ նպատակին համար շատ յարմար էին. վասն զի անոնց մէջ կը գտնուէր մանկանց դաստիարակութեան պարագը որ Մխիթարայ մի միայն փափաքելին էր։ Ուստի սահմանադրութիւնը վաւերականութիւն ստանալէն վերջը, կդեժէս Ժ. քահանայապետը ուխտիս երանաշնորհ հիմնադրին՝ Աբբահայր տիտղոսը շնորհեց, և ամբողջ ուխտս մնաւ Աբբայական դրօշին տակ։ Մխիթարայ ամենէն արուիեստաւոր աշակերտներէն Հ. Յովհաննէս վարդապետը առնելով վաւերեալ սահմանադրութիւնը, 1712ին Հռոմէն՝ Մեծն վանք կը վերադառնայ։ Ամբողջ միաբանութիւնը ուրախութեամբ կը լեցուի, և Աբբահայրն Կորնթոսի արքեպիսկոպոսին իր ջերմագին շնորհակալութիւնները անձամբ կը յայտնէ. երախտագէտ էր այն լաւին եկեղեցականին, որ անձնանուէր եռանդով Մխիթարայ դէմ եղած ամէն զրպարտութիւնները հերքած էր, և արդարը արդարացուցած։

Մխիթարայ ուրախութիւնը և հանդստութիւնը կատարեալ էր. ամենայն ինչ ի կարգին էր. որով կը սկսի բոլորովին աշակերտաց կրթութեան և զարգացման պարապիլ։ Իր ամենէն մեծ ջանքն կ'ըլլայ աշակերտները ուսեալ և գիտուն հոգեւորականներ գարձընել. և ժամանակին ոգւոյն համեմատ իր աշակերտաց առջեւ կը դնէ այն գրքերը, որոնք անհրաժեշտ կը համարուէին՝ կրօնաւոր եկեղեցական պաշտօնեաներուն. Մխիթար իր աշակերտաց միտքը նախ կ'ամրացընէ աստուածաբանական և իմաստասիրական գիտութեամբ, և որովհետեւ այդ ճիւղի ուսումը աւանդելու համար կարեւոր գրքեր կը պակսէին, կ'աշխատի թարգմանութիւններով լրուլ պակասն։ Աստուածաբանական ուսման առաջնորդ կ'ընտրէ Ս. Թովմայի հրեշտակայինն վարդապետին «Աստուածաբանութեան բովանդակութիւնը», զոր հայերէն թարգմանել կու տայ իր աշակերտ՝ վարժ լատինագէտ Հ. Յովհաննէս վարդապետին. և ինքը թարգմանութիւնը դիւրացընելով և կոկելով՝ անձամբ աշակերտաց կ'աւանդէ աստուածաբանութեան ուսումը։ Մխիթարեան էր Մխիթարայ վիճակը. աշակերտները ուսման և հոգեւորին նուիրուած, մեծ նպատակին պայծառութիւնը և համբաւը կ'ամրացընէին իրենց միաբանական եռանդուն աշխատութեամբ. նախանձելի խաղաղութիւն մը և կրօնական խնդելի կենցաղ մը կը տիրէր Մխիթարայ մենաստանին մէջ. ամէն աշակերտ հիմնադրին շէնքին անընկճելի սիւն մ'ըլլալու կը ջանար. ամենուն սրտին մէջ կը տրոփէր միաբանական ոգին և հայրենիքի լուսաւորութեան

սուրբ գաղափարը։ Սեփական եկեղեցի, սեփական երկիրներ ունենալէն յետոյ, իրենց շուրջը հաւաքած էին բարձրաստիճան կղերական և արքունական ազդեցիկ բարեկամներու բազմութիւն մը. այդ ամէնը միաբանութեան հաստատութեան զօրեղ գրաւական մըն էին։ Մխիթարայ վեհասահանին նեղ պաշտակ, նուազող, գրաւիչ ու շինիչ կենցաղավարութիւնը կարելի չէր որ երկարատեւ ըլլար։ Հիմնադրին ճակատագիրն անչնջելի էր. երջանկութիւնը իրեն համար չէր։ Կ. Պոլսէն փոթորիկ մը կը պայթի։

Մեթոնի վրայ թրքաց զօրաց արշաւման լուրը կը գուժէ. սարսեցուցիչ էր այս լուրը։ Մխիթար գուշակեց այդ բոթին ամենէն լքուցիչ և կործանիչ հետեւանքը. ամէն կողմ ահռելի սոսկում յուսահատութիւն և վայրասոսն կը տիրէ. Իտալացին ուժ չունէր թրքաց դէմ մաքառելու։ Եւ Մխիթար որոշակի խնացած էր և ըմբռնած տեղացի զինուորական գնդին խեղճութիւնը. ուրիշ ճար չի կար, բայց եթէ գաղթել ուրիշ երկիր և հեռանալ արեան և հրոհի մատնուելիք Մեթոնէն։ Մխիթարայ համար շատ կսկծեցուցիչ էր հեռանալը և գաղթելը. բայց Թշնամւոյն արշաւանքին բոթը կ'արտաքսէր զՄխիթար իր լացով ու կոծով, իր թշուառութեամբ և քրտինքով, իր նահատակութեամբ և աղքատութեամբ կանգնած ու զարդարած հարազատ վեհասանէն, եկեղեցիէն ու անպատասանիներէն. դառն էր Մխիթարայ վիճակը, սրտաճմլիկ էր տեսարանը. աշակերտները կը հաւաքէ իր շուրջը և զոպելով սրտաբուկս արտասուքն, կ'խմացընէ անոնց որ անհրաժեշտ պէտք է թողուլ Մեթոնը և գնալ ուրիշ տեղ. և սրովհետեւ տէրութիւնը չէր թողուր որ ամէնքը երթալով, ժողովուրդը առանց քահանայի մնայ, ուստի աշակերտներէն եօթը հոգի հոն թողլով, իր հետ միւս մնացած տասնըմէկ հոգին առած 1715ին կը մեկնի Մեթոնէն ու կը գնէ Վենետիկ։

Օսմանեան զօրաց նաւատորմիղը սիգաճեմ կը սուրայ և օգոստոս երեքին կը պաշարէ զՄեթոն։ Իտալական սուրը և ռումբը պիտի չի կարենային դիմադրել օսմանեան խիզախ զօրութեան. գրոհէն թշնամին, ներսէն իտալացիք կը տեղան հրաշէկ գնդակներ. հրացինուց և մարտիկներու գոռում գոչումը, կ'ահաբեկեն պաշարուած ժողովուրդը։ Իտալացիք երեք օր կը դիմադրեն. պարիսպներուն գագաթէն ռումբեր տեղալով, պատնէշները օսմանեան գիակներուն գերեզման կը դարձընեն։ Իտալացիք կը թուլնան, կը

տկարանան, անկարելի էր դիմագրելը, վերջապէս պղեակին ծայրը հաշտութեան պրօշը կը բանան։ Ա.յդ պարտութեան նշան մըն էր, ուսկից օսմանեան զօրքը ոգի առնելով, ուրախութեան և յաղթանակի որոտընդոստ աղաղակներով կը թնդացընեն պարիսպները։ Թուրք բանակը չընդունիր հաշտութիւն, և հրաբորբոք վրէժխնդրութեամբ՝ կը բարձրանայ պարիսպներէն վեր. իտալացի մարտիկները ծածկուեր էին զանգակատանց, առաստաղներու, ջրհորներու և ախոռներու մէջ. թուրք զինուորները սուր և հրազէնք ի ձեռին՝ կը կողոպտեն տներն և կրպակները և ծածկուածներն ու փախստականները ձերբակալած, իրենց հրամանատարին առջեւ կը հանեն։ Անգութ տեսարանները կը պարզուին. բանակին հրամանատարը գերիները հարիւր հարիւր շարելով, գլուխնին կարել կու տայ, և ըստ բարբարոս սովորութեան ամէն տեսակ բիրտ, ահեղի ու սոսկալի տանջանքներով կը լմնի կը չարչարէ գերիները։

Պատերազմէն առաջ Մխիթարայ աշակերտներէն երկուքը, Հ. Մանուէլ և Հ. Թումման կը մեկնին՝ կ'երթան վենետիկ, իրենց հիմնադիրը կը գտնեն. եղբայրներէն մին կը վախճանի. իսկ մենաստանին մէջ մնացած երկու քահանաներն և եղբայրներն թշնամւոյն ձեռքէն ազատելու համար, սեղանատան առաստաղին մէջ կը ծածկուին. բայց թուրք զինուորները կողոպուտի առեն — կը գտնեն գանձք և շղթայի զարկած բանակ կը տանին և իրրեւ գերի կը վաճառեն։ Մխիթար լսած էր որ իր աշակերտները եկեղեցւոյն մէջ թշնամւոյն սրին զոհուած են, գան էր գորովական հօր վիճակը, և արիական աշակերտաց ոգին. երբ Աբբահայրը գանձք ի Մեթոն թողլով ինքը միւս աշակերտաց հետ վենետիկ կը մեկնի, մնացած աշակերտներն հնազանդութեան ձայնին հպատակելով կ'ակնկալէին նոյն առաքինութեան համար ոգևկոչ ըլլալ։ Անոնք իրենց երանաշնորհ Հօր և հոգեկից եղբարց բաժանման առեն գիտէին թէ ինչպիսի սպառնացող և ահաբեկիչ առումներու պիտի ենթարկուին, գիւցազնական էր իրենց քաջութիւնը և կրօնքի զուտ ու ամրիծ սէրն էր որ զիրենք կը քաջալերէր գիմագրելու իրական ահուսպղին. կրօնքին ամրիծ սէրն էր, որ զիրենք կը մղէր նահատակուելու, արիւն թափելու պատկառելի հնազանդութեան ձայնին համար։ Երկինքի պատութիւնը վարձատրեց անոնց անձնանուէր հնազանդութիւնը, գանձք չի մնանեց թշնամւոյն սուրին, գնդակին, կրակին և տանջանաց. հազարաւոր սպանուածներու և խողխողուածներու մէջէն՝ անոնք ազատեցան, դարձեալ գան իրենց Հայրը և ընկերներն ի վենետիկ անպատում ուրախութեամբ և ցնծութեամբ։ Ուրախ էր Մխիթար, ուրախ ամբողջ միաբանութիւնը։

Մխիթարի պատերազմը տապալած կործանած էր Մխիթարյայ բազմաքիրտն երկանց արվիւնք ամբողջ ժենտատանը. նա զարձեալ օտարութեան մէջ կը թափառէր. չունէր ոչ տուն, ոչ երկիր և ոչ ատակ. նա առանձին չէր, իրեն հետ անօթի և անտուն էին ամբողջ սիրուն և սիրելի աշակերտները։ Մխիթար իր դրուատելի վախճանին հասնելու համար, զարձեալ պէտք էր

Բնակարան Մխիթարայ ի Ս. Մարկոնոյ։

անտանելի աշխատութեան դիմէր, զարձեալ իր ստեղծագործող արիական ոգին և ուժը հատաքած, պէտք էր ամէն լքում և յուսահատութիւն ոտքի տակ առնէր, և գործի սկսէր. նա գործունէութեան բանակի զասալիքն չէր, այլ յաղթող և ամենէն քաջ ախոյեանն։ Աշակերտաց հետ, վճռակիկ զաղթելու առեն Սան Մարկոնոյ անուամբ թաղին մէջ համանուն եկեղեցւոյ

մեա մի առն կը վարձէ, և աշակերտները հոն պատսպարելով, աղքատաբէն կ՚ապրին։ Ես երկար առեն կարելի չէր որ հոն մնար. վենետիկ ծխբակոյտէն իբրեւ նուէր կ՚ակնկալէր յառաջ մենաստան. և ահա այդ վախճանին համար, կը պիտի իրեն բարեկամ Յովհաննէս, Էմօ, Սերաստիանոս

Մօչենիկոյ վենետիկեան սենատներուն, որոնք ինչպէս միշտ, նոյնպէս Հիմնադրիս այն ամենախղճալի ժամանակին, կը խոստանան ձեռնտուութիւն և միջնորդութիւն։ Հզօր և ազդու թիկունքներ էին այդ բարեսիրտ սենատները, սակայն Մխիթարայ տեսուչ ճակատագիրն դարձեալ խոչընդոտներ ցոյց կու

ատ։ Վենետկոյ հասարակապետութիւնը այդպիսի եռանդուն Աբբայի մը ազաչանքը սիրով պիտի ընդդրկէր, անոր շատ յօժարութեամբ պիտի նուիրէր ժենատան և՛ աւէն տեսակ առանձնաշնորհ, սակայն ժամանակը պզտոր էր, Նոյն ատեն Վերակոյսին վրայ քաղաքական օրէնքը կը սոխպէր այլ

եւս Վենետկոյ մէջ ուրիշ նոր կրօնաւորներ չհաստատել. այսու հանդերձ՝ Մխիթարայ գործական խնդրանքն բացարձակապէս չի մերժուեցաւ. այլ իրեն առաջարկուեցաւ քաղքէն դուրս՝ ժենատան մը՝ իբրեւ մշանջենաւոր բնակարան. նոյնպէս առաջարկուեցաւ քաղքին մէջ ալ, սակայն այս պայ-

մանաւ որ վենետացիները Աբրահամ մահուրնէն վերջը՝ ակրուվեան պիտի վերադառնար։ Երկու առաջարկութիւնք ալ Միսթանութեան համար անընդունելի էին. առաջինն կարելի չէր, վասն զի վենետացիները քաղքէն դուրս ըլլալով, իրենք քաղքին մէջ պատարագ չկարնալով ընել, և առանց պատարագցուի մնալով, ազգասութեան չէին գիմանար. երկրորդ պայմանն ալ անընդունելի էր, վասն զի՝ միսթանութեան վախճանն էր՝ պարսից հայ վանք մը կանգնել, որ միշտ ազգին յառաջադիմութեան և զարգացման աշխատէր։ Երանաշնորհ Աբրահայրը այս երկու առաջարկներու վրայ յետ շատ մտածելու, կը տեսնէ ժամանակաւոր վենետասանի մը անպատեհութիւնը, ուստի առաջին առաջարկը ունելի նպատակաւոր դատելով, կը շրջի վենետկոյ լճակին ամէն կղզիները և յարմարագոյնն կը տեսնէ Ս. Ղազար կղզին։ Մխիթար Գերակոյին իմացուց իր փափաքը։ Բայց Գերակոյը գեռ հասատական պատասխան մը չի տուած, Միսթանութեան սահմանադրութիւնը երկու աստուածաբաններու քննել կու տայ։

Վենետիկ. — Դքսական պալատ։

Երբ Մխիթար տարաժեր հեալ իր կանգնած ու զարգարած բնակարանէն, ազգասին միսթանութեան ոգորմելի բնակարան մը մուրալու ելած էր, և օտարական վենետկէն գումի և ոգորմութիւն կը խնդրէր, գարձեալ օտարը ոգորմած ու գթած կը գտնուի, իսկ բնիկ ազգէն ամենը նոյն իսկ Մխիթարայ այն ճգնաժամին՝ ամենէն բիրտ անգթութեամբ և զրպարտիչ նենգութեամբ՝ կը չանան զՄխիթար Հասմայ առջև յանցաւոր ցուցընել և գինքը բոլորովին անյուսութեան գատապարտել։ Իսկ Մխիթար իր այն տառապանաց օրերուն մէջ կը յիշէ իր կրօնքին բարեխօս Ս. Անտոն ճգնա-

ւորը և անոր օրհնութիւնը, օգնութիւնը և պաշտպանութիւնը կը խնդրէ, և այդ առթիւ կը գրէ իր «Ջրեզ սուրբ Հայր Անտոնիէ» խրախուսիչ առաջնաւոր երգը, որ մինչեւ ներկայիս՝ սուրբին ուխտաւորութեան՝ մեծապատիւ ժողովոյն մէջ յուզիչ ու գրաւիչ արեւելեան եղանակաւ կը նուագի։ Գարձեալ երկիրը կը գիտայ իր բազմաչարչար և համբերատար զաւկին. Մխիթարայ ցաւալի տխրութիւնը ուրախութեան կը փոխուի, լսելով որ իր սահմանադրութիւնը քննուած է, և Ս. Ղազարու կղզին իրեն շնորհուելու համար հակառակ պատճառներ կամ արգելքներ չի կան. 1717 սեպտեմբեր ամսոյն մէջ ծերակոյտը

Վենետիկ. — Մեծ Ջրանցք։

հրովարտակ կը հանէ, որով նոյն կղզին Միաբանութեանս մշտնջենաւոր ժառանգն կ'որոշուի։ Ցիրամոր Ծննդեան օրն՝ սեպտեմբեր ութին մեծ ցնծութեամբ միաբանութիւնս կը մտնէ ի Ս. Ղազար, և ի պատիւ Ցիրամոր մեծ հանդիսով կը տօնախմբէ նոյն օրը։

Եւ կը սկսին այն միաբանական կեանքը որուն վախճանն էր օգնել ազգին լուսաւորութեան՝ գրաւոր անընդհատ, տակուն և բեղնաւոր գործունէութեամբ։

Միաբանական օդին և կանոնները կազմ ու պատրաստ էին։ Ս. Ղա-

LIT. F.LLI TENSI - MILANO - 1901

զարու մէջ կը մնար յարդարել մենաստանին նիւթական կազմութիւնը։ Դարձեալ հիմնադիրը առանց լքանելու, իր միաբանութեան առնը ճարտարութեամբ խելքով ու ճաշակով կը պատրաստէ։

Հռոմ կոչած էր զՄխիթար՝ իր մասին կ. Պոլսէն հասած զրպարտութիւնները մարելու համար. Մխիթար անհնազանդ չի մնար. կեռ Ս. Ղազարու մենաստանը կարգի չի դրած, կը փութայ հոն՝ ուր Ս. Գևհանայապետէն մի քանի անգամ համակրելի ընդունելութիւն, սէր, պատիւ, ու յարգանք գտնելէն յետոյ, կարդինալաց ժողովին կը ներկայացընէ իր միաբանութեան դէմ եղած զրպարտութեանց բողոքագիրը։ Հիմնադրիս բազմաչարչար միաբանութիւնը խիստ քննութեան կ՝ենթարկուի. և զարձեալ արդարութիւնը կը յաղթանակէ. ժողովքէն յետոյ Մխիթարայ անմեղութեան լուրը ամէն կողմ կը տարածուի, և այդ կերպով իր միաբանութիւնը դէռ աւելի պատիւ, համարմունք, փառք կ՝առնու, և հակառակորդք՝ տեսնելով որ Մխիթար Սուրբ աթոռին առջեւն ալ արտաքոյ կարգի համակրանաց կ՝արժանանայ, առ ժամանակ մը կը զգրին իրենց նախանձէն և զրպարտութիւններէն։

Մխիթար յաղթանակաւ Ս. Ղազար կը վերադառնայ. և միաբանութեան ուրախութիւնը կատարեալ էր։ Ժամանակն էր լուրջ կերպով մտածելու ազգին լուսաւորութեան ապագայական գործը։ Իր շուրջը բոլորած էին իրեն զազափարով ձուլուած հանճարեղ աշակերտները. որոնք գրական կրկէսին մէջ նետուելու անձնանուէր պատրաստութիւնն ցոյց կու տան։ Բայց հեռատես Հիմնադիրն գիտէր որ Հայ միաբանութեան կեանքը մշակելու համար, նախ պէտք էր իր մենաստանէն խլել, հանել, աքսորել այն ամէն սխալ թերութիւնները, որոնք ամէն վայրկեան կարող են Ս. Ղազարը լճակին մէջ խեղդել ու յաւիտենական մահուան զատապարտել։ Այդ Հիմնադրին ամենէն հիմնական գործն էր. և անոր մէջ ալ իր քաջութիւնը ցոյց տուած է իր հոգեվառ առաջնորդութեամբ՝ աշակերտները միաբանութեան մի մի հատուածուն սիրելու վերածելով. զանոնք նախ սիրալիր և հիմնական կրօնասէրներ կը շինէ, յետոյ անոնց կը փչէ ազգին վերակենդանութեան կարեւոր ոգին։ Ս. Ղազարու մէջ գրուեցաւ հոգւոյն ամրակուռ հիմը և անոր վրայ բարձրացաւ մամուլը՝ որ երկու դարէ ի վեր անընդհատ շարժելով՝ կ՝աշխատի ու կը տուժէ և որուն արդեանց պատմութիւնը թողուլ յաջորդ յոդուածագրաց, կ՝անցնինք հիմնադրիս գեղեցիկ արեւմուտքն գիտելու։

ԺԱ.

Անցեր էին Մխիթարայ կենաց ամենէն ընդոստ ալէկոծութիւններն, անցեր էին իր նահատակութեան օրերն, անցեր էին հալածանքի և ամբաստանութեան օրերն, անցեր էին իր արդիւնաւոր կենաց 42 տարին. նա վենետկայ մշտածիծաղ խաղաղ լճակին մէջ իր կեանքին ներշնչակ տարիներն սկսած էր, և դեռ իր վերջալոյսին կը մնար 31 տարի։

Մենք ցոյց տուինք իր գրուածքի կենաց պատմութիւնը, ցոյց տուինք թէ նա իր բարձր վախճանին հասնելու համար՝ ինչպիսի արիական ոգւով կռուեցաւ բնական և անբնական դէպքերու դէմ։ Մեր ներկայ կենսագրականին ամենէն լաւն կէտն էր ցոյց տալ Մխիթարայ բնատուր և սիրալիր հոգւոյն պատմութիւնը՝ զոր հետագայ էջերուն մէջ կը ջանանք ամփոփել։ Ցոյց տալով անոր ոգին, պիտի ջանանք ըմբռնել տալ իր բարձր արժանիքը, իր վայելած յաւիտենական համակրանաց պատճառն։

Ազգը՝ անսահման ու սրտէն բարձրացած սիրոյն կնդրուկով՝ պաշտած է և կը պաշտէ զՄխիթար։ Այլ գործովը ու գուրգուրանքը այլ եւս հանգուցած ու ըմբռնուած մշտնջենաւոր երախտագիտական ցոյց մըն է։ Եւ ինչ էր իր կատարած ծառայութիւնն, և որքան տարբեր ազգին վերակենդանութեան նուիրուող սրիչ խանդավառ անձերու գործէն։ Մենք ցոյց պիտի տանք որ Մխիթարայ նման ազգին յառաջադիմութեան և լուսաւորութեան ծառայող սրիչ ոչ սակաւ անձեր կը յիշուին պատմութեան մէջ, սակայն ոչ ոք Մխիթարայ նախանձելի փառքին հաւասարած է, լոկ այն պատճառաւ՝ որ անոնք չեն ունեցած Մխիթարայ ծրագրով, Մխիթարայ գաղափարով գործելու կարողութիւնն։

Մխիթար անմահացաւ իր վերակենդանացուցիչ գործին գաղաւոր կեանք մը տալով։

Գտնուեր են Մխիթարայ նման ազգին մեծաւոր վերակենդանութեան նուիրուած անձեր. եղած են շատ մը կղերական գրասէր առաքեալներ, գործիչներ։ Էջմիածինը քանդող, իր հօտը հալածող, Մելքիսէթ կաթողիկոսի օրով՝ Սիւնեաց մէջ վանքեր կը գտնուին, որոց կղերականներու նուիրական պարտքն կ'ըլլայ Հայաստան շրջիլ, դիտութիւն և գրականութիւն ծաւալել. Առաքել պատմիչը և Էջմիածնայ վերականգնող Մովսէս կաթողիկոսը՝ այդ լուսաւորեալ վանականներու խմբէն էին։ Յատկապէս

վանականները լուսաւորութեան գործը շատ գեղեցիկ ծրագրով կը սկսին, սակայն անոնք Մելքիսէթ կաթողիկոսի հալածանքէն չեն խուսափիր։ Մխիթարէն մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ, Սպահանի Ամենափրկիչ վանքին մէջ՝ Թաչատուր վարդապետի հսկողութեան և առաջնորդութեան տակ, կը ստեղծուի հայկական կաճառ մը, որուն ուսումնական անդամներն բան Առաքել պատմաբանին, անձնական անխոնջ աշխատութեամբ, մի մեծ իմաստասէրներ, լեզուագէտներ, աստուածաբաններ եղած են. այդ վանքը Հայաստանի բազմաթիւ վանորէից մէջ, տիպար և անզուգականն է իր բազմարդիւն գործերով. միաբանները Սպահանի խաւարակուռ մթնոլորտին տակ, հայ տպարանը կը հիմնեն, իրենք անձամբ տառերու կապոպարներ կը պատրաստեն, տառեր կը ձուլեն, գրքեր կը շարադրեն, կը թարգմանեն, կը շարեն, կը տպեն և կը կազմեն։ Վանապետին մահուընէն յետոյ, մենաստանին մէջ կ'իշխէ անմիաբանութիւնը և լուսաւորութեան զգալի արգիւնքը՝ թանձր խաւարին մէջ ամլութեան կը դատապարտուի։ Ամենափրկիչ յառաջդէմ վանքին խաւարումէն յետոյ, ծագեցաւ ու փայլեցաւ Երեւանցի Ոսկան վարպապետը. որ իր անձնանուէր յարատեւակ աշխատութեամբ հայ դպրութեան և մտքոյ ծաւալման համար նահատակուեր, ազգին մտաւորական յառաջդիմութեան համար թափառեր է Եւրոպայի այն կողմերն, ուր կրցեր է կատարելագործուած տպարաններ գտնել. գովելի է Ոսկանի եռանդուն գործունէութիւնը, աշխատեր սորվեր է լատին լեզուն և սկսեր է տպագրել իր ծանօթ աստուածաշունչէն զատ ուրիշ բազմաթիւ կրօնական, պատմական, աստուածաբանական, աշխարհագրական գրքեր, ժամանակուան ապահաւուած և անհրաժեշտ գրաբարով։ Գրական գործին ամենէն բազմաչարչար նահատակներէն մին էր Ոսկանը, որ Եւրոպայի զանազան տեղեր, հայ մտաւոր մը կը հաստատէ և վերջապէս ժամանակին կրօնական ատրօրինակ մոլեռանդ ճնշումէն ընկճուած, կը մտնէ գերեզման։ Նա յաջորդ չունէր. նա միաբանական հաստատութիւն մը չէր ստեղծած. գրական գործին հիմը դրաւ, բայց իրեն հանդերձ՝ շէնքը բարձրացնող յաջորդ մը չունեցաւ։ Ոսկանին գործն ալ ամլութեան դատապարտեցաւ։

Պոլսոյ մէջ Մխիթարեան ժամանակակից կը փայլի Բէօմիւրճեան Երեմիա Չէլէպին. տիպար ազգասէր և բանասէր մ'էր այն լրջամիտ աշխատասիրականն, (1677—1695)։ Սա կարելի է համարել Կ. Պոլսոյ մէջ տպագրչական գրականութեան հիմնադիրն. տառերու կապոպարներ պատրաստել կու տայ, կը հաստատէ համեստ տպարան մը, և իր ամբարած գիտութեամբ կը սկսի հրատարակչական գործը. Չէլէպին տպարանի բազմաձախ

նիւթական պէտքերուն չի կրնար տակաւ. որով իր վիճակն օտար լեզուներն թուրքերէն, յունարէն՝ մամլոյ միջոցով չի կրնար արդիւնաւորել։ Իր գարուն միակ խանդավառ պրպէտն եղած է. պա բնիկաւոր գրիչ մը և ազգին լուսաւորութեան ամենաջերմ պաշտպան եղած է. գրած է Պատմութիւն Օսմանցւոց, Ալեքսանդրի և ժամանակակից. անդադրութիւն Հայոց, Պարսից, Հնդկաց, Փոքր Ասիոյ. քազուածոյ թուրքերէն թարգմանած է Խորենացւոյ Հայոց պատմութիւնը, և ասոնցմէ զատ, ազգային մատենադարանին տուած է բազմաթիւ ոտանաւոր և արձակ գրութիւններ և թարգմանութիւններ։ Եղիազարեան և Մարտիրոսեան պատրիարքական կառուածադիկը՝ կը չլսած Զէյլպիին գրական գործունէութիւնը. այդ երկու ազգապետներու ազգակրթան օրերու մարդն էր Զէյլպին, նա ան՝ ձամբ կ'աշխատէր այդ ազգապետներու արծաթամոլ կռիւներու առջեւ առնելու. և իր խազազասէր, խոհունակ բնաւորութիւն կը ներդործէ կառուարար եկեղեցական պետերու վրայ։ Զէյլպին ալ Մխիթարայ գրական հոգւով ոգորուած էր, բայց բազդը իրեն չի ծիծաղելով, խրուեցաւ անձուկ բայց գեղեցիկ գործունէութեան մէջ։

Նուրիչանեան գերդաստանը, Գողթան գաւառէն Ամպերատամ կը գաղթէ, ուր մեծ գարի կու տայ ազգային հրատարակչութեան. այդ ջանասէր ընտանիքը իրեն գեղեցիկ և օգտակար հրատարակութիւններով Հայաստանի մէջ կը ցրուեն գիտութեան լոյսը։ Եւ ասոնց նման ուրիշ շատեր ազգին լուսաւորութեան մեքենան՝ հաստատեցին օտար հողի վրայ և իրենց ճառագայթները ուղղեցին Արարատայ վրայ, բայց ոչ ոք Մխիթարայ յաւիտենական արիւնէն ունեցաւ։ Մխիթար իր վենետաստանին գարաւոր կեանք տալու համար իր հեռատես մտօք, մերձեց միաբաններուն մէջ օտարազգի անդամներ ընդունելին։ Ս. Ղազարու կղզւոյն մէջ հայութիւնը կզգեցուց։ Մենաստանին ամենէն ազքատին օրերն փարթամ օժիտներով և գումարով կրօնաւորելու համար հիմնադրիս կը ներկայանան մի քանի լատինացիներ, սակայն նա երբէք չընդունիր, միայն այն պաշտելի վախճանով, որ մի գուցէ զանոնք ընդունելով մի օր անոնց թիւն բազմանալով՝ հայ միաբանները ձուլուին լատիններու մէջ և իր երկանց գեղեցիկ ծնունդ վենետաստանը Հայրենիքի ձեռքէն յափշտակուի։ Մխիթար ամէն ջանք թափեց ազգային կղզին միշտ ազգային պահել, և այդ կերպով միայն Միաբանութիւնս կարող էր օտար մթնոլորտի մէջ չի խեղդել իր կարեւոր վախճանը։

Մխիթար գնա իր ուսումնական վենետաստանը չի կանդնած, շրջած էր Հայաստան, նա տեսած էր հայ վանքերու անմխիթարական վիճակը, նա

գուշակած էր թէ անոնք ինչ վախճան կրնան ունենալ, հայրենիքի քաղաքներու մէջ տեսած էր նահատակ ժողովրդեան ողբալի անկումը, Բիւզանդիոնի մխրճհոչակ պատրիարքներու եղեռնագործութիւնները, Թոխթամիշեան սուրի արիւնահեղութիւնը, Շահ Աբբասի Ագուրանեան շահատակութիւնը, հինաւուրց Թանկագին յիշատակարանաց հրդեհն և անոնց աճիւնն, տարաժերժեալ հալածեալ գաղթականութիւնը, հարկահաններու, վաշխառուներու լպիրշ և գազանային լկտիքները, ազգային սրբազան տաճարներու ներքին և արտաքին աւազակներէ կողոպտուիլն, Ֆրէնկ, հայ, լուսաւորչական և կաթոլիկ տաք խնդիրներու կատաղածն, այդ ամէնն Ագաքսի ափերուն դլխիկոր, մշտակած Մօր աչերէն արիւն կը հոսէին. Մխիթար տեսած էր անոր կործանուած, չլսուած աւերակ վիճակն. սփոփանքի, խրախոյսի, քաջալերի և մխիթարութեան կարօտ էր այդ այրին. և Մխիթար կ'ուխտէ անոր մխիթարիչն ըլլալ։ Իր այդ ազգանուէր ուխտապրութեան անխափան հոգի մը պարգեւելու համար, կը ջանայ իր մենաստանը երկնային առաքինութեանց վրայ կանգնելու։ Մեծ եռանդով կը սկսի իր Մխիթարական գործը. իր միաքը, սիրտը, հոգին՝ յետ Աստուծոյ, իր ընկերին և մերձաւորին նուիրած էր, և ամենէն մերձաւորն՝ Ազգն էր, և անոր համար նուիրագործած էր։ Ս. Ղազարու մէջ 34 տարի իր պաշտելի կենցաղավարութեամբ աշակերտաց անձամբ ցոյց կու տայ ազգասիրութեան անհրաժեշտ կարեւորութիւնը։ Մխիթար իր տառապանաց, սուլի, ազքատութեան, հալածանաց օրերը թէեւ ազգէն ոչ մի թիկունք, կարեկցութիւն, զթութիւն չէր տեսած, այլ անոնց հոգեւոր վարիչներու զրպարտութեանց և մատնութեանց ենթարկուած էր, սակայն նա անթերի և սուրբ սիրով ազգին համար բորբոքուած էր. իր կենաց ամէն սոսկալի վէպքերն ազգին համար սիրով ողջագուրած էր։ Մխիթար ըմբռնած էր որ ժողովուրդը նոյն իսկ իր անտարբերութեան կամ առելութեան մէջ ազիտութեան զոհ կ'ըլլայ. նա ըմբռնած էր որ մի քանի եկեղեցական պետերու անմիամիտ հալածանքը, ազգը սիրելու և անոր օգտին աշխատելու համար պէտք չէր խոչընդոտան ըլլալ, ուստի ամենէն ընդօրինակելի անյիշաչարութեամբ՝ զրկան վերակենդանութեան մեծ մղում կու տայ։ Մխիթար իր ազգին կրնար օգնել մի միայն մտաւորական զօրեղ և յարատեւ աշխատութեամբ։ Ս. Ղազարու մենաստանին մէջ աշակերտները կ'ամբարեն նախնեաց գրականութեան գիտութիւնը, կը հմտանան օտար լեզուներու և գիտութեանց. նոյն առենուան լուսաւորեալ և յառաջադէմ վենետիկը՝ մենաստանի նախկին գրական աբեղաներու ուսումնասիրութեան շատ մեծ օժանդակ կ'ըլլայ։ Վե-

նեաիկը որ ապարանական գործունէութեան մէջ աշխարահռչակ համբաւ մ՚ունեցեր է և մեծ արժիւնք, Հայ միաբանութեան ձեռօք իր այդ օգնութիւնը կը հասցընէ գիտութեան սովաատանջ Հայաստանին։ Մխիթարայ լուսաւորեալ աշակերտներէն մաս մը Ասիոյ և Հայաստանի կողմերն կը թափառին. լուրջ աշխատութեամբ ազգը խաւարի քնասէն զարթեցնու կը պարապին. իրենց գործունէութիւնը դիւցազնական է, գաղափարներն երկնային և զուտ ազգային. ժողովուրդը երախտագէտ ճնալով իրենց մարքին լուսաւորիչներուն՝ վանք հիմնարկին ջերմագին նամակներով անհուն շնորհակալութիւն կը յայտնեն։ Աշակերտներէն միւս մասը, վանքին մէջ բանասիրութեան պարապելով, հայ ազգասէր մատենագրարանը կը ճոխացընեն. ժամանակին լատինական քերականութեամբ խանգարած հին լեզուն՝ կը վերակենդանացընեն ձեռագիրներն գերեզմանէն դուրս հանելով և ուսումնասիրելով. նոյն իսկ նախնեաց նուիրական աւանդներն չէին կրցած անաղարտ ճնալ, ժամանակին խաւարէն։ Մխիթար և իր քաջ աշակերտները իրարու ձեռք տուած, առաջին հայ բառարանը կը կազմեն. այդ ամենէն դժուարին և անտանելի գործն էր, մեր հայ գրականութեան համար անպրանիկ ակադեմական բառարանն էր, որուն մէջ որոշ կը փայլի Մխիթարայ և աշակերտաց ներհուն ու հանճարեղ կարողութիւնը։ Այդ գործը ցոյց կու տայ հիմնադրիս գրական առաջնորդութեան բարձր և անզուգական եռանդը և միաբանութեանս նախկին և հիմնական աշակերտաց միաբանական աջակցութեամբ խանգաւառ գործունէութիւնն։ Ժամանակին ամենէն կարեւոր պահանջներէն մին ալ Աստուածաշունչ մատենին տպագրութիւնն էր. Մխիթար իր խղճամիտ խնամքով կը հրատարակէ զայն, տալով տպագրութեան գասական, գեղարուեստական՝ գեղեցիկ ճաշակ մը. ժամանակին պահանջին համեմատ, նոյն աստուածաշունչի պատկերներն շատ յաջող նրբութեամբ, և արհեստով փորագրուած ու պատրաստուած են. և մինչեւ ցարդ այդ հրատարակութիւնը մատուլի մէջ իբրեւ թանկագին և հռչակաւոր գործ մը, յատուկ համբաւ մը կը վայելէ։ Մխիթար լայնածաւալ միտք մըն էր. նա անդադար կ՚աշխատի, կը գործէ. բազմաթիւ աստուածարանական ճառեր, սուրբ գրքի մեկնութիւններ, գպրոցական շարականներ, տաղեր և հոգենուագ երգեր գրած է. պատրաստած է աստեղաբաշխական, երկրաչափական, ուսումնական և երաժշտական երկեր՝ որոնց մէկ մասը հրատարակուած է։ Մխիթար իր աշակերտաց մէջ գործունէութեան, աշխատասիրութեան, ուսումնասիրութեան ընդօրինակելի օրինակ մ՚եղեր է։ Նա իր ճարտարութեամբ Սուրբ Ղազարու անապատ կղզին գեղեցիկ ու

կոկիկ շէնքերով կը զարդարէ, աշխատասէրներուն կ'առաջնորդէ, կը հսկէ անոնց վրայ, մենաստանին նիւթական մատակարարութիւնը ինքը անձամբ կը հոգայ. աչալրջութեամբ կ'առաջնորդէ իր աշակերտներուն, նորեկ արեզակներուն ալ կը դասախօսէ և իր այնքան բազմազբաղ աշխատութեանց մէջ գրական գեղեցիկ երկեր պատրաստելու ժամանակ կը գտնէ։

Ա.յսքան գովելի ձիրքերն գրուատելի կը դառնան իր բնատուր հոգեկան առաքինութեամբ. նա իր աշակերտաց կ'երեւի կատարեալ հաժեստ արեզակ մը, Թշուառին՝ գթած, տառապեալին սփոփիչ, աղքատին արագահաս օգնական, խռովեալին՝ խաղաղարար, Թշնամւոյն՝ անյիշաչար և նոյն իսկ բարերար և ձեռնտու։

Մխիթար այսպիսի երկնային առաքինութեամբ ապրեցաւ և նոյն առաքինի ձիրքերն աւանդեց իր յաջորդաց և աշակերտաց։ Երեք տասնեակ տարի Ս. Ղազարու մէջ Մխիթարեայ ժամէն մեծ գործն եղած է աշակերտաց ներշնչել այնպիսի երկնային ու ազգային հոգի մը, որով կարենայ իր հեղինակած մենաստանը անսասան ու անկործանելի մնալ յաւետ և ի մխիթարութիւն լքեալ և այրեցեալ Հայրենի երկրին։ Ս. Ղազարու տաճարին մէջ, Մխիթար իր շողշողուն վերջալոյսը կ'ամփոփէ. արդէն իսկ 73 տարին բոլորած էր, թանչ հիւանդութիւնը անխղճօրէն կը սկսի նահատակել զինքը։ Հիւանդութիւնը ակն յայտնի ցոյց կու տար անդարմանելի վտանգն. իր սիրասուն աշակերտներու տխրութիւնը անհուն էր. բայց Մխիթար զուարթ էր, պատրաստ իր Տէննչելոյն փոխուելու. նա այլ եւս իր Միաբանութիւնը և աշակերտները չի մտածեր, ապահոված էր անոնց անսասանելի ապագան. նա իր կեանքին մէջ տեսած էր իր աշակերտաց եռանդուն և ազգանուէր գործն։ Մխիթարեայ հեռանալէն յետոյ, ազգէն իր աշակերտ Մխիթարիչներ պիտի չի պակսէին, անոր՝ ապահով էր. իր ջանքը և յարատեւ աշխատութիւնը պակուած կը տեսնէր. նա չէր մտածեր իր մենաստանին առաջնորդութիւնը, «Եղիցի»ին յաւիտենական յոյսը իր մենաստանին առաջնորդն պիտի ըլլար։ Նա կը պատրաստուի գուարթութեամբ դոցելու իր աչուընները, և չէր մտածեր իր յաղթական գործին յարատեւութիւնը, աշակերտները գրական բրիչ ի ձեռին կը փայլատակէին մտքի լոյս. կը փշրէին ամէն խոչ ու խոտ, կը պատրաստէին մտաւոր բարձր տաճարին առաջնորդող պողոտան։ Գրական գործը շատ անձնանուիրութեամբ և եռանդագին աշխուժով սկսուած էր. ամէն աշակերտ գրական մեծ լուսաւորիչներ ըլլալու կը պատրաստուին. հիմնադիր հայրն տեսած էր հայ գրականութեան կոթող գործերու հիմնարկութիւնը։ Աշակերտները սկսած էին ամէն

դիտութեանց վերարերեալ գրքեր յօրինել. Մխիթար ապահով էր որ ազգը իր վեհասահանէն պիտի կարենար օգտուիլ ոչ միայն ասուածաբանական երկերով այլ ամէն կարեւոր օգտակար հրատարակութեամբ։ Մխիթար հանդիսա սրտով կ'ամփոփէ իր պաշտելի ոսկրները իր պանդխտին մէջ, յանձնելով իր միաբանութիւնը «Եղիցի»ին յաւիտենական պաշտպանութեան. ու Տիրամօր նոյն խոստումը երկու դար է որ կ'առաջնորդէ իր մաքրափայլ որդեգրին տունը. և այդ տունը ներկայիս իր օգստափառ պաշտպան Տիրուհոյն յանհուն երախտագէտ մնալով, հանդիսապէս դարձեալ իր հզօր պաշտպանութեան ներքեւ կը մնայ ու կը հայցէ իր հրաշագործ «Եղիցին»...

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԻՆ

ՎԵՆԵՏԿՈՅ

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ ՎՐԱՑ

Մեծ մարդ ծնանիլն եթէ երկնաձիր պարգեւ է, մեծ մարդ ըլլալն՝ մարդկային ջանքի, ճարտարութեան պտուղ է. — այլ Մխիթար, զուգից և միացուց այդ երկուքը. ծնաւ մեծ, եղաւ մեծ. իսկ մահուամբն՝ ձգեց համ բաւ մեծ։

Հազար եօթն հարիւր քառասուն և ինն տարւոյն, ապրիլ 27ին, սպոյ խորհրդական շղարշն ձգուեր էր Ս. Ղազարու նօթաղարդ կղզեկին վրայ. — մեռեր էր Մխիթար. — տահեր անցեր էին ամիսներ։ Որդիք Մխիթարայ՝ որբացեալք հասարակաց Հօրէ. — և կարծես կղզեակը պատող կոհակներու ծփանքը՝ անոնց մաքին խորհուրդներուն և սրտին զգացմանց ալիքները կը լռեցուցնէին։ Կը խորհէին, կը խոկային կենդանացընելու զՄխիթար՝ իւր սիրասուն աշակերտաց միտին մէջ։ Եւ այո՝ թէպէտ դիւրին, թէպէտ դժուար, պիտի կատարուէր։

Կը խմբուին, կը կազմեն ժողով, ընտրել մէկը, այնպիսի մը, որ իւր մէջ՝ Մխիթարայ մեծութեան հետ՝ Մխիթարայ բոլոր ոգին անձնաւորէր։ Մրչափ դժուարին, և որչափ գրեթէ անհնարին՝ գտնել ժառանգ մը, յաջորդ մը այսպէս և այսքան Մեծ Մխիթարայ, անոր նորաբողբոջ գարատաը հովելու և պայծառացընելու։ Պիտի ընտրէին Մեծ մը, և կամ այնպիսի մը, որ եթէ բնապէս Մեծ չէր, գոնէ իւր մէջ կրելով զՄխիթար, անոր մեծութեամբն մեծանար։

Եւ արդէն խակ ասոր մէջն է Մեծին Մխիթարայ բոլոր յաջորդաց մեծութիւնն ու արժանիք. անոնց և ոչ մէկն եղաւ և կրնար ըլլալ Մխիթար

մը, վասն զի Մխիթար գործեց, մանաւանդ թէ հրաշագործեց ձեռակերտ մը, զոր ոչ այլ ոք գործեց անոր գտնուած հանգամանաց մէջ։ Ուրեմն Մխիթարայ արժանաւոր յաջորդաց իւրաքանչիւրն կրնայ կինքեան զՄխիթար, ըստ իրենց բնաւոր ձրից ասպիճանին, եղան Մեծ և մեծացուցին Մխիթարեան Ուխտը, Ստեփանոս Մելգոնեան, Ստեփանոս Ագնց, Սուքիաս Սոմալ, Գէորգ Հիւրմիւզ, Իգնատիոս Կիւրեղ։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ

Առաջին ընտրութիւն առաջին Աբբայի յետ Մխիթարայ, զոր ոչ ոք ընտրեց. երչափ խոչը և խումբ հարթելիք։ — Կար մէկ մը բացակայ, մէկ մը՝ որ սրբութեան և իմաստութեան աւետարեր գնացեր էր ի Բիւզանդիոն, հոն, ուսկից Մխիթար հալածական հագիւ անդորրութեան հանգրուանը ինքզինքը ձգեր էր տարիներ առաջ։ Հասաւ հոն Մխիթարայ մահուն գուժը. — այլ այդ մէկն ու մեծն՝ հեռատես մտօք, շատ հրաժարելէն յետոյ նոյն հրաւէրքէն՝ որով կը կանչուէր ի վանս, վերջապէս կը մտնէ ի Մխիթարաշէն կառոյն, ուր ընտրողք, իրենց խորհրդափոխից կշռադատ իմաստութեան աչքն անոր վրայ սեւեռած, Մխիթարայ մահուն ոգւոյ քօղը վերցընելով, կ'ընտրեն (1750, ապրիլ 6) այն մէկն, որոյ մէջ պիտի անմահանար Մխիթար յաջորդաբար։

Սա՝ Բիւզանդիոնի ափանց գիզուղէշ տունկ բողբոջ, յամին 1730 Մարտ Ղազարու կղզեկին հոգեւոր և ուսումնական ջրարբի հոսանաց մէջ սկսաւ ուռճանալ. յալս Մխիթարայ խորին և ներքին՝ թափ անցաւ կարճ տարիներու մէջ. զարդացաւ, իմաստնացաւ, փայլեցաւ. ամբն՝ ոչ ալեւոր, բայց կրօնիւք և իմաստիւք առաւել քան զալեւոր. վայելուչ հասակաւ, վեհ տեսքով, փարելի և զուարթ. սիրեց և սիրեցաւ. զրաւեց ամենուն սիրտը. Ստեփանոս Մելգոնեան, առաջին Աբբայ յետ առաջնոյն Մխիթարայ։

Մխիթար հիմնեց իւր չքնաղ ձեռակերտը, և մինչդեռ մտքին և սրտին վիպագոյզ ուժերովն կ'ամրապնդէր, կը շրջագրնէր այս հոգեւոր և իմաստուն կառոյը, Մխիթարայ կենաց վաղափուլ թելն չկտրեցաւ և անոր մեծագործութիւնն եւս չկտրեց։ Թողուց նա իւր յաջորդին ժառանգութիւն մը, որքանուէր ժառանգութիւն, գործել, վաստակիլ միայն իւր Ուխտին պայծառութեան և հաստատութեան համար։

Մելգոնեան, առույգ հասակաւ՝ ծանրակիր բեռ մը առանձնեց, և այդ՝ խլեց յափշտակեց անոր ձեռքէն գրիչն ու գրութիւնը. չխղուց նա իր սերնդոց ոչ գրական գանձ, ոչ ժառանգութիւն մատենագրական. թողուց Ս. Ղազարու վանքը, պայծառացած, նորակերտած, ընդարձակած։ ժամանակն ու հանգամանքը զլացան իրեն այն նպաստները՝ որովք կարող էր նա ըլլալ Մեծ՝ եւս և գրաւոր վաստակովք։

Մինչեւ ժամանակին պարագաները՝ Մխիթարայ Ալեքսի նորակերտ մակոյկը ալէծուփ մրրիկներու մատնել կը սպառնային, Մելգոնեանի մեծ հոգւոյն հետ մեծ և խաղաղ սիրտն գիտցաւ ճարտարութեամբ փրկել զայն վտանգէ։ Իմացաւ նա վերահաս վտանգը, զգաց իր պարտքը, և այն մեծ ճգնաժամին՝ խոհական խորհրդովն կրցաւ հաւատարմաբէմ բռնել՝ ձախող և յաջող բախտին միջտաշարժ կշիռքը. փարատեց մթին ամպրոպները և մովսիսական գաւազանովն զարկաւ ալեաց, բաժնեց խռովայոյզ ջուրը, մինչեւ մեռ մը իր ատրաձայն որդւոց աւազրիական ծածանող պրօշուն տակ ապաւէն և հովանի գտնելով, դնացին ոռոգելու հայրենի հողոյն անմշակ մեռ մը։

Ահագին անցան Ս. Ղազարու կամարին վրայէն սեւաթոյր ամպեր. նեղքին տարաձայնութիւնք առ ժամանակ մի խաւարեցուցին անոր պայծառ հորիզոնը։ Բայց ինչպէս հաստատուն կաղնին որչափ բաղխեն ուժգին հողմեր, այնչափ աւելի կ'ամրանայ, սոյնպէս և Մխիթարայ աստուածանուէր կառոյցը որչափ սպառնալուն հողմեր կոծեցին, նոյնչափ միշտ աւելի ամրապնդեցին զայն։

Ահ եւս Ս. Ղազարու երկինքն լուսաւոր էր և պայծառ, սիրեր էր խաղաղութիւնն, անդորրութիւնն սկսեր էր սիրել իր քաղցրասիրտ գեփիւռը՝ Մխիթարայ որդւոց հանդարտ հոգւոյն, ուսումնասիրող մտաց մէջ. ամէն ոք սկսաւ՝ այդ մեծագոյն Առաքելարդին գովարար հովանւոյն ներքոյ՝ կազմել խնամասիրեան խորհուրդ՝ իրեն սրտին բջիջին մէջ, և իրրեւ լուսազարդ աստղեր իրենց ճառագայթներովն հեռուէն և մօտէն հալածեցին արեւելեան մթնշաղ խաւարը։ — Յամին 1789 հիմնեց Ս. Ղազարու մէջ փոքրիկ տպարան մը, որով ինքն եղաւ սկզբնապատճառ այնքան հրատարակութեանց՝ որք կատարուեցան նոյն վանաց մէջ։

Ալեքսին Մելգոնեան արբայ հասեր էր ութսունամեայ և աւելի՝ ութեւտասնեորդ դարու գագաթնակէտը, արդիւնալից և վշտակիր ութսուն և չորս տարիներու պարծանքը կրելով իր ուսոց վրայ, և գեռ եւս իննեւտասնեորդ դարուն սեմոց վրայ չկոխած, մէյմը յետս ձգեց աչքը,

և հայեացքով մը ուզեց ըմբռնել գրեթէ բոլոր այն դարը՝ որոյ մէջ ապրեցաւ, քննեց իւր արդիքը. տեսաւ ապագայ սերունդը՝ Մխիթարայ ան արժանաւոր փառք պարծանք։ Մէկ ակնարկով ըմբռնեց Ս. Ղազարու անցեալ փայլն ու փառքը. յիշեց Մխիթարեանի իւրակերտ սքանչելի Մատենադարանը, որուն վրայ կը հիանան ցարդ և կը զմայլին օտարք և ազգայինք. — ինչ ճաշակ և ինչպիսի գեղեցկութիւն. նրչափ գաղափար վայելչութեան և վսեմութեան։ — Աբձան յիշատակի իրեն յառաջադիմասէր հոգւոյն. — որոյ մէջ ամփոփուած են այժմ հրաշահիւս մատեանք, որոց վրայ Մխիթար ինքն հոլանին ձգած իւր կիսարձանովն՝ կը հսկէ, և կը սքանչանայ իսկ իր ծրագրին հաւատարիմ գործադրութեան և իւր յաղորդին հրաշակերտ ճաշակին վրայ։

Ներսէնին խորատես ձգեց մէկ մ՚ալ աչքը առաջ. դիտեց հոգւոյն հեռուէն իննեւտասաներորդ դարուն շողշողուն փայլը. համեմատեց զայն մէկ մը նախորդ դարուն հետ, մէկ մ՚ալ կշռեց երկնային կառաւարն սրբարանին հետ. և հոգւոյն թեւերուն խոյացաւ ի վեր, զմայլած երկնից չքեղութեամբն քան բլշակնեալ ճառագայթներով նոր դարու, զոր կտակեց իւր որդւոց, դրոշմելով անոնց հոգւոյն մէջ անեռուոյթ տառերով. «Կեցցէ՛ ձեզմով Ս. Ղազար դար մ՚ելլս, և ողջունէ քանիերորդը»։

Թուական նա հոգւոյն յամին 1799, Հոկտ. 4. — հոգի նուիրագործեալ, հոգի զաեալ՝ վշտաց և նեղութեանց բովքին մէջ. այն հոգին՝ ինչ տագնապներ չկրեց, ինչ դառն բախտներ չքաժեց. բազմեցին անոր ամբակուռ ափունքը ահագին ալիքներ, բայց չկրցան խորտակել. հոգի՛, որ թանձրամած ամպերու մէջէն իւր մտաց արծուեսլաց թռիչովն կը թափանցէր Հաստչին խորոց մէջ, և հոն կը նկատէր խորին խորհուրդներ, զորս աշխարհի վրայ կատարել իրագործել պարտքն էր. կատարեց ու իրագործեց։ Իսկ հիմա այն աստուածային խորոց մէջ խորասոյզ ընկղմեցաւ սիրոյ անմահարար բաժակովն լիացած։

Բայց մենք թողունք հիմա աստուածանուէր օթեւանները ու բարձրերը, իջնենք խոնարհինք Ս. Ղազարու սգաւոր պարիսպներէն ներս, դիտենք այդ մեծ անձին և մեծասիրտ հոգւոյն հովանւոյն ներքոյ պատապարուած թախծալից զաւակները, որոնք, գլխակոր խորհրդաւոր՝ իրենց վշտակիր Հօր առաքինակրօն խնամատարութեան յաւերժական յիշատակովն փղձկելով, մին՝ կը գովէ անոր հեզահամբոյր քաղցրութիւնը, միւսն՝ անյիշաչար, անձնանուէր սիրոյն առատաձեռնութիւնը կը գրուատէ, ուրիշ մը՝ համբերատար ազնուութիւնը, մէկն՝ անյողդողդ հաւատքը, մէկալն՝ ճարտար խոհեմութենէ

անանձնատ խնամատարությունը։ Այլ Ս. Ղազար, իւր անխոնջ բարերարութիւնը կը հաչակէ անոր վսեմ գաղափարները, հիանալի ճաշակը, գիտութեանց և ուսմանց մեծ սէրն ու բերումը, որով Մխիթարայ տունը զարդարեց գրասէր և ուսումնատենչ աշակերտներով։

Այսպիսի՛ սը էր Տաճիատոս Մելգոնեան երկրորդ Աբրահայր Մխիթարեան Ովսաին Վենետկոյ։ — Ո՛վ և արդիսո՛ սը էր յաջորդն։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՔԻՒՎԷՈՒ ԱԳՈՆՑ

Տաճիատոս Քիւվէու Ագոնց. անխոնջ միր բոլոր կենացը մէջ, ի մերութեան՝ փառաւոր և բեղմնաւոր, բարձր ուսումնեանց մէջ՝ օրինաւոր և չափաւոր։ Ազնուատոհմ, Այրարատեան գաւառէն ի Հունդարիա գաղութիւն յուշարար և յիշատակ. — այդ ազնուատոհմութիւնն ներշնչեց իրեն վսեմ ու վեհ խորհուրդներ։

Ծնունդ Ձուրճով քաղաքին Թրանսիլվանիոյ յամին 1740. — առաջին Աւիրայ անուամբն մեծ, յետոյ Տաճիաւոս անուամբն ու պաշտամամբ և արդեամբք՝ մեծագոյն։ Տատուեօթը տարի ծնողագութ խանդաղատանաց և գորովալիր գրկաց մէջ սնաւ, կրթուեցաւ ու աճեցաւ. ծնողաց սիրան ու սէրն գրաւեց բոլոր. կարծես անխզելի էին անոնց գգուանաց կապերն. — ծնողքն որչափ հեռուներ կը խորհէին, իսկ երկինք՝ որչափ խորեր։

Մխիթարայ փրկարար սաուերն հասեր էր այդ միջոցին ի Թրանսիլվանիա. Հ. Կարապետ, իւր մեղրածորան խօսքերուն բալասանով կ'օծէր խոց սրտերը, կը լուսաւորէր ագէտները, կը մխիթարէր վշտացեալները։ Աւիրայ պատանին զմայլած անոր խօսքերուն օծութեամբն, մտաց աչքը կը յառէր անոնց վրայ, և ահա խտացեալ իմացական տեսութիւն, և քաղցր յօժարութեամբ մը ինկաւ սրբազան ճառախօսին հոգեւոր ցանցին մէջ։ Կոխից գժուարութիւնները, յաղթահարեց սիրոյ գգուանքը ու հրապոյրը. ուզեց Մխիթարայ գրօշուն տակ դինուորիլ, Մխիթարեան ըլլալ։

Հազար եօթն հարիւր չետուն և եօթն էր՝ երբ աստուածաշնորհ պատանին, իջնելով իւր հայրենի լերանց և դեղեցիկ պալատանց բարձունքէն, Ս. Ղազարու խոնարհ անշուք յարկաց տակ ամիսփուեցաւ։ Աշակերտաց համար առհմանուած տարիներուն ընթացքին մէջ լիուլի հմտացաւ հայկական լեզուի. դիտցած հունդարերէնը և չատիներէնը կատարելագործեց, ճո-

խացաւ հին և նոր լեզուներու հմտութեամբ. տրվեցաւ բանասիրականը, զոր և իւր ազնուական բնութեան պատշաճ դատեց, — իմաստասիրականը՝ արժանաւոր իւր զբօն մնաց, — աստուածաբանականը՝ քահանային պարտն ու պատշաճ։ Ըմբռնեց բարւոյն ու գեղեցկին — մեծին և վսեմին գաղափարները. — մաքուին հարատած և արժան, կամքուին՝ զօրաւոր, սրտին՝ մեծ ու ճոխ, հատաւ իւր կրթական, ուսումնական ընթացքին ծայրը։ — Ցամին 1763 արժանացաւ քահանայական սուրբ օծութեան։ Այլ ամէն ձիրք ու կիրք, և բուռն ամբոխատած բնութիւնն բրին զինքը այն նշանաւոր պատիարակն, արբայն և զրագէտն։

Եւ յիրաւի, ինչպէս կ'արձանագրէ իւր կենսագիրն Հ. Եփրեմ Սեթեան, մեծախորհուրդ հանճար էր սա. — իրեն նման բարձր, իրեն համեմատ վսեմ էր և ճակատագիրն, առաջնորդական միտք բազմեր էր անոր հոգւոյն մէջ իբրեւ գահու վրայ։ — Հզօր երեսնամեայ, ճոխ խոհական խորհրդով, զարգացած իմաստութեամբ, փայլուն վարուց անարատութեամբ, կը յանձնուի իրեն պատիարակի փափուկ ու բարձր պաշտօնն։ Ցատը տարիներ և աւելի անընդհատ կը վարէ այդ սրբազան պաշտօնը, եռանդեամբ և անձնանուէր հոգւով և հաւատարմութեամբ. — լուսամիտ ի բնէ՝ անդորդող ի բնութենէ՝ կ'առաջնորդէ աշակերտաց հատատուն սկզբունքներով՝ լուսաշաւիղ աստուածպաշտութեան և գիտութեան մէջ. կը սիրէ լոյս և լոյս։ Անվեհեր կ'ատնդէ ուսումն ու գիտութիւն ամէն տեսակ. — իրմով կը սկսին չափաբերականն, քերթողական, բանասիրական դպրութիւնը կարեւորք, — վարժք ազատական արուեստներու, տեղեկութիւնք մեծանուն հեղինակաց վրայ։ Ո'ր և է գործոյ, ո'ր և իցէ ուսումն ատնդելու մէջ իւր աշակերտաց, չեղաւ երբեք յուսահատ։

Այլ իրեն նուիրական պարտքը կատարելով հանդերձ, անխոնջ կ'աշխատէր մանաւանդ հայրենի հայկազեանութեան պերճութիւնը յարիշատակելու. նախնեաց գրոց մէջ թարթափեցաւ, իւր լայնածաւալ մտաց մէջ պահեց անոնց ընտիր բացատրութիւնները, և իւր աշակերտաց քմաց քաղցրացուց և վերածաշակ բրաւ հայրենի լեզուն։ Եւ նոյն լեզուն լաւ ևս յղկելու համար՝ հայերէն մատենագրութեան ճամբայ բանալով, յօրինեց Ճարտարախօսութիւն, Կիկերոնի և Կուինտիլիանոսի կանոններուն համեմատ, որ տպագրուեցաւ 1775ին։ Ազգային հին գրական բարեզարդութեանց աւերմանէն եաքը՝ նմանօրինակ ընտիր երկ լոյս չէր տեսած, ինչպէս վկայեցին նոյն ժամանակի գրագէտք, և ցարդ կը յարգեն զայն մատենագիրք։

Սահեցան այդ տասն տարիները. վիշտ և դառնութիւնք սրտի և հոգ-

ույ կրթեցին զինքը բայց ոչ ճնշեցին. անգութ մահու զոհեց իր սիրասուն աշակերտաց առաքինազոյնը, ողջակիզեց ուրիշ վաղամեռիկ նորընծայ քահանայ մը սքանչելի վարքովն և պանծալի մատենագրութեամբն։ Այսպէս վշտակրութեան վահանով ապատազինուած եկաւ յաստպարէզ բարձրագոյն, յամին 1785 ընտրուեցաւ Ամենասիալ կամ փոխանորդ ընդհանրական Աբբային Սանիանոսի Մխիթարեան. — հինգ տարի այս պաշտաման մէջ ցուցուց ակներեւ խոհականութիւն, քաղցրութիւն և ճարտար խնամարհութիւն։ Բայց ճարտարագոյն և խմաստնագոյն երեւցաւ՝ այսքան դերքին և արտաքին զբաղմանց մէջ գտնելով ժամտնակ ուսման պարապելու։ Հրատարակեց տասնւեակ հատոր Ընդհանուր Աշխարհագրութիւնը, որոյ մէջ, օգնութեամբ իրեն աշակերտաց, ջանաց ամփոփել պարզ և դիւրիմաց ոճով և կարգով բոլոր տիեզերաց վրայ կարեւոր տեղեկութիւններ, — յաւելլով Հասարակաց առթիւն մը իրրեւ խմաստասիրական գուռն աշխարհաղրականին։ Թերի ինաց հրատարակութիւնն, վասն զի քանի մը անտիպ հատորք ի կ. Պոլիս այրեցան վթարապարար, ուր զրկեր էր ճշդելու համար ինչ ինչ կէտերը։

Գաղղիական արքունիք անգամ Ագոնցի համբաւոյն վրայ սքանչացան։ Մինչդեռ ազեատչի վախճան ունեցողն՝ թշուառագոյնն այլ և ազնուագոյն թագաւորաց մէջ Լուդովիկոս ԺԶ, հրովարտակով գրկեր էր Լուտէ Սիմոն քահանային ի Մ. Ղազար սորվելու հայերէն զպրութիւն, Ագոնցի յանձնուեցաւ այս կարեւոր գործն, զոր ինքն անշուշտ քան ամէնքն աւելի պատուաբեր կերպով պիտի կատարէր։ Եւ յիրաւի երեք տարի անխոնջ աշխատեցաւ, օգնեց Լուտէի՝ Հայ–լատին բառարանը շինելու, և իրեն հայկական զիտութեան հետ Լուտէի սրտին մէջ անջինջ դրոշմեց իր զմայլեցուցիչ քաղաքավարութեան գեղն ու պատկերը, զոր նա Գաղղիոյ արքունեաց մէջ համբաւեց։ Եւ եթէ գաղղիական քաղաքական յուզումներն չտապալէին ազնուր բարեզարդ զեղեցկութիւնները, այսքան համբաւ և անուն՝ պատրաստեր էին Ագոնցի համար փառապանծ ապագայ Գաղղիոյ մէջ։ Սակայն Երկինք չէր ուզեր փառաւորել զինքը գաղղիական արքունեաց մէջ միայն, այլ և ծանօթ և բարեկամ հռչակել ազգերու և թագաւորներու։

Երեսուն և երեք տարիներ անցեր էին քանի որ նա՝ իր հայրենի բարձունքէն ու բարձէն խնարհեր էր Մ. Ղազարու ցած կամարին ներքեւ։ Բայց նման այն ծառերուն, որոնց ճիւղերը որչափ կերտին, որչափ բարձրութիւնն խնարհի նոյնչափ կը ծլին կը ծաւալին, Սանիանոս Ագոնց, որչափ բարձրէն ի ցած, ընդարձակէն յամիսին ամիսիսեցաւ, նոյնչափ բարձրացաւ, նոյնչափ ծլեցաւ։

Ժամ էր արդ, որ Մխիթարայ կղզեկին խորերէն բարձրանայր ի Դրանոխլվանիա, յամին 1790, ծաւալելու իւր սիրալիր ազդին վրայ գիտութեան և ճշմարտութեան լուսափայլ ճառագայթները, փարատելու տգիտութեան շամանդաղը։ Զուգեց նա հոն իւր բեմառացութեանց մէջ ճոխ պերճախօսութիւնը հզօր ազդեցութեան հետ. կը խօսէր հմտալից, կը վսեմացընէր ոսկեին սեղմ գաղափարները, կ'ընդարձակէր զանոնք։ Հմտաւոր հռչակուեցաւ, ճարտարախօս քաղցրաբանութեան մեղմ արձագանգն ամէն կողմ ձայն տուաւ. Սահփանոս նախանձելի ամենուն. ամենուն խորհրդատու աննախանձ, ազատնմանի խորագէտ, ուղիղ հնարագէտ. աննենգ և անխիղճ ազգասաէր. հազուագիւտ մարգարէի պէս իրարմէ կը յարիշտակէին զինքը. — հայր հասարակաց, ամենուն վստահութիւնը գրաւեց, գթոյ և սիրոյ զգուանօք գամէնքը գգուեց։ Քանի՛ քանի՛ խոժոռեալ հոգեւոր շէնքեր կանգնեց, վերականգնեց, սրբեց ու սրբացուց. նշոյի վիրալից սրտեր բուժեց. և ասոնց հետ միանգամայն Աստուծոյ աւերած և աւերակ տաճարը նորոգեց, աստուածանուէր տունը հաստատեց, զարդարեց ու փառաւորեց։

Եւ մինչեռ այսքան հնչիւն համբաւոյն ամենուն լսելեաց մէջ արձագանգ կու տար, յանկարծ գուժաբեր բոթ մը իւր սխրագործութիւնը խառնելով՝ վրդովեց ամենուն սրտին անդորրութիւնը, — Սահփանոս Մելգոնեան Աբբայն վախճաներ էր։

Դառն էր այդ դոյժն. բայց դառնագոյն անով՝ որ սիրագեղ հայր մը, քաջ հովիւ մը պիտի խլէր՝ որդւոց զրկէն։ Հարկ էր, հարկ անհրաժեշտ, թողուլ ամէն ինչ, հրաժարիլ ի սիրելեաց, անոնց ողբն ու սուգը իրեն անբաժան ընկեր առած։ Այլ եւս պիտի չլսէին անոր մեղրաբուղխ խօսքերը, պիտի չվայլէին առաքինակրօն վարուց անուշահոտ բուրումը։ Մարգոնիի, արքեպիսկոպոս Դրանոխլվանիոյ, թաղծալից սրտիւ և գիմօք կ'ընդունի անոր հրաժարական ողջոյնը, ապա մխիթարուած սրտով կը յաւելու. «Ի վեհափառէ կ'իջնես, ուր սակաւ ժամանակէն երկու ժողովք պիտի գումարուին, մինչ՝ եկեղեցւոյ գլուխ պիտի ընտրուի, միւսով՝ Մխիթարեանց արքան. եթէ ոչ առաջնով, բայց անշուշտ երկրորդով պիտի ընտրուիս գլուխ Միաբանութեանդ»։ Այդ չէր մարգարէութիւն, այլ իմաստուն գառամասան՝ որով գիւիվէր արժանի կը համարէր նա առաջնորդական իշխանութեան։

Ագոնց թողուց իւր հայրենի հողը՝ զոր այլ եւս պիտի չտեսնէր, անցուց ոչ սակաւ վտանգներ՝ մինչեւ հասաւ ի Վեննա, ուր կայսեր և շատ ազնուականաց մտերիմ սիրելութիւնը վայելէին յետոյ, մնաւ անշուք ու խոնարհ իւր կրթարան կղզեկին մէջ, ուր անձնակատօտ կը սպասէին իրեն բոլոր Միաբանք։

Ա. — Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ա Բ Բ Ա Յ

Բ. — ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ. ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ
Գ. — ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՐՔԵՊ. ԱԳՈՆՑ
Դ. — ՍՈՒՔԻԱՍ ԱՐՔԵՊ. ՍՈՄԱԼԵԱՆ
Ե. — ԳԷՈՐԳ ԱՐՔԵՊ. ՀԻՒՐՄԻԶ
Զ. — ԻԳՆԱՏԻՈՍ ԱՐՔԵՊ. ԿԻՒՐԵՂԵԱՆ

Հազար ութ հարիւր էր տարին. Մխիթարայ տան մէջ պիտի կատարուի ընտրութիւն մը, ընտրութիւն նոր Աբբայի. — կը գումարուին ժողովականք. ամենեցուն ալ ի նա հաչիւն. Անոր վրայ, որ իրեն արդեանց առաւելութեամբ, մեծահոչակ համբաւովն, առաքինութեանց անուշահոտութեամբն, ուսմանց մէջ պերճ հմտութեամբն, առաջնորդականին մէջ քաջարի հոգւովն, Միաբանութեան գործոց տեղեկութեամբ, արքայապանծ բնաւորութեամբ, հասակին վայելուչ բարձրութեամբ, ամենուն սիրտը կը ճմլէր, ճշմարիտ Աբբայի մը կատարեալ նկարագիրը տեսնելով անոր վրայ։ Նոյն տարւոյ նոյեմբեր 9ին, ամէնքն զուարթ, ամէնքն գոհ և հաճ, կ'ընտրեն զՅովհաննես՝ ինքն միայն խոռվայոյզ, արտասուալից և թաղծագէմ, ապաչաւոր՝ որ զինքը ազատ ընեն այս ծանրալուծ բեռէն. — բայց ոչ ոք իրեն կարեկից, ոչ ոք ունկնդիր իրեն պատասխանաց ձայնին։

Յովհաննես Ագոնց Քիւվէռ, ընդհանրական Աբբայ վենետկոյ Մխիթարեան Ուխտին կը հռչակուի ամէն կողմ. — և ամէն կողմէն կը հասնին կը գեղուն խնդակցութիւնք, մաղթանք և ուղերձք. — ամէնքն կը վկայեն՝ թէ ասառւածային բարութեան երկնառուր պարգեւ մ'էր Ուխտիս այս Յովհաննես, որ պիտի պահէր ըստ անուանն՝ իր Միաբանութիւնը՝ ուղղութեան և խնամոութեան անթառամ պսակներով։

Ըմբռնեց Յովհաննես իր պաշտաման ծանրութիւնը միանգամայն և վեհութիւնը, իր պարտուց խորութիւնն ու բարձրութիւնը, ըմբռնեց՝ թէ այս ծանրաբեռն լծոյ ներքոյ չընկճուելու համար հարկ էր թափանցել Մխիթարայ ոգւոյն մէջ։ Զգեցաւ արթնութիւն սքանչելի՝ խնամելու փորձիկ հօտը, զոր յայտնի կը ցուցընէին աչքն ու հայեցուածք. հոկեց մերձաւորաց վրայ, առաջնորդեց, վարդապետեց. բացարձակ տեսութիւնը ձգեց հեռաւորաց վրայ. ապագայից նախահայեաց զգուշաւոր և աչալուրջ՝ գիտցաւ շատ չաբեաց խափան դնել։ — Գթով և խնամքով սիրալիր անխտիր առ ամենեսին, — ճիշդ ըմբռնմամբ թէ ամենուն հայր է և հովիւ՝ տկարացաւ տկարացելոյն հետ. տրամեցաւ տրամելոյն հետ. ոչ ոք և ոչինչ աչքէն վրիպեցաւ. — այսքան և այսպիսի գործակալիր խանդակատանաւոք ամենուն սիրտն ու սէրը յինքն ձգեց։

Ագնուականաց պատկառելի՝ վեհ և վսեմ բարքով. սոսկականաց պաշտելի՝ իբրեւ այր Աստուծոյ. — հոգեհնուող օրդւոց՝ երկրորդ Մխիթար, քահանայից՝ քաջընթաց հովուապետ, օտարաց և հեռաւորաց՝ օրհնութեան աղբիւր, որոնք իրեն օրհնութիւնը իբրեւ կենսառիթ շնորհաշնութիւն կը համարէին, և ասոնց գլխաւորն եղաւ Աղեքսանդր Ռափայէլ Ղարամեան,

որ ի Լոնտրա, զինքը չտեսած, փափաքեցաւ անոր պատկերն ունենալ, և ուրուագիծը առնելով փորագրել տուաւ պղնձի վրայ. կենսագրութիւնն ալ տպագրեց։

Ջանաց, աշխատեցաւ զարդարել, պայծառացընել Մխիթարայ Ոխրը. և ըստ առածին, «որպէս գլուխն, նոյնպէս և անդամքն», ինքն ժրագլուխ առաջնորդ, իրմէ առաջնորդեալքն եղան ժրագոյնք։ Ազնցուց, զարգացուց ամէն տեսակ գպրութիւն, լեզուախօսութիւն, այնպէս որ մենարանն եղաւ համալսարան։

Զուարճացաւ Միաբանութիւնն, զուարթացաւ իրեն արժանրնաիր Գլխոյն ուղղութեան, արդեանց, վաստակոց վրայ. միաձայն, միաբերան ազերս ձգեցին յուսս Պիոսի Է՝, հայկական եկեղեցւոյ որբանուէր հայրապետաց պատուոյն և իշխանութեան բարձրացընել զինքը։ Քահանայապետն սրբազան ճանչցաւ անոր արժանիքը, հիացաւ անոր վսեմափայլ կենցաղավարութեան վրայ. և 1804ին մեծաշուք հանդիսիւ օծուեցաւ նա ի Հռոմ արքեպիսկոպոս Միւնեաց նահանգին պատուով։ Իշխանութեամբն բարձր, հոգւովն հեզ և խոնարհ, իշաւ իրրեւ սիրելական լեռնէն իւր որդւոց ցնծալից պարսն մէջ. օրհնեց զամէնքը, օրհնեցաւ ամենէն։

Մեծ էր Ազոց ծննդեամբ, յիրաւի Մեծ. այլ մեծացաւ եւս արժանեօք և իշխանութեամբ։

Ցանկարծ յեղաշրջի ամէն ինչ. բոլոր Եւրոպա կը ծփայ խռովայոյզ խառնակութեանց կոհակաւոր սպառնալեաց մէջ. — կործանեցան գարաւոր կրօնաւորական հաստատութիւնք. աւերեցան սրբավայրք։ — Ս. Ղազարու շուրջն եւս պատեցին ալեաստ վրդովմունք. կոխել գայն սպառնացան, խախտել խորատակել խաղաղութեան հանդրուանը. 1806ին Գաղղիական արշաւանքն վենետկոյ վրայ, և 1810ին Պոնափարթեան խրոխտ հրովարտակն աւերիչ մենաստանաց, փորձեցին Մխիթարայ կղզեկին բնաջինջ բարձումը։ Բայց մեծութիւն Աստուծի, որ «փութացաւ մատանել յառաջ ի կոիւ իւրով պաշտպանել զինուն... յաղթեաց բազում ամբոխի, ոչ զօրութեամբ մարմնոյ և ոչ զինուց ապստամբութեամբ, այլ բանիւ» (Իմաստ. ԺԸ. 21), այլ ահարկանաց վեհութեամբ և անվեհերութեամբ, անմերձենալի ըրաւ Մխիթարայ շէնքը և անձեռնմխելի հարստահարողաց աւերածէն։ Հիացան մարդիկ, աքանչացաւ պատկառանօք գաղղիական ահագնագոլոր բանակին քաջ զօրապետն՝ ոտհականման հայրապետիս Սահակօրէն ճարտարախոս համարձակութեան վրայ. — այն վայրկենին Ս. Ղազարու կղզեկին անշուք սեմն ու դուռն՝ Պարսից արքային դուռը կերպարանեց՝ իւր վրայ կրելով նոր Սահակ մը։

Այսպէս սրբեաց ազգին է մեծութիւնն. — ձախող պատահարք են յաճախ որ մեծութեան սալը կը կոտրեն։

Հազիւ այս ահագին մերձաւոր վտանգաց ընդհարումը ցրուեց լուծեց Ագնոց, ահա հեռուէն վերահաս վտանգ մ'եւս սկսաւ սպառնալ քակելու հոմէուպաեան փոքրիկ հօտը։ Խիմալի խնդիրը դրդեցին բոլոր հայ ազգը, և զրեթէ հինգ տարի ալեկոծ քակտեցին նոյն իսկ ողջամիտները, և Մխիթարայ զրկէն խլեցին իրեն սիրելիները։ — Բայց Ագնոցի սիրտն ապամանդեայ էր. նախատինք, վիշտ բախեցին անոր ամրակառոյց շէնքը. ի դերեւ ելան ամէն հնարպիտութիւնք։ Լայնախորհուրդ մարդով ըմբռնեց ներկան, նախահայեաց զրկալիր աչդը պարզեց ապագային վրայ. եւս գահէն վեր, մերժեց այն իշխանութիւնը, չուզեց այն պաշտօնը՝ որով կործանէր քան թէ շինէր. պատկառեցուց դժուէրը, սիրեց լռութիւն և լրջութիւն. — գործել բազմեցաւ իշխանական գահոյն վրայ, սասոկ ալեաց՝ սր լռեն. ձգեց հոգեսոր թռուրը, կտաւեց կարեց վրդովմանց կնճիռը. սիրեց խաղաղութիւն, թագաւորեց անդորրութիւն։ Իսկ Ագնոց ինքն, միշտ վէմ անշարժ անմատնելի, փշրեց խորտակեց, բայց չփշրեցաւ, այլ ներեց, դիմաւ, մոռցաւ, գթաւեց և գործեց իւր ազնուական բնութեան համեմատ՝ իրրեւ խնամատուն մեծախորհուրդ։

Վայելուչ քաղաքավարութեամբ և ճարտարութեամբ իրեն հետ սերտիւ կապեց թագաւորներ ու կայսրներ և զանազան ազգութեանց իշխանութիւններ. գործով ու խօսքով ցուցուց անոնց Մխիթարեան Ուխտին ուղիղ նպատակը, այսինքն՝ արդիլ յոգնաւ հայ ազգին. համոզեց զանոնք՝ թէ այս միաձոյլ ընկերութիւնն չէ անդորձ և պարապորդ, այլ միշտ գիտութեանց հետամուտ։ Իրագործեց այս ճշմարտութիւնը. — ինքն նախ յառաջ վարեց գրաւոր վաստակները, հրատարակեց ընդարձակ վարք Մխիթարայ Աբբահօր, — Տեառնէ առաքիւն առաքք Գրոց, Հին կտակարան՝ չորս հատոր — Նոր կտակարան՝ երեք հատոր, որոց տպագրութիւնն իւր մահուընէ ետքը աւարտեցաւ։ Զանց չընենք յիշատակելու անտիպ մնացած երկերը. Պատմութիւն Տիեզերական Սիւնեոդոսաց, անթիւ ազգու ոճով նամակները և այլ գրութիւնները։

Գրաւորին հետ բարձր գաղափարով քառնեց նիւթաւորը. վայելչապարզեց Մխիթարաշէն մենաստանը. տպագրատունը առաջին անգամ ընդարձակեց սակաւիկ մի. եկեղեցւոյն կից նոսեմ աւանդատունը լայնացուց ու պայծառացուց. աշակերտաց բնակարանը մեծցուց և լրացուց։ Աւստրիոյ Փրանկիսկոս Ա. կայսեր հրամանաւ Մ. Ղազարը ընդարձակեց, ուր իւր ծերութեան ժամանակ հիմն մեծաշէն տպագրատուն բարձրացաւ, վրան ալ

վանական գահլիճը և ընակարանը։ Ի Հռոմ գեղեցիկ վանատուն մը ստացաւ՝ Ազնբանդը Ռափայէլ Ղարաճեանի պարգեւատուութեամբ։

Բազմարդիւն տարիներն ծանրացան, այլ նա դեռ եւս իր ժիր երիտասարդ կը շարժէր և կը գործէր։ — Լօթարնասունհինգամեայ կը գիմէ ի Հռոմ, ի խնդակցութիւն պատկառելի և ծերունի աքսորելոյ մը, Պիոս Էն, որոյ վերադարձին համբաւն հազիւ ծաւալեր էր. այսպէս փոխադարձ այցելութիւն կը հաստատանէ Անոր՝ որ 1800ին Նորընտիր Քահանայապետ Նորընտիր Աբբայ Ազնցին անձամբ օրհնութիւն կը բերէ ի Ս. Ղազար. և այդ Քահանայապետական այցելութեան յիշատակը կը յաւէժացընեն հայ և լատին երկու մարմարեայ արձանագիրք Ս. Ղազարու եկեղեցւոյն կից։ Պիոս Է կը զմայլի իւր ծերակից խնդակցին ժրութեան և չնորհագեղ վայելչութեան վրայ։ Իշխանք և ծիրանաւորք՝ իրենց պատիւ կը համարին պատուել զինքը. և գերագահերէն մին կը գրէ առ ինքն Ազոնց. «Ինձ .... փափաքոյիս առաքինութեան և գիտութեան երեւէիր, որպէս արդ իսկ և բեւիս, չասեմ անզուգակից, բայց անշուշտ ընդ սակաւագունից ամանց՝ յերկաքանչիւրն քաջ»։

Իտալք և Գաղղիացիք, Գերմանք և Հունգարացիք մրցեցան իրարու հետ զինքը պատուելու, այցելելով իրեն՝ ոչ միայն իւր բարձրաստիճան աւագութեան, այլ և հանճարոյն և առաքինութեան համար. պատկառելի կերպարանքն, քաղցր դէմքն, մեծ համբաւն զրաւեցին ամենուն սիրտը. — Փրանկիսկոս Ա Աւստրիոյ և մեծամեծք իրենց այցելութիւններովն շքեղազարդեցին Ս. Ղազարու նուիրական օթեւանը։

Հազար ութ հարիւր և վեց, փառաւոր օր մը, Ս. Ղազար փառազարդ ներքոյ և արտաքոյ. եկեղեցին արտաքոյ կարդի գեղեցկութիւն զգեցած էր. և ահա կ'իջնէ Հոն Սահիանոս Հայրապետական զգեստովն, վարդապետք և սարկաւագք շուրջը, — Վենետկոյ աւագտէրն դմայլմանց մէջ Հոն ներկայ. — Ալիսեր Մէչնա, Սպանիոյ բղեշխն ի Վենետիկ, ծնրադիր խոնարհած Հայրապետին խաչին ներքոյ։ — Կարոլոս Դ Սպանիոյ, կը զրկէ իւր բղեշխին ապետութեան պատիւ և շինդղ. իսկ բղեշխն, Ազոնցի մեծութենէն հրապուրուած՝ կը փափաքի իրեն ձեռքէն ընդունիլ այդ պատուոյն օրհնութիւնը. կը գիջանի Սահիանոս, կ'օրհնէ պատուոյ շինդղը և սուրը, կատարելով այդ մեծ հանդէսը։

Կ'երեւի Սահիանոս երբեմն նաեւ բազմամրոխ ժողովրդեան մէջ, որոյ խնդալից ձայնն արձագանգ կու տայ՝ կոչելով զինքը մեծանուն հին հայրապետաց անուններով՝ որոց կենդանի նկարագիրը կը նշմարէին իրեն վրայ։

Մահկանացուք որչափ և մեծ ըլլան և կանգնեն մեծամեծ յաղթանակ-ներ, որբնթաց կը հասնի ժամ մը, կէտ մը, յորում այդ մեծութիւնն կ'ամիսփուսի քայլաչափ սահմանի մը մէջ, յաղթողն կը յաղթուի, յաղթա-նակներն կը կնքուին։ Ագնց եւս հասաւ այդ ժամուն, այդ անհրաժեշտ կէտին. տեսաւ յաղթողագոյն մը բան ղինքն, դիտեց հզօրագոյն մը, մահը մօտալուտ. — ուզեց յաղթել և ասոր. խաբեց զայն յաճախ. ուզեց ընկճել քան ընկճուիլ։ Բայց հիւսուածք մարմնոյն հիւծած. նիւթական զօրութիւնն ակար՝ անոր հոգեկան ներքին անսեղմելի զօրութեան՝ անհամաձայն. — նշմարեց նա այս անհաւասարակշռութիւնը. հաւատքովն անկուն, յուսովն՝ անխաթար, սիրովն՝ երկնասլաց, զոչեց. Յաղթուիթիւն է հոս պարտութիւնն։ Ծերութիւն և ցաւն խզեցին անոր երկրային կապանքը, մահն յափշտակեց իւր աւարը, դիւրաբեկ մարմինը, այլ Ագնց յաղթեց հոգւովն. մեռաւ ան-մահ յաղթական անմահից օթեւանը, 1824 յունուար 29ին, 84 տարի հրաշահիւս կենաց շրջանով։

Աշխարհի խնամատութիւնն հիացաւ վրան, և անոր մեռեալագրական եր-կերը քննելով և վայելելով պատուասիրեց գինքը. իշխանութիւն աշխարհի սիրեց զԱգնց. վասն զի անոր բնատուր զգօնութիւնն և առաքինութիւն, թագաւորաց խորհրդակից ըրին գինքը և սիրելի աւագաց. — այլ ասոնա-ծասէր աշխարհի յարեկբօնութիւնն՝ ճշդիւս օրինակ գծագրեց զԱգնց՝ ճըշ-մարիտ ասուածսիրութեան. — իսկ հայ և լատին տապանագիրք անոր վաստակաբեկ մարմնոյն սրբատուէր նշխարները նաւիրագործեցին յաւէր-ժաբար։

Այդպէս անդուլ ժեծագործողին Ագնցի նկարագրին հիացմանէն խոնջ և վաստակ՝ խոնարհինք, ժեղմով իջնենք, անոր մեղմագոյն, խաղաղաւէտ, անդորրանուն Յաջորդին Սուքիասայ կարկաջահոս ակբեր մօտ, որոյ հո-վանաւոր ուռենւոյն ներքոյ հանգչինք, մեր հոգւոյն զգացմանց թելերը պարզենք, և խաղաղիկ դիտենք՝ թէ ինչպէս Մխիթարեան Ոխան անոր զովարար հովանւոյն ներքոյ հալուեցաւ «ի վայրի զալարուջ և առ ջուրս հանգստեան», գրեթէ քսան և երկու տարի (1824—1846)։

ՍՈՒՔԻԱՍ ՍՈՄԱԼ

Սուքիաս Սոմալ, յամին 1776 Բիւզանդիոնի ազնուահամ պատուղ, այլ և Ագոնցի Թուի նախընծայ երախայրիք, Ս. Ղազարու զարդ ակնապարար իւր անպորրաշունչ սիւգովք. 1804ին քահանայ նուիրագործեալ։ Բարբուվ ազնիւ, տեսքով ազնուական, բնոյթովք հեզասահ։ — Ազգիս դաբատոր և հեռաւոր գաղթավայրին, Հնդկաց մէջ, միր գործոյ՝ կենագործելու մարդասիրական, այլ և գրեթէ օրհասական ժառանգութիւն մը՝ ի նպաստ հայ սերնդեան. — հոն աշխատեցաւ, հոն չանաց կորզելու այդ մեծ բարիքը աւարառու ձեռքերէն. պատրաստեց կազմեց գործոյն յաջողութիւնը, գարձաւ իւր սրբանուէր հայրենիքն ի Ս. Ղազար։ Նա չխմացաւ չզգաց՝ որ փոխանակ այդքան անձնանուէր վաստակոց օտար երկրի մէջ, տեսլեան ժամու օդէն ծծեր էր հիւանդութիւն մը՝ որ գինքը կենացը կէսէն անդին միշտ վշտակիր բրաւ։

Չխմացաւ Մխիթարեանութիւնս ալ անոր ներքին խշտամնոյն գաղտնօրոգայթ լարը. տեսաւ գինքը ի գարձին քաջառողջ բարեկազմ. դիտեց գինքը և գտաւ միշտ գրասէր, մատենագիր, լեզուագէտ, աշխուրջ և խոհական. գտեց գինքը արժանաւոր ճաշակող, ընտիր առաջնորդ. բարձրացուց Մխիթարեան գահուն վրայ (1824, յունիս). ապա հայրապետական իշխանութեամբ ճոխացուց (1826, մայիս 21)։

Նորընտիր Աբբան՝ նոր ալ առպարէզ բացաւ իւր Մխիթարեից ժրաջանութեան առջեւ. առպարէզ արդիւնագործ, առպարէզ մը՝ որով նա նախնի Հարց և մատենագրաց հնաւանդ, կիսափուլ և անծանօթ գրաւոր աւանդները ծախիչ ճիրաններէ ազատեց. բազմացան ընդօրինակողք և ընդօրինակութիւնք հին հայ ձեռագրաց. — Ս. Ղազար գարգարուեցաւ այս անգին գոհարներով. ապա անոնցմէ շատերն տպագրութեամբ լոյս տեսան։ — Իւր անձնանուէր վաստակոց պատուղն հասուննցաւ, Մուրատ-Ռափայէլ վարժարանը հոստատուեցան. առաջինն ի Փարուա (1853), որ ապա փոխադրուեցաւ ի Փարիզ, — իսկ երկրորդն՝ ի Վինեաիկ։

Յուզ՝ ց նա իւր գրական գրասիրութիւնը, հրատարակելով յիտալական լեզու. Պատկեր հայկական դպրոցական։ — Յոշտակ բարգմանուցական նախնեաց։ — Աձեռն բառարան անգղ. հայ. տառ. — հայ. անգղ. տառ.

— տաձկ. հայ. անգղ։ — Բառգիրք հայ. անգղ. — անգղ. հայ։ — Այց-եղուբիւն հիւանդաց։

Եւ մինչդեռ այս նախանձելի նոր ասպարիզին մէջ քաջարի և գուարթ կ'ընթանար առաջին, և իր հպատակաց ճամբայ կը գծէր օրինակովն ու խօսքով և արիւնն գորովով, յորկորդ սրտէն հին սերմն ժանտ հիւանդութեան կը ծլէր, որով իր հոգազանգուած տկար մարմնոյն նիւթական շունչն ժերթ ընդ ժերթ սկսաւ պակսիլ, պակսելովն՝ տապնապեցընել զինքը և անհնարին կերպով նեղել։

Այսպէս այլ են խորհուրդք Աստուծոյ. և այլք՝ մահկանացուաց։

Այլ Սուքիասայ հոգեկան կենսառիթ շունչն երբեք չդադարեցաւ. շնչեց իր որդւոց վրայ, ազդեց. անով վարեց ու վառեց. գրական օրինակովն խրախուսեց, խաղաղութեան հոգւով՝ անխռով պահեց ամէն ինչ. և նոյն իսկ կայծ ընդ մոխրով հեռացիաեց, բայց իր մեղմական զօրութիւնն խափանեց հրդեհը, որ իրմէ հաքը աշաւոր բոցով ոչ սակաւները հրակիզեց։ Վշտակիր և հիւանդ մահճաց մէջ, իր մտքովն՝ իրեւ սրբոյ մեծաց կառոք, կ'ընթանար դէպ ատ իր հեռաւոր որդիս, սրտովն զամէնքը կը գրկէր, գըչովն կը խրախուսէր. — ինչպէս գինքը տեսնելու բազմն ունեցող ծերունիք կը վկայեն և վկայեցին, իրեն սոսկ ազնուակերպ և հայրական ներկայութիւնն, համառօտ հարցումն՝ կ'ազդէին ամենուն վրայ պատկառանք և խրախոյս։

Իրեն վշտալից մարմնովն դեկավարութեան միջոց՝ Աստուածն ժառանգած պայծառ և բարգաւաճ Ս. Ղազարու փառքն ու փայլը պահելն և նոր ասպարէզով մ'ալ զայն աճեցընելն, կը հաւատաք առատիւ և ակներեւ կը ցուցընէ՝ թէ երչափ աւելի պիտի շքեղազարդէր զայն ուսմամբ, եթէ այսպիսի ծանր շնչարգել հիւանդութիւնը չունենար արգել խափանարար իր բարձր մտաց ընդարձակ հորիզոնին վսեմ գաղափարները իրագործելու։

Ոչ սակաւ անգամ հրաժարեցաւ նա այս ծանր և կարեւոր պաշտամանէն, զոր բառնալու համար, եթէ ոչ հոգեկան, բայց մարմնեղէն զօրութիւնն նուազ կու դար. — վասն զի ինչ որ արդիւնագործեց՝ միայն հոգւովն գործեց. — բայց իր հպատակք և որդիք՝ միշտ վշտակից, միշտ կարեկից այսպիսի չարչարակիր առաջնորդի մը, սիրեցին զինքը, սիրուեցան իրմէ. պատուով մեծարեցին, և չուզեցին հրաժարիլ իրմէ։

Այլ Սուքիասայ հոգւոյն վերասլաց թռիչներն և մարմնոյն հեծած թեղերն սոսկացին հրաժարումը ոչ միայն իրեններէն, այլ և յաշխարհէ. — գնաց էր անդառնալի, սգալի իր որդւոց համար. այդ չարչարազգեաց հոգւոյն այն ժամն էր, այդ վայրկեանն՝ լրացաւ խնդութեան. — օրհնեց բերկրա-

լից իւր ազգից արդիքը, պարգեց Մխիթարայ հոգւոյն հովանին սուրբ կոյսիկին վրայ, ձգեց մեծիմաստ գիտնական Հարց պանծալի պար մը, որոնք ցարդ Սուրբ Ղազարու անունը անմահացուցին, և ինքն վերաստացաւ խառնուելու երկնայնոց պարան մէջ (1846, փետրուար 10)։

Յանկուցիչ է և քաղցր ամբոխելից ժխոր ամիսոփուիլ և հանգչիլ խաղաղաւէտ հանդրուանի ներքոյ. բայց դառն ու զառնագոյն՝ յանկարծ մատնուիլ անգուսպ մրրկաց, թողլով անպորրութիւնը, թողլով հանգիստը։ — Աշխարհիս օրէնք է այդ. մերթ խռովութիւն, երբեմն շփոթք, երբեմն հանգիստ։

ԳԷՈՐԳ ՀԻՒՐՄԻՒԶ

Հինգերորդն յետ Մխիթարայ, ընդհանրական Աբբայ Մխիթարեան Ոխտին Վենետկոյ, կարծես իւր ծննդեան (1797) տարեշրջիկի ազմկալից առաջին պահը զուգեց կենացը ազգային խռովայոյզ միջնադէմին և վերջամուտին հետ։ — Սա, Գէորգ Հիւրմիւզ, Թիւրգնպիհեի արեւմտեան ափունքէն պարզեւ ընաիր Մխիթարշէն տաճարի, ուր ոչ սակաւ տարիներու մէջ առաքինակրօն և ուսումնական քաջ ասպարէզ մը կարեց. արժանաւոր աշակերտ Հ. Աբսէն Բագրատունւոյն, և աշակերտակից հոգւով և մտքիւով հարազատին Եդուարդայ Հիւրմիւզ։

Յամին 1849, յունուար 17, օծուելով Աստուծոյ պաշտօնեայ սրբատուէր, նուիրեց ինքզինքը իւր վեհ նպատակին պահանջած գիտութեանց. — հանգիսացաւ քաջ գրագէտ և հայկարան. որուն վկայ հատատարիմք անոր արդիւնագարդ կենաց այլ և այլ շրջաններուն մէջ, Ռոչեսի Հնախօսութիւն, աշակցութեամբ իւր եղբօրը թարգմանուած երիտասարդ ծաղիկ հատակի մէջ. — Առանձնախօսութիւնք Պուռտալուէ, վերջին կրօնական և հայկարան կտակ առ հոգեսուն որպիս ալեւոր ծերունւոյն. — Գոթոդիա Ռասինի, ճաշակ իւր գրագիտական ոգւոյն, ինչպէս Պոլիկտոս Գոռնէյլի, Սեւեկայ՝ ձառերուն թարգմանութեան գեղազարդ լրումը, և կեսարուռ Ցիշատակարանաց՝ Բագրատունեան գրչի ցայտումով կատարումը, զոր իբրեւ կտակ ը՛ պուներ էր իւր հոյակապ վարժապետէն։

Գրչի՝ ազգու, բնութեամբն՝ քաջարի, խօսքովն՝ ճարտարաբան իւր

հայրենի խանձարրոց մէջ (1831–1846) ապշեցուց զամէնքը, լուսաւորեց խաւարամիտները, ամպիոնը եկեղեցեաց անոր խմաստութեան, այլ մանաւանդ աստուածխմաստ հոգւոյն կենսարուզիկ կայծերը արձակեցին սառնացուրտ սրտերու, լրեալ հոգիներուն խորերը. — հիացան ունկնդիրք՝ նոր Մասիւն մը տեսնելով իրենց բեմին վրայ, և անոր կայծակնաշունչ պատգամներուն օծմամբը նուիրագործեցան։

Գիտեն երկինք այսպէս պատրաստել աստուածընտիր հոգիները։

Այսքան տարիներ ժողովրդեան մէջ ապրելով՝ քննեց անոր կարօտը, առաջնորդեց սորվեցուց, ինքն ևս սորվեցաւ, կրթուեցաւ. ըմբռնեց թէ ինչ է կրել և ինչպէս կրելու է։ Եւ այսպէս ամրապինդ հոգւով, բեղնաւոր մտքով, բայց տակաւ մաքսիմով իւր մարմնաւոր հայրենեաց և սիրելեաց դրկէն, յամին 1846 անցաւ ի հոգեկան հայրենիսն և ի սիրելիս Ս. Ղազարու, նոր և խոր ասպարէզ մը սկսելու համար։

Նոյն տարին միաձայն հաւանութիւն միասիրտ ժողովոյ կ'ընտրէ զՀիւրմիւզ՝ բնիկ հանրապետական Աբրայ Մխիթարեան Ութեան վեհակոյ, անունկնդիր բժշկական պատգամին՝ թէ նորընտիրն՝ հազիւ մէկ տարուց կեանք ունի. — այլ Աստուած սահմաններ էր զինքը դժուարագոյն ժամանակի և գառնագոյն պարագայի — և շնորհեց իրեն 25 դժուարաքիրան, այլ արդիւնաշատ տարիներ։

Ընտրութեան օրէն Հիւրմիւզի սեփական բնագրոշմն եղաւ. Աբիւթիւն և Համեստութիւն։ — Վեհագն ոգւոյ յատուկ այս երկու զէնքերով մնաւ յաղթարէզ. կտրեց զայն, այլ և կատարեց։

Ընտրութենէն երկու տարի ետքը պաշարուեցաւ վեհեաիկ. սկսաւ սովն ու հուր. — Հիւրմիւզի կենաց գրեթէ միջօրէն նորոգեց անոր ճակատագիրը՝ թէ սիրտ կրէր։

Մխիթարայ Ճաշոցաց մէջ ոչ ոք իրեն չափ կրեց և ոչ համբերեց։ Նա իւր յուսալիր գրական մեծութիւնը փոխանակեց արիական համբերութեան հետ։

Եթէ յինքեան ծանր է կրէլն, երչափ եւս եթէ իրենները կրէ ոք։ Բայց հաճոյ է հոս պատմութեան յաւէժական կնիքները լուծել, նորոգել պատահամբ հնութիւնները, քրքրել փարիզեան շիտեմութիւնները, յիշել յիշեցընել Մուրատեան կտակին զոհերն ու կորուստները։ — Փարիզ տեսաւ՝ Մխիթարայ մէկ քանի խռովայոյզ օրուց պարսն մէջ՝ անոր Ճաշոցին անվեհեր սիրտն և անվրդով հոգին. — Հռոմ նկատեց Սիւենեաց արքեպիսկոպոսին (այդ պատուանունը առաւ Հիւրմիւզ իւր արքեպիսկոպոսական

օծութեան ժամանակ, ինչպէս իւր նախորդներն) սրբանուէր ճակտին վրայ հին հայկազն հայրապետաց՝ աստուածային փառաց նախանձուն վրձինը, ազգային հոգւոյ ուղիղ եռանդը, և անխորտակելի կամքը, երբ բարձրագոյն հրաւէր հասաւ իրեն, հրաւէր վեհագոյն ժողովոյ, որոյ ժողովական հարք համագրեալք՝ համազգայինք, իսկ նպատակն՝ վսեմ և հիասքանչ։ Հոսվմայ հոյակապ և աշխարհահռչակ սուրբ գիրէթին ներքոյ պիտի սահմանեն, պիտի բացայայտեն և պիտի վճռեն՝ երկնաւոր արքունեաց և երկրաւորացս Դշխոյին և Մօր աստուածաձիր և անհամեմատ անարատութեան առանձնաշնորհութիւնը։ — Հոն էր և Հիւրմիւզ, որ եթէ այնքան հարուստաւոր հայրապետաց ամէնքն ալ չէր գերազանցեր, բայց գերազանց էր քան ոչ սակաւները, այլ և մրցակից շատերուն՝ խնամութեամբ և բանիւ։

Այս հոգւով, և իրեն պաշտամանն ու աստիճանին արժանաւոր գաղափարներով և խնամութեամբ մնաւ (յամին 1869) իւր հայրենի երկնակամարին ներքոյ՝ այս երկրորդ անգամ, — բայց հիմա իբրեւ Հայր Աբբայ և Հայրապետ՝ բազմելու աթոռակից ազգիս փոքր մասին վեհապետին և վեհերուն հետ։

Հազար ութ հարիւր վաթսուն և ինն տարին ծագեցաւ, ծագեցան միանգամայն դառնութիւնք. տարի մը՝ սկզբնապիսի այնքան չարեաց և պայթակղութեանց, որոց յիշատակն դեռ եւս թարմ, իսկ վնասներն՝ անպարման։ Ազգիս փոքրագոյն հատուածն՝ և եւս փոքրիկացաւ, նուազեցաւ, նուազեցաւ. սերմանեցան տարաձայնութիւնք, ոչ պատիւ մեաց, ոչ պրամ. մրրկայոյզ վրդովմանց խաւարն պատեց։ Այլ լուսազոյն չէ՞ր լոութիւնը համբուրել, եթէ համառօտ ակնարկիս թեզն չխզուէր։

Մինչդեռ սոսկ կայծ բնդ մռնդոյ չարագուշակ էր տարին, արդէն իսկ Հիւրմիւզ հեռատես բազմեր էր ի ժողով Հոմուապետին և Հոմիւներու հետ, որք գումարուեր էին ապագայ անէծքը յօրհնութիւն փոխելու։ Այլ ժողովոյն, այլ Սիւնհոդոսին փառքն ու շքեղութիւնը կ՚առաւելուր ինքն Հիւրմիւզ. — վայելչազարդ հայրապետ՝ պատկառելի ազգեցութեամբն և վարպետութեամբ. — կայծակնամաքուր շրթունքէն բղխած ազբերահոս իմաստներն կ՚ապշեցընեն ժողովականները. հոն կանխաւ կ՚արտարանան իւր դամբանական ապագայ ճառախօսին խօսքերն. «Արդարացի վարկանիմ չմոռանալ... զի... ողջախոհ ապագայ ... ոչ զլացի ... Ցեառնս Գէորգեայ .... զվկայասէրն Գրիգորիսի վսեմական ոգի և աստուածախօս բերան, հանդերձ խոհական ազգային նախանձու»։

Սիւնհոդոս էր Հայրապետաց, գումարումն սքանչելի, որոյ կատարածն

աւադեի. — ոմք աւետարանչաց համբաւոյն խաղաղութեան չբերին չաւետեցին ցանկալի խաղաղութիւնը. ճայթեցաւ հրդեհն, ճարակեցաւ ամէն տեղ, սիրոց շիջ՛ուելիւնն. ոմանք՝ չափազանց ապզասկրք, այլք՝ անչափ օտարասկրք. սկսաւ ընդհարումն։ Հիւրմիւզի խորատես աչքն նշմարեց վերահաս փոթորիկը. շտապեց աճապարեց, ձգեց հայրենիքը, փառաց ու շքեղութեանց, զոր ազգն շռայլեց իրեն, հրաժեշտ տալով։

Հիւրմիւզ մեծ էր և մեծ հոգւով աթանասեանեան. և ըստ սկզբնատիպ օրինակին՝ հալածանաց ու վշտաց մէջ յղկեց իւր մեծութիւնը. սրտաճմլիկ արտասուօք և յաճախ երիւեւկութեամբքն ընդ ծով և ընդ ցամաք, հրդեհներ մարեց, կրակներ շիջոյց, որք Մխիթարեան Ոխակին տապալումը կը սպառնային։ Ամբաստանութիւնք և զրպարտութիւնք, հալածանք՝ սիկիանու ալեաց նման զիրար մղեցին, իրարու յաջորդեցին. բայց Հիւրմիւզի լաստափայտին նաւապետն էր ինքն էն գերագոյն, որ գինքը և իրենները անվտանգ պիտի հանէր ի հանդիստ, բայց ոչ առանց վնասու անհատներու՝ որք վհ գացին այսքան ազմուկներու։

Դարձաւ նա հոգւոյն յաղթական, սրտոյն յաղթող, Հռոմէն, Փարիզէն ու Բիւզանդիոնէ և իր սրտիբը ցնծալից նաւապետով ողջունեցին իրեն մուտքը ի Ս. Ղազար, մոգմելով բազմաչարչար Գլխուն խաղաղ անպարտութիւն և հանդիստ։ Բայց Հիւրմիւզ չէր սահմանուած հանգստեան համար, այլ հարկ էր՝ որ իւր կենաց սիրգն ու վերջն համբուրէին գիրար վշտաց և նեղութեանց պրկացը մէջ։

Հեռուէն Փարիզ խաղաղացած կը յիշէր անոր համարձակ քաջասրտութիւնը, Հռոմ՝ հիացած կը գիտէր Հիւրմիւզի արիական վարչութիւնը, հայրենի թանձաւուրքն կը փղձկէր յիշատակաւ անոր ճարտարախօս և իմաստուն բեմասացութեան. իսկ ինքն Աբբայն Հիւրմիւզ խոնջ և վաստակ այնքան հոգերէն, վշտերէն և առաքելական երիւեւկութիւններէն, ամիսս փութեցաւ իւր սրբարանին մէջ, ի Ս. Ղազար։

Բոլորեր էր քառնեւհնգամեայ սրբայութեանը շրջանն վարդի պէս փշաշարդ և պեղեցիկ. ծերունի և պատկառելի Յարելեարը իւր արիական զործերովն լուսափայլ՝ նայն օրն լուսաւորագոյն երեւցաւ իւր որդւոց պատրաստած փառաւոր լուսաջահերուն մէջ։ Զգաց Հիւրմիւզ իւր յաղթանակաց պագաձնակէսը. զուարթացաւ հոգւով և դէմքով. և կարծեց թէ այլ եւս պիտի հանդչէր։

Սակայն երկինք զլացան իրեն այդ ժամանակեայ հանգիստն ալ՝ այն ժէկ քանի տարիներուն մէջ՝ զոր յափշտակեց նա մահուան ձիրաններէն։

— Սառակացաւ իւր ստամոքսց հնացած ախան, զոր ապշեցուցիչ թռչնակերպ սակաւակերութեամբ միայն կը զարմանէր, — և այսպէս երկարեց կեանքը, որոյ արդիւնքն ու արհանիքը ճանչցան մանաւանդ օտարք, քրիստոնեայ և ոչ քրիստոնեայ ազգութիւնք, պատուելով զինքը այլ և այլ շքանշաններով։

Այս ժամանակին պահապէտ պարագաներն ուզեցին խաւար սիրել Հիւրմիւզի պայծառութեան վրայ, բայց Հիւրմիւզ արդէն իսկ երկնաւոր պայծառ փառաց միայն ցանկացող էր. և որչափ մարմինն կը հիւծէր, այնչափ հոգւոյ լոյսն կ'արտափայլէր, և սիրտն կը վկայէր՝ թէ Աստուծոյ արարչագործ մատանց մէջ չարշարագեաց գործի մ'եղած էր, որպէս զի Մխիթարայ Ոխան հոգմակոծեալ առաւել եւս ամրանար։ — Տեսաւ Հիւրմիւզ՝ որ իւր կենաց աստուածագիծ սահմանին կը մօտենար օրըստօրէ. և թէպէտ կ'իմանար՝ որ աւելի քան սովորական մահկանացու մը նահատակեցաւ, բայց միշտ մեաց մահկանացու, և իրեն եւս հարկ էր իւր առ բնութիւնն ունեցած պարտքն հատուցանել։

Ս. Ղազար եղեր էր Մխիթարայ և իւր Ճաշօրդաց պատուանդանն վերէից յերկինս, բայց հոգելից Հիւրմիւզի վերջին երկրաւոր հանդրուանն պիտի չըլլար Մխիթարայ կղզեակն — գուցէ խորհրդաւոր խնամատով մը։ — Փոխադրուեցաւ նա ի Ռափայէլեան վարժարանն, ուր լաւագոյն և գիւրագոյն էր դարման հիւանդութեանն և բժշկաց երթեւեկն. — մնաւ հոն առողջութիւնը վերստանալուն յուսալիր, ուսկից ժամանակեայ կենաց առացման յուսախաբ պիտի դառնար, այլ լիայոյս երկնաւոր ժառանգութեան։ Եւ յիրաւի, թէպէտ ամէն հնարք, ամէն դեղ գործադրուեցաւ, բայց ախան անբնկճելի էր. — Հիւրմիւզ մահճացը մէջ մարմնով հիւանդ և տկար, հոգւով ու սրտով, ինչպէս միշտ, ամրակուռ իբր թէ փառաց ու յաղթական կառաց վրայ բազմած բլլար։ Մշտարթուն մնքով՝ սիրոյ և ազօթից սլաքներ կ'արձակէր առ երկնաւոր Հովուապետն. — երբեք չպակսեցաւ իրեն հոգեկան ուժն և զօրութիւն. և այդպիսի զօրութեամբն ձգեց յինքն վեհագունի մը օրհնութիւնը, ընդունեցաւ կրօնական և քաղաքական մեծամեծաց կարեւոր այցելութիւնները. այլ եւս արդարութիւնն յաղթանակեց. վեհ հիւանդին հոգին, արդարութեան հատատարաթաթի թեւոց վրայ խոյացաւ, ձգելով սպոյ, վշտաց մթին քօղը, և իրրեւ «զկայծակին ընդ եղէգն ընթանալով» հրամաքուր էնալու իւր վշտակիր Արարչին գիրկը, յամին 1876։

Այցելուք ի Վենետիկ անշուշտ պիտեն և յիշեն այն մեծ և փոքր ջրանցքները, որք զՍ. Ղազար կը բաժնեն Վենետիկ քաղաքէն. — այդ ջրանցից երկու կողմերը կը զարդարեն մերթ ընդ մերթ բարձր և հոյակապ հին պալատներ, և մերթ ցիրուցան կղզեակներ՝ ովասիսներ կը կազմեն խաղաղ լճակին վրայ։ Ովասիս մ՚Ի և Ս. Ղազար, ծառազարդ, ջրալից, առուերաձիգ սօսիներով, որք զՍ. Ղազար հեռուէն խորհրդաւոր կը յօրինեն, մնաքն՝ փառաւոր։ — Հիւրմիւզ Աբբային պարտաւոռեալ մարմնոյն նշխարքն հոս պիտի հանդչէին՝ յետ շատ տառապանաց։

Սգաւոր Վենետիկ բոլոր Ռ. վարժարանին առջեւ ժողմուեր էր՝ հառւցանելու երախտագէտ Աբգարութեան վերջին բնիկը Ակոր՝ որուն արժանիքն չունեցաւ իւր արժանաւոր հատուցումը։ Բղեաշխք զանազան ազգութեանց, խառն բազմութիւն կրօնական և քաղաքական, ազնուականք և ժեծամեծք, կը մեկնին ի Ռ. Վարժարանէն սգալի և սիգաճեմ նաւակներով. խաղաղ ջրոյ վրայ կը ծածանին սեւազրոշմ դրօշներ. գեղազարդ վենետիկեան կանռոններ անթիւ անհամար լուռ և լուրջ կը կարեն հայելանման լճակը. — սգահար դանգակներն կը ձգեն Վենետկոյ վրայ մելամաղձութեան առւերը, և փոքրիկ փառազարդ յամրաքայլ զագաղն, որոյ մէջ մեծասիրտն Հիւրմիւզ ամիսփուռը էր, կը հասնի անոր յետին երկրաւոր հանգստարանին առջեւ։ — Աբատասուալից արդիքն տխուր թափօրով ընդառաջ կ՚ելլեն իրենց քաջ Հովուապետին, և ի շիրմի կը հանգուցանեն զինքը՝ որուն հեռաւոր օրհնութեան քաղցր արձագանգը միայն լսեր էին, — ուր էր թէ իրրեւ նոր Ոսկեբերան մը, որուն արիութիւնը, համբերութիւնը և ճարտասանութիւնը զրոշմեց յինքեան, վերջին անգամ մ՚եւս օրհնէր իւր փոքրիկ հօտը։ Այլ նա՝ աւանդելով իւր մաքրափայլ հոգին ի Ռ. Վարժարանի, օրհնեց հոն մկը, որ փոխանակ իրեն հեռաւոր օրհնութեան՝ մնաքն պիտի օրհնէր իւր սրբացեալ հոգեզաւակները. սա ինքն էր Տեսուչ վարժարանին, այժմեան ընդհանրական Աբբայ Միխիթարեան Ութին Վենետկոյ, Աբբեպիսկոպոս Տրապիզոնի, Իգնատիոս Վ. Կիւրեղ. շառաւիղ ծանօթ Կիւրեղեան Ազգատոհմին Տրապիզոնի։

Զենք ուզեր պատշաճի սահմանէն անդին անցնելով վիրաւորել իւր համեստութիւնը՝ արժանաւոր գրուատեօք, այլ համառօտ կերպով ակնարկել միայն, որ յետ մերկաց պայծառութիւն, իրեն մեղմ ու խաղաղ վարչութեամբն՝ Ս. Ղազարու հորիզոնն թէ՛ ընդարձակեցաւ և թէ պայծառացաւ. փոխուեցան քաղցրացան գառն հանգամանք գառն ժամանակի։ Իրեն անձնանուէր չանքովն հաստատուեցան այլ և այլ կրթական վարժարանք ի Տրապիզոն,

ի Նիկոմիկիա, ի Պարսիկս, և այլն։ — Մխիթարեան Տպարան Ս. Ղազարու՝ իրեն յառաջադիմասէր գործակիցն՝ օրըստօրէ պայծառացաւ և կը պայծառանայ. ամենէն աւելի նորահնար և կատարելագործեալ մեքենաներով զարդարեց զայն, որք անընդհատ կը ճոխչեն. — օտարք և ազգայինք կը հիանան Տպարանիս գեղազարդ զարգացման վրայ։ Եւ այսպիսի գեղեցիկ մեքենաներու ճոխչմամբ ինքն այժմեան Աբբահայրն կանգնել և բարձրացրնել տուաւ գրական աշխարհի հոյակապ կոթողները, Հ. Ալիշանի Միսռաւանը, Միսականը, Այրարատը, Հայապատումը, Հ. Բաղունւոյ՝ Արուեստից և գիտութեանց բառգիրքը, և այլ անթիւ երկասիրութիւններ հրատարակել տուաւ իր որդւոց, ամէն տեսակ, քննադատական, ուսումնական, գործնական, դասական, բնական, և այլն։ Իսկ ինքն անձամբ հայկական եկեղեցւոյ սուրբ Հայրապետաց երաժշտական հոգին վերականգնեց՝ վերջին տարիներուս մէջ հրատարակելով ժամակարգութիւն գեղեցիկ տպագրութեամբ և ճշդագոյն խազերով. գործ մը՝ պատուղ իր քրտնաջան և երկարամեայ վաստակոց և ամենանուրբ համեմատութեանց։

Այսպէս ուրեմն Մեծ եղան Աբբայք Մխիթարեան Ովսէփն և իրենց ժեծութեան վրայ բարձրացուցին այն գրական կոթողները՝ զորս պիտի լուսաւորէ յաջորդ յօդուածն։

Հ. Ս. ՍԱՐԳԱՆ

ՀԱՄԱՌՕՏ ԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՀԱՐՑ

Թէ ազգային մատենագրութիւնն ու լեզուն ինչ ժանգոտ ու փտած կաղապարներու մէջ մտեր ու ելեր էին ԺԹ.էն սկսեալ մինչեւ ԺԸ. դար, յայտնի է ազգային մատենագրական պատմութենէն քիչ շատ տեղեկութիւն ունեցողներուն, որով և մեզ աւելորդ երկրսրդել հոս այդ տխուր անցքերը, փութանք միայն ըսել, որ Թէեւ Մխիթարեաց Ջանքերովը արեւմտեան դրականութիւնը սկսաւ մուտ գործել մերինին մէջ, բայց անանց հնարած նորաստեղծ անճառնի լեզուին այլանդակութիւնը մէկ կողմէն, միւս կողմէն ալ գաղթականութենանց երեսէն յառաջ եկած լեզուական անհրաժեշտ ապաղութիւնք և խանգարմունք, կը սպառնային մեծ աւերած գործել մեր ազգային ոսկեդինիկ գրականութեան և լեզուին, Ջանալով խաթարել ապահանել տասնեւչորս դարերու սքանչելի աշխատութիւնները, աւանդութիւններն ու սովորութիւնները։

Ազգային լեզուն և ուսումը այդ անզնդախոր վըհէն դուրս կորզելու համար հգօր ձեռքերու պէտքն անհրաժեշտ էր։ Ջափած էր Մեքսուացին՝ ուր նայուածքով մը՝ այդ անյատակ անդունդին խորութիւնը. և ինքը՝ որ իր ամբողջ կեանքը զոհած էր վսեմ և նուիրական գաղափարի մը իրագործման համար, կեցած հոն անդունդին բերանը՝ կը սոսկացընէր իր աշակերտաց՝ թէ ինչպէս պէտք էր զայն անհուն վիրապէն ի հուն՝ ի ծանծաղ հանել. կորուլը չէր որ կը պակսէր իրեն, իր ձեռքով ընելու ինչ որ ինքը կը փափաքէր. այլ ժամանակը և իր բնածին ողջամիտ խոհեմութիւնը այնպէս կը բռնադատէին ընել. և ինքը՝ որ նախնեաց ընտիր ընտիր գրչագիրներն ի ձեռին առնելով կը դասախօսէր իր աշակերտաց, վերլուծելով, ցուցնելով անոնց՝ ազգային լեզուին կանոններն ու զեղեցկութիւնները, նոյն ինքն կը սոխրտուէր սանձ գնել անոնց բուռն եռանդին, պատուիրելով, կսակելով անոնց՝ իր մահուընէն ետքը՝ խոհեմութեամբ զայն իր նախկին

պանծալի վիճակին հասցընելու. և կամաւորապէս մոռնալով պաշտելի նախնեաց հրաշալի լեզուն, կը գրէր, անշուշտ զգուանք զգալով, ունիթարահոտ գրչով մը, բայց, ինչպէս ըսինք, կատակելով իր աշակերտաց՝ կատրել զայն, և ոսկեզէն գրիչներով իրագործել իր գաղափարները, կենդանացնելով լեզուին հետ, ասհմային մտաեռազրութիւնը, պատմութիւնը, հնախօսութիւնը, բանաստեղծութիւնը, և այլն, և այլն։ Եւ յիրաւի, իւր մահուրնէն ետքը, իր փափաքները, քիչ ժամանակամիջոցի մէջ, արդիւնք կ'ըլլային, և անոնման վարպետին անհման աշակերտները՝ պարթեւական հսկայ ուժերով՝ հայ ազգն ու լեզուն, անհուն անդունդին խորերէն՝ փառաց գագաթնակէտը կը հասցընէին, և կ'ըլլային մէկ մէկ հզօր սիւներ Մխիթարակերտ պատասանին։ Այդ Սիւներով է որ կ'ուզեմ զրագեցրնել քիչ մը մեր ընթերցողները, որոնք անշուշտ՝ նոյն Դարասատնին Հասատատութեան երկհարիւրամեայ Յոբելեանին առթիւ՝ կը փափաքէին քիչ մը աւելի մօտէն ճանչնալ այդ վսեմ անձնաւորութիւնները, որոնցմէ առաջինը կը ներկայանայ ինձ

Հ. ՎՐԹԱՆԷՍ ԱՍԿԵՐԵԱՆ

Անձանօթ կամ զէթ քիչերուն ծանօթ դէմք մը, սրու անունը նոյն իսկ ապուած «Մտաեռազրութիւն»ներուն մէջ չի գտնուիր կամ խիստ հաբեւանցի կերպով. բայց մեզ Մխիթարեանցս ծանօթագոյն և պաշտելի, և առաջին շարժիչ ասհմային լեզուն գտելու մեքենային։

Մնած զարգացած Մխիթարայ ձեռաց առակ, վառուած անոր ազամանդեայ հոգիէն փայլատակած կրակով, թէև յետինը Մխիթարայ ձեռքէն գաւազան ընդունողներուն մէջ, սակայն առաջինը կը հանդիսանար իր Մեծ վարպետին փափաքը իրագործողներուն մէջ։ Ժամանակն այլ եւս հասած էր, հարկ էր գործել. սրբել մաքրել մեր պանծալի լեզուն գարշելի ժանգերէն, ջնջել բորբոսը, և նոր սերնդին՝ նոր լեզու մը վերաստեղծել։ Հարկ էր որ խոր խաւարի մէջ թաղուած և հայկական մռքերէն ի սպառ ատրագիր՝ Եղնկայ, Եղիշէի և այլ ոսկեգրիչ նախնեաց չքնաղ ոճերն ու ասացուածներն ի յայտ գային, անդունդներուն խորը սուզելով Հոլովհան, Բարսեղեան և նմանեաց խուժադուժ բառերն ու բայերն։ Փափաքը, եռանդը անհուն էր, բայց և գիտէր Հ. Ասկերեան, թէ որքան ատժանելի աշխատութիւններ և աքնութիւններ հարկաւոր էին՝ խեցին ոսկի

դարձընելու համար։ Չհատեցաւ, չվարանեցաւ նա, անձնանուէր սիրտ, զօրաւոր կամք և բուռն յօժարութիւն՝ քանդեցին, հարթեցին ամէն խոչընդոտ։ Հ. Վրիմեանէս ինքզինքը կու տար, նախ և առաջ, հայկական և լատինական լեզուաց խոր հմտութեան, վասն զի ամէն բանէ առաջ կը ջանար կատարել իր Մեծ վարպետին փափաքներէն մին, որ էր լատին եկեղեցւոյ հարց գրուածները հայերէնի թարգմանել։ Զսրա հինգ անգամներ բազդատեց Աստուածաշունչի հայկական թարգմանութիւնը՝ եօթանասնից լատին թարգմանութեան հետ, եօթը տարիներ անընդհատ աշխատելով և ուսումնասիրելով. և թողուց մեզ յաւէտական վկայ իր այդ անխոնջ ճգանց լատինէ ի հայ ձեռագիր բառարանը, ուր կը գտնուին տարբ Գրոց բոլոր բառերն ու ձևերը։ Հ. Ակերեան՝ շնորհիւ իր եօթնամեայ անընդհատ աշխատութեանց՝ ընդելացած, տիրացած էր ոսկեդարեան լեզուին, ուստի հարկ էր որ ոսկեղէն թարգմանութիւններ ընծայէր մեզ, և իրագործէր իր վարպետին փափաքը։ Զեռք կը զարնէր, նախ և առաջ, կռվդընի փիլիսոփայութեան։ Թարգմանութեան արուեստէն տեղեկութիւն ունեցողները գիտեն թէ ո՛րքան դժուարին են այս կարգի թարգմանութիւնք. բայց Հ. Ակերեան ամենևին չի զեղուիր. զեղեցիկ և պարզ լեզուով կ՚ընծայէ մեզի չորս հատորներ։ Հայկական ականջները՝ որ վարժուած էին 3—4 դարերէ ի վեր լսել

«Զբոլորն արտահանի ի հարևանօտականէ աստուածաբանութենէ սրբոյն Թովմայի Ակռինացւոյն, հրեշտակականի վարդապետին, որոյ հարևանօտականի աստուածաբանութեան միշտ պարապեցայ» . . .

«կարձառօտագոյնեղ հարևանօտութիւն ընդհանրականի Աստուածաբանութեան խոկականի, ոչսուրբականի, դրականի, բարոյականի, աստուածականաւ խօսակցութեամբ[1] . . .»

և այլ այսպիսի և աւելի այլանդակ թարգմանութիւններ, որոնց սրբան գմայլեցան երբ առաջին անգամ լսեցին Հ. Ակերեանի անույշ ոսկեդարեան լեզուն.

«... որք յառաջ քան զչրնեղեղն էին մարդիկ քաջառողջք և երկայնակեացք յոյժ, պտուղ ունէք ձաշակելի, և ոչ հայելի չերեսս մսոյ. այլ իբրև թիւրեցաւ խառնուած մարդկան, տուաւ նոցա այն ի կերակուր՝ նուր և մանուածոր բոյսատուութեամբ Աստուծոյ, որպես յայտ է Ծննդ. Թ. ուր թոյլ ետ Աստուած Նոյի և որդւոց նորա ուտել միս իբրև նուր խմի և անսովոր, և նախ զձուկն, ապա զցամաքային կենդանիս». (Կռվկն. Փիլ. Հաս. Գ. էջ 671)։

1. Առաքելեան Խաչատուր Վ. ժամանակակից Հ. Ակերեանի։

Թէ ինչ անհեղեղութիւն կայ լեզուի Ագաթէլեանի գրածին մէջ, և ինչ հայկաբանութիւն և ճոխ սահունութիւն՝ այս պարզ և քնքուշ տողերուն մէջ՝ ակներեւ կը տեսնուի։ Մոյն գեղեցիկ լեզուով թարգմանից Հ. Ղակեբեան իր առաջին գործը. և անոնք որ առիթ ունեցած են կարդալու բնագիրը, և կամ կը փափաքին բազդատել բնագիրն ու թարգմանութիւնը,

Հ. Գրիգոր Ակերեան։

պիտի տեսնեն թէ հայը շատ աւելի վսեմ է քան լատինը, քանի որ սա՝ անկեալ լեզուով գրուած է. մինչդեռ հայը ոսկեզարու վսեմ վազքով մը կը խոյանայ. նման Ոսկեբերանի Պօղոսի թղթոց և Մատթէի մեկնութեանց թարգմանութեան. և ինչ որ առաջնոյն յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ Հրատարակիչը՝ թէ « ... այլ մեք երախտագէտ սրտիւ զալ առաւածաբեալ մերոյ հայ թարգմանչին համբուրեմք, որ զխոնարհ ոճ շարագրածոյ յունականին

գեր ի վերոյ ամբարձ ի հայուն յոմ սքանչելի, պերճ, վսեմ և քաղցրա-
լուր...», նոյնը կրնանք և մենք լսել սոյն գործին նկատմամբ։

Հ. Վրթանէս այնուհետեւ կը պարապէր հայկական եկեղեցական մա-
տեանները բաղդատելու զրչագիր օրինակաց հետ և տպագրելու, զոր յետոյ
յառիներէնի թարգմանից բոլոր, տասը տարիներ անընդհատ աշխատելով,
որով և յոյժ հմտացաւ ազգային արարողութեան և նախանձախնդիր էր
անոնց անվթար պահպանութեան, և իբր արդիւնք այդ աշխատութեանց,
յամի 1782 տպագրեց մօնագոյյը, հայկական առւմարին մշանջենաւոր
պիւսակներուին հանդերձ։

Հ. Ակերեանի երկրորդ թարգմանութիւնն է Քարոզգիրք, երեք մա-
սերէ բաղկացեալ, որոնց առաջին մասը միայն տպուած է։ Մի և նոյն
ոսկեղէն գրիչն է՝ զոր կը գործածէ թարգմանիչը, և մի և նոյն ոսկեզարեան
հաճն ու հոտը կը զգանք՝ գայն կարդալով։

«Այլ թոյլ լինիմ, թէ չէր հարկ տրտմութիւնն ի սրտից ձերոց փարա-
տեցուցանել. և այսմ՝ քրիստոնէիցդ ոմանց յայտնի վկայեմ։ Ընդունայն յոգոց
հանէք այն ոք, և առ չքաւորութեան իւրոյ ողբագին գանգատէ։ Բայց ասա՛
լինիմ, զի՞ այդպէս տրտմիս. թէպետեւ քան զկորդուս աղքատ ոք իցես, մի՛
վասն այդր բշուառ զքեզ կարծեր. զի երանի՛ քեզ Քրիստոս ասելով..» (էջ 3)։

Ցաջողութիւնը կատարեալ էր, հասած էր Հ. Ակերեան իր նպատակին,
ուստի աւելի մեծ գործերու թարգմանութեան կը ձեռնարկէր, և քիչ ժա-
մանակի մէջ Ռոլէնի Հռովմէական պատմութեան թարգմանութիւնը, վեց
պատկառելի հատորներու մէջ մեզի կ'ընծայէր, ձուլուած նոյն ոսկեզարու
լեզուական կազապարին մէջ։ Բայց այս յիշատակուած ամէն գործերէն
աւելի սքանչելի և աւելի ծանօթ է Թովմայի Գեմբացւոյ Ցաղագս նմանող
լինելոյ Քրիստոսի ոսկեգրիկ գրոց ոսկեգրիկ թարգմանութիւնը։ Թարգ-
մանութեան արուեստին մեծագոյն վարպետը՝ Բագրատունին, շատ կը
հաւնի եղեր սոյն թարգմանութեան, և կը պատմուի որ նոյն իսկ տհաճեր
է՝ Գեր. Եղուարդ Հիւրմիւզի՝ նոյն գրոց մէջ չէզոք բայերուն իւ վերջաւո-
րութիւնը եղ (օր. լինիլ, լինել և այլն), ընելուն համար։

Յիշատակուած գործերէն զատ, Հ. Ակերեան ունի Թեսաւրոսի Բա-
րոյական իմաստասիրութիւն անուն գործը, և ուրիշ հոգեւոր գրոց թարգ-
մանութիւններ, մի և նոյն պարզ և սահուն լեզուով։ Իսկ ձեռագիր աշխա-
տութեանց մէջ նշանաւոր է՝ վերոյիշեալ հայ. եկեղեցւոյ հարց գրուածոց
ի լատին թարգմանութիւնը՝ հայ. բնագրաւ հանդերձ 10 հատոր միածալ.
ունի ուրիշ անտիպ քարոզներ ու ճառեր։

Հ. Ասկերեանի արդիւնքը խիստ մեծ է շատ տեսակէտներով։ Նախ՝ ինքն առաջինը կ'ըլլար մայրենի լեզուին եկամուտ ազատը ընդհանրուն մէջ, և կը յայտնէր՝ գայն իր անկեալ ոլորմեցի վիճակէն՝ յանկարծակի մինչեւ ոսկեդարու բարձունքը բարձրացընել, և ճանապարհ կը հարթէր յաջորդներուն՝ հետեւելու նոյն ոսկեդարեան հետց վրայէն։ Երկրորդ՝ չնորհիւ իր բազմամեայ անխոնջ ուսումնասիրութեանց Աստուածաշունչի հրաշահիւս թարգմանութեան վրայ, կը սեփականէր անձին այն պարզ և սքանչելի ոճը, որով թարգմանուած էր այն. բան մը՝ որ շատ դժուարին է, ինչպէս կը վկայէ և ինքն Բագրատունին. «Իցեն թերեւս որ կերպարանիցին ի Յովհան կաթողիկոս, ի Նարեկացին, յոմն Եւսեբեայ և Թորնոցւոյն եւս և Ոսկեբերանին. այլ չէք որ արեք երեւեալ միւս սմին Եզնիկ կամ Եղիշէ կամ Աստուածաշունչ գրոցն գուգական. թէպէտեւ չանան բազումք կամ թէ և կարծեն եւս հասեալ» (Բեր. Ջարգ. էջ 629)։ Գուցէ Հ. Ասկերեան չանաց ու չկարծեց թէ հասած բլլայ, բայց, անտարակոյս, հասնողներուն մէջ՝ եթէ կան՝ ինքն է առաջինը, և եթէ չկան՝ անշուշտ ինքն է ամենէն մօտեցողը, ի նկատի ունենալով նաեւ ժամանակին հնութիւնն ու պարագաները։

Ճանչցաւ հայ ազգը Հ. Ասկերեանի արդիւնքը, և անոր իմաստութեան համբաւը տարածուեցաւ մինչեւ Հնդկաց և Պարսից աշխարհները, և Ջուղայեցիք կոչեցին գինքը Մեծագործ վարդապետ։ Որով և իրաւացի է որ Հ. Ասկերեանի անունը՝ Բագրատունեաց և Հիւրմիզդի անուններուն հետ կից ընծանայ, իբր առաջապահ հայկական լեզուի մաքրութեան և յստակութեան համար աշխատասղաց գնդին, և առաջիններէն ոսկեպարեան պարզ և յստակ հայերէն գրողներուն մէջ։

Այդ Մեծ գլուխ վարպետը կը վախճանէր 1810ին՝ 90 տարեկան։

Հ. ՄԻՓԱՅԷԼ ՉԱՄՉԵԱՆ

Հ. Ասկերեանի ճպանց չնորհիւ՝ հայերէն լեզուն կենդանութիւն զգեցած՝ փիւնիկի նման յարութիւն առած էր իր ածիւններէն, խեցին՝ մաքրուած իր ազաերէն ու բծերէն, պարձած էր ոսկի, և հայ ականջներն սկսած էին զուարճանալ ոսկեդարեան լեզուին անուշ շեշտերով։ Ուստի հարկ էր որ Մեծ վարպետին աշակերտները՝ իրենց ջանքերը ուրիշ կողմ պարձնէին.

հարկ էր որ ծանօթացընէին Թմրած ու կիսամեռ հայուն՝ իր անցեալը, իր փառապանծ անցեալը, իր էութիւնը, ծագումն ու զարգացումը, իր քաջարի թագաւորներն ու իշխանները, ա՛ռ՛ւց քաջակորով պատերազմները, ա՛յդ խօսքով անոր պատմութիւնը։ Այդ էր Մխիթարայ փափաքը. լեզուին կեն֊դանութենէն յետոյ, ազգին պատմութիւնը կենդանացընել, որպէս զի պա֊րերէ ի վեր օտարներու դէմդակ լուծին տակ ամբած հայը, գիտակցութիւնն ունենար իր առհմային բարձր արժանիքին, սթափէր, ցնցուէր՝ կարդալով իր անցեալը, և չանար անցեղոյն գիւցազներուն նմանիլ։ Ազգին այս մեծ ծառայութիւնն ընող անձը պիտի ըլլար՝ Հ. Միքայէլ Չամչեան։

Կ. Պոլսեցի էր Հ. Չամչեան, ծնած 1738ին բարեպաշտ և ազնուական ծնողքէ, և տարիքն առնելով՝ ոսկերչութեամբ կը պարապէր Տիզեան Մի֊քայէլ ազգի ձեռաց տակ։ Եւ մինչ սա կը փափաքէր փեսայացընել իրեն զպատանին, նա, 23 տարեկան՝ կը գիմէր դէպ ի Վենետիկ, ուր կը գրա֊նուէր նաեւ իր երէց եղբայրը Հ. Յակոբոս Վ. Չամչեան, և հոն քահա֊նայ ձեռնադրուելով, կը դրկուէր քարոզութեան Հալէպն մինչեւ Պասրա։ Մեր նպատակէն դուրս ըլլալով պատմել կամ գովել անձնանուէր և հոգե֊ոէր քարոզչի մը պատշաճ և կարեւոր յատկութիւնները, որոնք կը փայլէին Հ. Միքայէլի վրայ, նոյն իսկ անոր գիւցազնական առաքինութիւնը 1773ի ժանտախտի առեն, փութանք գինքը վանք փոխադրել՝ վանքի նորընծայից վերակացութեան պաշտօնով։

Հ. Չամչեան՝ թէեւ քարոզութեան օրով իսկ չէր կասեր մատենագրելէ, վասն զի այդ առենն է որ շարադրած է իր չորս հատորները՝ Կ. Պոլսոյ պատրիարք՝ Նալեան Յակոբի գրուածոց դէմ, բայց իր անունն անմահա֊ցընող, և հայ ազգին վերածնութիւն պարգեւող անմոռան գործը Մատեան Գա֊պարու պիտակեան յարկին ներքեւ պիտի հիւսուէր. հոն էր ազգային վա֊ռարանը, և այն հալոցէն հարկ էր որ ճառագայթէին դէպ ի ազգը՝ հայրե֊նեաց սիրով առչորուն հրեղէն կայծակներ, ճանչցընելու համար ազգին իր եսը, իր անցեալը, իր ներկան, և մէկ խօսքով, իր ամբողջ էութիւնը։ Ի֊մացաւ, հասկրցաւ զայդ Հ. Չամչեան, և կը վառէր կը բորբոքէր ձեռնարկել այդպիսի գործի մը. սակայն, գործը մ՛րչափ որ ցանկալի, անզուգական, բայց նոյնքան դժուարին էր. այդպիսի յաւէրժական կոթող մը անկելու հա֊մար դեռ շատ տարերք կը պակսէին։ Ցիրաւի, թէպէտ եղած էին շատեր՝ որոնք փոյթ ունեցեր էին աւանդել յետնոց մեր պատմութիւնը, բայց, կա՛մ անոնց գրուածները լիով մեր ձեռքը չէին հասած, և կա՛մ անթիւ վրի֊պակներով այլայլեալ։ Գարձեալ, թէեւ շատ բաներ գրած էին օտարազգիք

մեր վրայօք, բայց անհամար սխալներով, առասպելներով լի էին անոնց գրուածները։ Ուստի, Հ. Զամչեան, որ գիտէր թէ ամէն անհատ կը փափաքի և պէտք է փափաքի ծանօթանալ իր ազգին սկզբնաւորութեան, և տեղեկանալ պարերու ընթացքին մէջ պատահած այլ և այլ անցքերուն, գիտնալով հանդերձ ձեռնարկած գործին տաժանելիութիւնը, կը սկսէր, և կը սկսէր առանց վարանելու։

Հ. Միքայէլ Զամչեան։

Շատ երկար կ'ըլլայ թուել այն ամէն դժուարութիւնները՝ որոնք կրնային ընդ առաջ ելլել Հ. Զամչեանի։

Նախ՝ որ զրչագրաց անհամար սխալագրութիւնները ճշդելու համար, հարկ էր մի և նոյն պատմաբանէն այլ և այլ ձեռագիրներ ունենալ աչքի առջեւ, բաղդատել զանոնք իրարու հետ համբերատար ուշադրութեամբ։ Թարգմել՝ հարկ էր մեր պատմագրաց իրարու հետ ունեցած անհամաձայ-

նութիւնը՝ երկար և անխոնջ քննութեամբ հետազօտել. համեմատել ուրիշ մատենագրաց գործերուն հետ, ամենուն բնաբանօք ինչ որ սոյպ է, և անսոյդը՝ թողուլ։ Եւ գարձեալ, սրբյան գրչագիրներ ունենք, լի օտարոտի, անոճ կակազութիւններով, ներմուծուած յետոյ ուրիշներու ձեռքով. գանոնք եւս հարկ էր քննել զննել, մաղէ անցընել, ճշմարիտը ստուգելու համար։ Եւ ասոնցմէ զատ, մեր պատմագրաց մէջ սրբյան կէտեր, որոնք կամ բոլորովին կը պակսին, և կամ մեր ի վերոյ կը յիշատակուին. որով հարկ էր որ Զամչեան քննէր նաեւ ուրիշ ազգաց պատմագիրները, թարգմանէր ազգային որ և է գրուածոց մէջ, յուզէր բոլորկր յիշատակարանները, ցայտաւուրքները, և այլն, և այլն, և անոնցմէ հասկացող ընելով, լեցընէր ուրիշներուն պակասը և հիւսէր իր պատմութիւնը։ Եւ գարձեալ, սրչափ կէտեր մեր ազգային պատմութեան մէջ որոնք ներհակ կը հանդիսանան ուրիշ ազգաց, նա մանաւանդ Պարսից, Յունաց և Հռովմայեցւոց պատմութեան յայտ եւս, սրբյան լուրջ քննութիւն հարկաւոր էր, կարենալ որոշելու համար թէ սրն է աւելի արժանահաւատը, և ըստ այնմ յառաջ վարել պատմութեան թելը։ Բայց ամենէն աւելի դժուարինը՝ ժամանակի անստուգութիւնն էր. այսինքն թէ՝ արդեօք այս ինչ գործը՝ որ կը պատմուի, ե՞րբ տեղի ունեցաւ. վասն զի կան գործեր՝ որոնց ժամանակը քնաւ չի յիշատակուիր. կան ալ, որոնց ժամանակը թէեւ կը յիշատակուի, բայց անստոյգ և ներհակ. որով կը տախտուէր, Հ. Զամչեան, դնել իրր տեղիք ժամանակաց՝ Աստուածաշնչի մէջ աւանդուած ժամանակները, և գարձեալ անոնք՝ որ գրուած են երեւելի անձանց, ինչպէս Աղեքսանդրի, Կիւրոսի և ուրիշներու պատմութեան մէջ, և ըստ այնմ համաձայնեցընել ժամանակն անյիշատակ և կամ անստոյգ գործերը։

Ահա ասոնք էին ընդհանուր խոչընդոտները, որոնք ամէն վայրկեան ընդ առաջ կ'ելլէին Հ. Զամչեանի, և զոյս անխոնջ աշխութեամբ, ողջմտութեամբ կը հարթէր, և անհնարին երեւցած իրաց մէջ անգամ, մանաւանդ ժամանակի խնդիրներուն մէջ, զուշակութեամբ հնարք մը կը գտնէր, կծիկը գտնելու և առեղծուածը լուծելու։ Ճարտար էր միաբանելու անմիաբան պատմագիրները և ժամանակագիրները։ Ըսածնուս իրր ապացոյց յիշատակենք դէպք մը՝ որ ժամանակին մեծ խնդրոյ նիւթ հղած է։ Շատերը կը կարծէին որ Յովհան խմաստասէր Օձնեցի՝ ուղղափառութեան հակառակ մէկն ըլլայ. մինչդեռ Հ. Զամչեան սքանչելի պատճառաբանութիւններով կը ցուցնէր թէ բացարձակ սխալ է այդ կարծիք. և թէ անոր Յաղագս մարդեղութեան ճառը՝ (որ իր օրով դեռ գտնուած չէր), եթէ զրա-

նուի, ազգապիտակաան պէտք է ըլլայ. և յիրաւի, Հ. Միքայէլի գուշակածին պէս՝ երբ շատ տարիներ եաքը երեան եկաւ այդ ճառը, տեսնուեցաւ որ բոլ տեղեացին ազգապիտակաան էր. Թէ Օձնեցին է «խմաստասէր Հայրապետան Հայոց՝ վիպասէն ի սրբոց Հարց մերոց», և արդարացաւ Հ. Միքայէլ, թէպէտ շատ հալածուած էր այս և ուրիշ նման բաներու համար՝ յանիրաւի։

Հ. Զամչեան յօրինեց իր պատմութիւնը, իր օրով յայտնի՝ երեսուն և աւելի գրչագիր և տպեալ պատմագրաց գրուածոց մէջ թափառելով զեղեցիկով ընդ երկար. բայց ասով միայն չգոհանալով, վասն զի չէր ալ կրնար, քանի որ եզական գործ մը կ'ուզէր արտադրել, և որ իր տեղեկութեանց ժէկն է, մնաս ուրիշ ազգաց պատմութեան օվկիանին մէջ. աչքէ անցուց եօթանասունէ աւելի պատմագիր յոյն, լատին և ասորի, և բովանդակեց իր գլուխ գործոցը։ Բաց ասոնք իր պատմութեան վեց գրքերն ալ օժտեց հմտալից և հետաքրքրական ծանօթութիւններով, և ի վերջոյ գրաւ ժամանակագրութիւն մը հանդերձ համեմատութեամբ թուականաց, աշխարհի արարչութեան տիւսակը՝ ըստ պատմագրաց, և այլն, և այլն։

Բազմահմուտ Հեղինակը, սոյն անդուլական գործով, պատմեց, վիպասանեց, գովաբանեց դիւցազներգակ և գուցէ քիչ մը չափազանց վեհ ոճով մը մեր նախնիքը, ազնուութիւն մը տալով նոյն իսկ մեր պատմագրաց ոմանց չար ու եղերերգական մեղրինակ լալիւններուն։ Հեղինակին նպատակն էր սթափեցընել, արթնցնել հայը իր գարաւոր մահաթմրիր խոր քունէն, ցուցնել անոր թէ նա երբեմն մեծ եղած է, հաւատար ուրիշ մեծ ազգաց, որպէս զի գիտակցութիւնն ունենալով իր երբեմնի վիճակին, ցնցուի, թռիչ տար առնու իր այն սոսր վիճակէն դէպ ի կանգնուում, դէպ ի զարգացում յառաջադիմելու. և հասաւ իր նպատակին. և ազգը ոչ միայն շնորհակալ եղաւ իրեն՝ այդ սքանչելի գործին համար, այլ և սիրայօժար ընծայեց ասոր Հայր ազգային պատմութեան փառաւոր տիտղոսը, որուն օրինակին հետեւեցաւ և իմաստուն Եւրոպան, հիանալով զայն արտադրող հանճարին վրայ։

Աւելորդ է մեզ ներբողեանները յօրինել հոս սոյն անմահ հեղինակութեան վրայ, որ այնքան գրուատուած է, իր գրուատուի և պիտի գրուատուի սրչափ առեն որ հայ ազգը տեւէ. և թէեւ զերծ չըլլայ մանր մունր թերութիւններէ, որոնք աւելի ժամանակին վերագրելի են, վասն զի իր օրով դեռ յայտնուած չէին մեր պատմիչներէն Ուխտանէս, Ղեւոր Երէց, Սեբէոս, Թովմա Արծրունի, Մ. Կաղանկատուացի և ուրիշներ, բայց ինչ որ ալ ըլլայ և ինչ որ ալ գրեն և մրեն իրմով գարգացած և իրեն վարպետող

քննադատք՝ գարէ մը աւելի կեանք ունեցող գործի մը մասին, նա՝ կանգուն պիտի մնայ միշտ՝ անկեալ և վերականգնեալ հայութեան միջեւ՝ իբրեւ փառապանծ կոթող մը, իբրեւ սահմանաքար մը։

Հ. Զամչեան՝ իր սոյն ընդարձակ եռահատոր պատմութիւնը՝ որ տպագրուած էր 1784ին, համառօտեց մէկ հատորի մէջ, և անուանեց Խրախճան պատմռբեան Հայոց, ուր կարճ ի կարճոյ կը պատմէ՝ սկսեալ Հայկէն՝ մինչեւ իր օրերը պատահած անցքերը, կաթողիկոսաց ժամանակներն ալ ի միասին առնելով, և տպեց 1814ին։ Սոյն գործին վրայէն հայատառ տաճկերէն թարգմանութիւն մըն ալ ըրած է, որ թարգմանութենէ աւելի, առանձին յօրինուած մը կրնայ համարուիլ, ինչպէս ինքն ալ կ'ըսէ հայերէնին յառաջաբանին մէջ. «Բայց ծանիր, զի տաճկականն և հայկականն ոչ միապէս ընթանան ասա, այլ իւիք իւիք այլայլմամբ. վասն զի տաճկականն ոչ է թարգմանութիւն հայկականին, այլ առանձին յատուկ յօրինեալ. որոց կարգ զմիմեանց հանդամանս առաւել եւս արտայայտեն». սոյն տաճկերէն պատմութիւնը տպագրուած է երկից (1812, 1850)։

Լեզուն մաքրութեան յիրաւի եկամուտ աղտոտութիւններէն, և օրէ օր կը ծաղկէր Մխիթարեան աշակերտներուն գրչին տակ, բայց ազգին մէջ եւս հարկ էր վերացընել անոր ուսումը, առաջնորդ մը տալով ուսումնատենչ բանասիրաց ձեռքը, որպէս զի կարող ըլլային առանց երկայն բարակ թարթփփելու նախնեաց գործերուն մէջ սորվիլ լեզուին հիմնական կանոնները, և ըստ այմմ յատուկ ոճ մը ընտրէին իրենց։ Սոյն ընտիր ծառայութիւնն ալ Հ. Զամչեան պիտի ընէր ազգին յօրինելով իր Հայկազեան լեզուի քերականութիւնը։

Մեր նախնեաց օրով քերականութեան պէտքը զգացուած չէր ինչպէս որ պէտք էր. և նոյն իսկ Խորենացւոյ, Ագաթռնգեղի, Մեսրոպ Սիւնեցւոյն, Մագիստրոսի, Երզնկացւոյն և ուրիշներու անուամբ մեզի հասած քերականական գրուածները, շատ հեռի են մեր հասկցած քերականութիւններն ըլլալէ, քանի որ լեզուն կանոններու տակ վերածելու արդիւնք մը չունին ամենեւին, որոնք եթէ այդ արդիւնքը ունենային, գուցէ չէր խիստ լեզուին խառնակութեանց այն անկերպարան թոհուբոհին մէջ։ Փրանկիսկոս Ռիվոլա, կալանոս, Ոսկան, Ցոլհ. Հոլով, Միմէոն Զուղայեցի՝ իրարու ետեւ հրատարակեցին քերականութիւններ, որոնք թէեւ ունեցան չանքեր՝ լեզուն կանոններու տակ դասաւորելու, բայց մեր լեզուն լատին լեզուի կանոնաց վրայ ձուլելու այլանդակ գաղափարն ունենալով, հրէշային բայեր ու բառեր, խնամարհումներ ու համաձայնութիւններ ստեղծեցին և ապականեցին հայկա-

կան լեզուն։ Ասոնցմէ վերջը հրատարակեց (1730) Մխիթար Աբբայ՝ իր «Քերականութիւն գրաբառի լեզուի Հայկազեան սեռի» ընդարձակ գործը. որուն մէջ՝ թէեւ իւրաքանչիւր գլխի տակ բաղդատելով նորամուտ հոլովումները և բայերու խոնարհումները նախնեաց գործածած ձեւերուն հետ՝ ասոնց գերազանցօրէն ընտիր ըլլալը կը ցուցընէ ճարտարութեամբ, բայց մեր վերազոյն ակնարկած պատճառներուն համար՝ չէր կրնար նորերէն բոլորովին տարբեր ուղղութեան մը հետեւիլ. ինչպէս նոյն ինքն Հ. Զամչեան կ'ատենդէ իր Քերականութեան յառաջաբանին մէջ, թէ տեսնելով Մխիթար Աբբան, որ ոմանք հայկական լեզուիս յատուկ հանգամանքներէն խոտորելով, օտար ազգաց ոճերը մեր լեզուին մէջ կը ներմուծեն, և կը խանգարեն մեր լեզուին վայելչութիւնը, «կամեցաւ շարադրել զնոր իմն քերականութիւն, և նովին վերածել յառաջին ուղղութիւն զգրաբառ լեզուս Հայոց։ Բայց քանզի յայնմ ժամանակի նորոգ հանդիսացեալ էին բազում քերականութիւնք բազում հեղինակաց, որք բազում ինչ նոր և օտար խառնեալ էին ի լեզու մեր, ոչ էր հնար հակառակ ևոցին առանձին կանոնս ըստ բուն նախնի ուղղախօսութեան։ Եմին իրի Ջանացաւ Հայրն մեր այնպէս կարգել զքերականութիւն իւր, զի մի ներհակ երեւեսցի նոր հեղինակաց. բայց զիտելով միանգամայն եւս հորդել զճանապարհ հասանելոյ յուղղութիւն նախնի լեզուին մերոյ»։ Նոյն յառաջաբանին մէջ, Հ. Զամչեան, Մխիթարայ՝ իր քերականութեան մէջ նախնեաց լեզուին՝ նկատմամբ նորին՝ ունեցած գերազանցութիւնը մատնանիշ ընող տողերը մէջ բերելէն ետքը, կը յարէ. «Յաստացելոցս յայտնի երեւի, թէ փոյթ և զիտումն հօր մերոյ այս էր, զի զվայելչութիւն լեզուին մերոյ հանդիսացուսցէ ըստ սովորութեան նախնեացն։ Այլ սակայն եթէ զոր զիտէրն՝ յայտնապէս գրէր, և զամենայն կանոնս իւր ըստ այնմ կարգէր, Թշնամի յարուցանէր գրութեան իւրում զրազումն ի նորոց. որով ոչ ժամանէր այնմ, զոր զիտէր։ Վասն որոյ և հարկ եղեւ նմա ի բազում իրս ըստ մտաց նոցա յարմարել զճառս քերականութեան՝ ի հոլովմունս, ի լծորդութիւնս, և ի համաձայնութիւնս մասանց բանի։ Եւ այսու հաճեալ զմիտս նոցա՝ հնարիւք իմն առաջնորդել յորպիսութիւն վայելչութեան լեզուի մերոյ. որպէս և յայտնեալ իսկ էր զմիտս իւր ձեռասուն աշակերտաց իւրոց. որոց և մեք զառաք աշակերտեալ»։

Մխիթար Աբբահօրմէն ետքը՝ Պաղտասար գլիր հրատարակեց (1736) իր երկհատոր Քերականութիւնը, որուն մէջ՝ թէեւ ունիմեորեան լրջմուք ձեւերը չէին տեսնուիր, բայց անկատար կերպով կ'աւանդուէին մեր լեզուին կանոնները, և լիով չէր համապատասխաներ այն ժամանակին պահանջնե-

բուն, կարենալ պիտապրելու համար խառնակութեան հոսանքին բուռն թափին դէմ։ Ազգային լեզուն իր յատուկ կերպարանաց մէջ աւանդելու համար՝ աւելի կատարեալ և ուղղախօս քերականութեան մը պէտքն անհրաժեշտ էր. ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս որ կը փափաքէր Մխիթար Աբբան։ Մխիթարայ սոյն փափաքը իրագործողը պիտի ըլլար մեր ազգային պատմութեան Հայրը, Հ. Զամչեան, և պիտի ըլլար միանգամայն Հայր Ազգային Քերականութեան, յօրինելով քերականութիւն մը որ համապատասխանէր ըստ ամենայնի ազգային լեզուին ոգւոյն, ժամանակին պահանջներուն գոհացում տար, զաւեր լեզուն եկամուտ խառնարութիւններէ և աղաւաղութիւններէ և իր յատուկ կերպարանաց մէջ ի յայտ բերէր։ Կը գրէ Հ. Զամչեան իր յառաջաբանին մէջ. «Զայս պիտուին (լեզուն զտելու ալտերէն) հօր մերոյ հայեցեալ՝ կամեցաք զայս քերականութիւն ի լոյս ընծայել, յօրինեալ ամենեւին ըստ հանգամանաց ոճոյ լեզուիս մերոյ. յուզեալ աչալրջութեամբ ի պրուիլիոս նախնեաց մերոց զուգութիւն խօսից՝ թէ ըստ Տալմման անուանց, և թէ ըստ լծորդութեան բայից, թէ ըստ համաձայնութեան ածականաց, և թէ ըստ խնդրառութեան մասանց բանի. յամենայնի չանալով ի նոցունց բերել զօրինակ կանոնաց աւանդելոց ի սմին»։

Եւ Հ. Զամչեանի քերականութիւնը՝ որ հրատարակուեցաւ 1779ին, ժամանակին բաղձանաց գոհացում տուաւ ըստ ամենայնի և մեծ օգուտներ ունեցաւ. զանց լեզուն, արտաքսեց օտարախորթ անճոռնի ձեւերը, և հայկական լեզուն կանոններու տակ դասաւորելով, ճոխացուց զայն բուն իսկ նախնեաց օրինակներով. և սոյն գործը ոչ միայն ազգային լեզուին յատկութեան նախանձախնդիր ազգայնոց հաճոյ և ընդունելի կ՚ըլլար, այլ և մաքուր բանալի մը զայն ուսումնասիրել փափաքող բանասիրաց։ Հ. Զամչեան՝ նորավարժից աւելի վերին ընծայելու համար քերականութեան ուսումն, համառօտեց զայն և հրատարակեց 1801ին, որ և վերատին տպագրեցաւ 1834ին՝ այլ և այլ բարեփոխութիւններով, և գրաբարէ աշխարհաբար համառօտ բառարանով մը։ Սոյն հրատարակութիւնը երկայն ատեն իբր դասագիրք գործածուեցաւ դպրոցաց մէջ, և ի Տիխոս և ի Շուշի տպագրութիւններ ունեցաւ։

Ցետ պատմական և քերականական աշխատասիրութեանց, կը ձեռնարկէր Հ. Զամչեան, նաեւ մեկնողականին, ի հանդէս բերելու համար՝ նաեւ իր անխոնջ և խոր մտաց մէջ ամբարած աստուածաբանական հմտութեանց պաշարը։ Մեկնած էին Դաւթի սաղմոսները երեսունիք, Ցոյնք և աւելի Լատինք, որոց թիւը մինչեւ հազարի կը հասցընեն. իսկ մեր ազգին մէջ,

առաջին անգամ՝ Լամբրոնացւոյն օրով՝ խնդրեցին իրմէ կրօնաւորը, որ մեկնէ գայն իրենց, որպէս զի սպասուած առեննին, սպասին խմաստները՝ ըստ հոգեւորին իրենց անձանց պատշաճեցընեն, և ինչ որ արտաքուստ կը նուագեն բերանով, ներքուստ ալ ճաշակեն հոգւով։ Եւ Լամբրոնացին կատարեց անոնց խնդիրքը, մեկնելով զանոնք ոչ ըստ ճառին, այլ ըստ հոգեւորին, ինչպէս պիտի կու տայ և Հ. Զամչեան իր յառաջաբանին մէջ։ Այս մեկնութենէն՝ որուն մէջ միայն խորհրդական խմաստը կը պարզուէր և ոչ նկարագրականը, շատեր վիրջինն ալ փոփաքեցան ունենալ. ուստի Վարդան Բարձրբերդցի ձեռնարկեց սոյն աշխատութեան, բայց ժամանակի կարճութենէն, ան ալ շատ ամիսի սահմանի մէջ բովանդակեց իր մեկնութիւնը։ Մխիթար Աբրահայրը տեսնելով մէկուն միակողմանի մեկնութիւնը և միւսին համառօտութիւնը. ուզեց ինքը անձամբ ձեռնարկել ընդարձակ մեկնութեան մը. բայց ժամանակի նուազութենէն՝ չհասաւ իր փափաքին, և կտակեց իր աշակերտաց, որ իր այդ փափաքը կատարեն։ Աշակերտներէն՝ Մկրտիչ Վ. Անանեան՝ չանաց կատարողն ըլլալ իր Մեծ վարպետին փափաքանաց, բայց օրհասին կանխելովը՝ ինքն ալ չհասաւ իր նպատակին։ «Ապա, կ'ըսէ, Հ. Զամչեան, եղաւ հրաման ի վերայ նուաստիս ի մեծաւորէ իմէ ի գերապատիւ Սահակեանոսէ Աբրայէ Մելքոնեան՝ որ անմիջական յաջորդն էր Մխիթարայ մեծի, աշխատիլ ի սոյն»։ Կտակը՝ մեծ Մխիթարէն էր, հրամանը՝ անմիջական յաջորդէն. ուստի ոչ մէկ տատամսութիւն և ոչ վարանում. այլ անմիջապէս կը մխէ ինքզինքը՝ անխոնջն Հ. Զամչեան, և Սաղմոսաց խոր և անծայր ծովուն մէջ, բանալով իր խոր բախորհուրդ մտաց առագաստները։

Առաջին հատորին մէջ՝ յետ պարզելու իր մեկնողական ոճը, տասն և չորս պլուխներու մէջ ընդարձակ և հմուտիկ ներածութիւն մը կ'ընէ Սաղմոսաց վրայ. նախ կը խօսի անոնց գերազանցութեան, օգտին, խմաստից պէսպիսութեան և մխուրեան վրայ. յետոյ կը քննէ Սաղմոս և Սաղմոսարան բառերուն նշանակութիւնը. կը խօսի Սաղմոսաց և անոնց համարներուն բաժանման և անոնց թուոյն վրայ, ապա կը քննէ թէ որո՞նք էին Սաղմոսաց հաւաքողները, և որո՞նք հեղինակները. յետոյ կ'անցնի Սաղմոսաց վերնագիրներուն, կը քննէ ի կատարած բառը՝ որ շատ տեղեր վերնագիրներուն մէջ դրուած է. նոյնպէս հանգիստ և ուրիշ բառեր. կը խօսի սաղմոսաց երաժշտութեան վրայ, ցուցնելով երաժշտութեանց և նուագերգութեանց կարեւորութիւնը հոգեւոր պաշտամանց մէջ. յետոյ կ'անցնի երբայական նուագերգութեան և նուագարանաց։ Սոյն ընդարձակ և հմուտ

ներածութիւնէն յետոյ, ամբողջ սաղմոսարանը նորոգ կը թարգմանէ եբրայական բնագրէն՝ բառական տեսութիւններով, և ի վերջոյ, ուրիշ այլ և այլ ցանկերէ, ցուցակներէ յետոյ, կը գնէ նաեւ համաբարբառ մը իւրաքանչիւր բառից սաղմոսարանին, որով և կը փակէ առաջին հատորը։

Երկրորդ հատորով կը սկսի սաղմոսաց բուն մեկնութիւնը, և կ'աւարտէ իններորդ հատորով։ Կը մեկնէ նախ իւրաքանչիւր բառի նկարագրական մեկնութիւնը, և ապա կը ձեռնարկէ խորհրդականին. առաջնոյն համար՝ միա գնելով նաեւ Կալվէթի մեկնութեանց, և երկրորդին՝ Բելլարմինոսի, աւելցընելով իր կողմանէ անբաւ տեսութիւններ՝ խորին և պարզ, օգտակար ըլլալու համար թէ՛ իմաստնոց և թէ պարզամտաց. և ասոնց վրայ իրեւ զարդ՝ կ'աւելցընէ մեր նախնեաց՝ Լուսաւորչէն սկսեալ մինչեւ Վարդան՝ աւանդութիւնները, գործածելով միշտ՝ ինչպէս իր միւս գրուածոց մէջ, պարզ լեզու մը, որպէս զի միջահասկանալի ըլլալով ամենուն, իր նպատակին հասնի գրուածը։

Տասներորդ հատորը ամբողջ համեմատութիւն է։ Նախ կը խօսի եբրայական բնագրին վրայ, յետոյ կ'անցնի եօթանասնից, լատինական, արաբական, եթովպական, ասորական, քաղդէական և հայկական թարգմանութիւններուն, և ապա կը ձեռնարկէ բաղդատելու հայկական թարգմանութիւնը՝ յիշուած եօթը լեզուաց թարգմանութեան հետ, գնելով նաեւ մեր՝ իր օրով ծանօթ՝ ասան և չորս ձեռագիր սաղմոսաց տարբերութիւնները, վեց ձեռագիր աստուածաշունչ գրքերէն, և Լամբրոնացւոյն ու վարպետայ սաղմոսաց օրինակներէն զատ, և այսպէս կ'աւարտէ իր աստուածաբանական հմտութեանց գլուխ գործոցը։ Դեռ սոյն գործը չաւարտած՝ Հ. Զամչեան քարոզութեան կը գրկուի ի Կ. Պոլիս, ուր կը հմտանայ նաեւ եբրայական լեզուին, տեղեկութիւններ կը ստանայ եբրայական սաղմոսներուն նկատմամբ Հրէից Բարունիներէն, և հոն կը գնէ վերջակէտը։ Իսկ մեր սաղմոսարանին մէջ եղած աւագ օրհնութիւնները, և ասոնցմէ զուրս աստուածաշունչ գրոց մէջ գտնուածները, նոյն բաղդատութիւններով լոյս տեսած էին արդէն առանձին հատորի մը մէջ, զոր կոչած էր Հ. Զամչեան Նուագարան Օրհնութեանց, դեռ սաղմոսարանի մեկնութեան չկատած։

Յիշատակուած գործերէն զատ, ունի Հ. Զամչեան ուրիշ տպուած և անտիպ գրեթէ գործեր. անտիպ գրուածներուն մէջ նշանաւոր են՝ իր՝ ի Պասրա, և անկէց ալ ի վանս Ճանապարհորդութեան պատմութիւնը և Ընդդեմ Յակոբայ Նալեան չորս հատոր գրուածը։

Հ. Զամչեան անմահ անուն թողլով յաղթիս՝ իբրեւ պատմաբան, քերական և աստուածաբան, կը կնքէր իր կեանքը ի Կ. Պոլիս, յամի 1823, 86 տարեկան։

Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ ԱԽԵՏԻՔԵԱՆ

Կ. Պոլսեցի էր Ախետիքեան, ծնած 1750ին։ 1785ին արդէն քահանայ ձեռնադրուած և վարդապետական գաւազանն ընդունած՝ վարժապետ կը կարգուէր Ոխախս Նորընծայից, և տասը տարիներ կը գաստիարակէր գովեստիամբ՝ ճարտասանութենէ մինչեւ աստուածաբանութիւն։ 1799ին՝ Ամենասիակալ կը կարգուէր Մելգոնեան Աբբահօր, և երբ կը վախճանէր սա՝ տեղապահ, մինչեւ նոր Աբբային՝ Ստեփաննոս Ագոնցի՝ ընտրութիւնը, որ նոյնպէս զինքը Ամենասիակալ կը կարգէր։ Վերջնոյս մահուընէն ետքն ալ՝ 1824ին՝ դարձեալ տեղապահ կը կարգուէր, մինչեւ նոր Աբբային՝ Սուքիաս Սամալի ընտրութիւնը, որ իր քեռորդին էր։ Ասոր Աբբայութեան ժամանակը՝ վանական բոլոր պաշտօններէն կը հրաժարէր, թէ՛ յառաջացած ծերութենանը և թէ բազմամեայ տկարութենանն համար։ Այս է համառօտ կեանքը այս մեծ մարդուն։ Իսկ մենք թողլով յիշատակել իր կրօնաւորական չքնաղ կատարելութիւնները, առաքինութիւնները, աղօթասիրութիւնը, կանոնապահութիւնը, մեծ խոհականութիւնը, հանդարտաբարոյութիւնը, և այլն, և այլն, անցնինք նկատելու զինքը իբրեւ աստուածաբան, իբրեւ քերական, և իբրեւ թարգմանիչ և քերթող։

Իբրեւ աստուածաբան՝ Հ. Ախետիքեան՝ Մխիթարեան կաճառին ամենէն բարձունքը կը թառի. իր ծայրածաւալ խոր հմտութենան և իմաստասէր մտաց պանծալի կոթողը, զուխ՝ ինչպէս իր աստուածաբանական, նոյնպէս և իր միւս բոլոր գործոց, է՝ Պօղոսի չորեքտասան Թղթոց եռահատոր ընդարձակածաւալ սքանչելի մեկնութիւնը, զոր ամենայն իրաւամբ կրնանք յորջորջել մեկնութիւն մեկնութեանց։ Սոյն հիանալի աշխատասիրութենան սկիզբը՝ Հաստատակամօտրիւն վերնագրին տակ, համառօտ՝ բայց ամիսոփ և ոսկեղէն գրչով մը կը խօսի նախ՝ Պօղոսի հարազատ գրուածոց մասին, ապա չորեքտասան Թղթոց կարգին վրայ, անոնց նախադրութեանց վրայ, հին և նոր մեկնիչներուն վրայ, Պօղոսի Թղթոց գերազանցութենան վրայ, և հուսկ յետոյ, իր մեկնաբանութենան հանգամանքներուն վրայ։ Հ. Ախետիքեան չի

բաւականանար մի միայն գրչագիր օրինակով հայերէն թարգմանութեան, այլ բոլոր օրինակները՝ որոնք կը գտնուէին իր օրով մեր գրչագրաց գրատան մէջ՝ աչքի առջեւ ունեցած է, բաղդատելով գանոնք իրարու հետ, խորհրդակցելով անոնց հետ լուրջ քննութեամբ, և հարազատագոյն երեւցածը՝ ընտրած է բնաբան իր մեկնութեան։ Եւ ասով ալ չբաւականանալով, ուրիշ սքանչելի աշխատութիւն մըն ալ յանձն առած է ընել, այս ինքն,

Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան։

բաղդատել մեր թարգմանութիւնը՝ յոյն, լատին, ասորի, արաբացի և ետին ժամանակի լեզուով եղած թարգմանութեանց հետ, և մեկնութեան ընթացքին մէջ՝ նշանակած՝ անոնցմէ մէկին կամ միւսին՝ մեր թարգմանութեան հետ ունեցած տարբերութիւնը, խօսելով միանգամայն անոնց հարազատութեան կամ անհարազատութեան վրայ, և ցուցած թէ ո՛րն է աւելի ճշդագոյնը։

Ծանօթ են Հ. Աճեմիքեանի՝ Աստուածաշունչ գրոց՝ թղթունք նախադասութիւնները՝ բառերն անգամ, և ուր որ՝ Պօղոսի թղթոց մէջ՝ Մ. Գրոց մէջ յիշատակուած բառի մը կամ խմբասի մը կը հանդիպի, անմիջապէս կը գնէ, բացատրելով անոր և Պօղոսի խօսքերուն մէջ եղած առնչութիւնը։ Բաց ասոնի, չկայ ոչ մի մեկնիչ, հին թէ նոր, ուզղափառ թէ ազանդաւոր, որ ծանօթ չըլլայ Հ. Աճեմիքեանի, և ապշեցուցիչ գարմանքով կը տեսնէ մարդ՝ այնչափ հեղինակներու՝ իբր ի թաաեր՝ իրարու ետեւ ի հանգէս գալը, սոյն անծայր գործին մէջ, իրենց մեկնութիւնները կամ տեսութիւնները ի ձեռին առնելով, զորս կը քքքրէ, կը գէ մեծանուն Հեղինակը, ընտիր և տրամաբան տեսութիւններով, նշանակելով ուրէք ուրէք անոնց տեսութեանց օտարութիւնները՝ հաւաստի փաստերով և ցուցակութիւններով։ Նոյնպէս չկայ ոչ մի աստուածաբանական գրուած, ըլլայ թուղթ, ըլլայ մեկնութիւն, ըլլայ ճառ, ինչ և իցէ լեզուով, զորս պրպտած և որոնց իմաստները իր մտքին մէջ մշակած չըլլայ Հ. Աճեմիքեան. և գրեթէ ամէն էջի մէջ՝ կը գտնենք վկայութիւններ ծանօթ և անծանօթ եկեղեցւոյ հայրերէն, և նոյն իսկ արտաքին հեղինակներէ։ Լի հմտութեամբ գրուած են նոյնպէս Նախադրոյթիւնները, որոնց մէջ լիուլի տեղեկութիւն կու տայ քաղքին, բնակչաց և սովորութեանց վրայ անոնց՝ առ որս ուղղուած է թուղթն։

Ծոյլ մը, մանաւանդ թէ ովկիանոս մըն է Հ. Աճեմիքեանի սոյն ծայրալիր հմտութեամբ և ընդարձակութեամբ գրուածը. և որպէս զի խնդրողները՝ դիւրութեամբ կարենան գտնել աստուածաբանական, և այլն, կարեւոր խնդիրները՝ որոնց վրայ կը խօսուի և մեկնութիւններ կ՚ըլլուին գործիս մէջ, Հեղինակը՝ գրած է Ցուցակ մը նախ Սուրբ գրոց այն տեղեաց՝ զորս վկայութեան կոչած է իր մեկնութեան մէջ, յետոյ ուրիշ Ցուցակ մը եւս «Բանից պարունակելոց ի մեկնութեանն» վերնագրով, որուն մէջ ամէն ոք ամենայն դիւրութեամբ կարող է իր ուզածը գտնել, ըլլայ ա՛ և է մեղսութեանց հեղինակներուն և կամ անոնց վարդապետութեանն ու հերքմանը վրայ, ըլլայ աստուածաբանական ինչ և իցէ խնդրոյ մը վրայ. օրինակի համար, Նախասահմանութեան վրայ տեղեկութիւն ուզող մը, նոյն Ցուցակին ցուցած էջերը բանալով, կը տեսնէ թէ ինչ բան է Նախասահմանութիւնը, և ինչպէս կը բացատրուի. ինչ մըտր կարծիքներ կան անոր մասին. աստուածաբաններն ինչ կարծիք ունին, և այլն, և այլն։ Այսպէս իւրաքանչիւր խնդիր, նոյն իսկ մեկնիչ, անձն՝ արտաքին անգամ, ինչպէս նոյն իսկ Շեխիան (Սկիպիան) ափըիկեցին՝ որուն վրայ խօսուած է մեկնութեան մէջ, կը գտնենք նոյն ցուցակին նշանակած էջերը բանալով։

Հ. Աւետիքեանի ասուածաբանական խոր հմտութեան այդ գլուխ գործոցը տպուած է՝ Ա. հատորը (մեծ 4°, 1102 էջ)՝ 1806ին, Բ.ը՝ (918 էջ)՝ 1811ին, Գ.ը՝ (703 էջ)՝ 1812ին։

Պօղոսեան թղթոց խոր և դժուարուա ծովը՝ յաջողապէս կտրել անցնելէն ետքը, Հ. Աւետիքեան ուրիշ կարեւոր ասուածաբանական աշխատասիրութեան մը եւս կը ձեռնարկէր, այն է՝ Բացատրութեան շարականաց, որոնք կ'երգուին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ։ Թէ ինչ մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէր այդ գործը ազգայնոց, աւելորդ է ըսել։ Ամենուն յայտնի է որ մեր շարականաց մէջ կան քիչ շատ մթին կէտեր, որոնք յառաջ եկած են՝ անոնց պարունակած իմաստներուն վսեմութենէն, և երբեմն ալ երաժշտական կազմութենէն, որուն մէջ բերականական ամենէն յանդուգն ձեւերը կը գործածուին, նոյն իսկ երբեմն անհասկանալի ըլլալու չափ. և պաշտօնեաները՝ որ ամէն օր այդ աքանչելի շարականները կ'երգէին, հարկաւ պիտի չբաւականանային նիւթապէս շարականին բառերը եղանակելով. այլ պիտի փափաքէին և այն վսեմ իմաստներուն խորը թափանցել, աւելի եւս իրենց գնդեղանքը սրտային յօրինելու համար։ Եւ նոյն իսկ օտարազգիք, հպիւ հազ քանի մը կտոր թարգմանութիւններ լսած կամ կարդացած մեր շարականներէն, զմայլած արեւելեան հայկական բանաստեղծութեան իմաստնալից և բարձր խոյանաց վրայ, կը յորդորէին զՀ. Աւետիքեան, բացատրելու զանոնք, որպէսզի ժողովուրդը անսեղեակ չմնար այն սքանչելի իմաստներուն, և գործէ, ուղղամիտ բայց դժուարիմաց կտորները պատ չկարծէր, ինչպէս որ գժբաղդաբար գտնուեցան ոմանք, որ մեր Սուրբ Հարց ուղիղ իմաստները՝ հայերէն լեզուի անբաւական հասկացողութեամբ՝ սխալ կարծելով, խեղաթիւրեցին, որոնց դէմ մարտուեցաւ Ասուածաբան Հեգինակս, որուն վրայ արդէն պիտի խօսինք քիչ վերջ։

Համառօտ յառաջարանի մը մէջ կը խօսի Հեգինակը՝ նախ շարականաց յօրինողներուն վրայ, գնելով անոնց անունները կարգաւ, ինչպէս ապուած շարականներուն մէջ կը տեսնուի, որոնց վրայ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ վերջէն՝ իւրաքանչիւր շարական մեկնելու առեն. յետոյ կ'անցնի խօսելու անոնց թուոյն և գործածութեան վրայ, կը սաւգաբանէ շարական անունը, և յետոյ՝ կը խօսի իր բացայայտութեանց կարգին վրայ։ Շարականաց ընթերցողք կամ երգիչք (ոչ սիրացու բառածները՝ որոնք կարդալ անգամ չեն գիտեր), անշուշտ տեղեկութիւն ունին թէ որքան սխալներ սպրած են շարականացին մէջ, տպագրողաց անհմտութենէն. գանոնք ուղղելու և հարազատագոյն ընթերցուածները գտնելու համար սակ-

պատած կը տեսնէ ինքզինքը Հ. Աւետիքեան՝ բազդատելու բոլոր ապագիր շարականները երեսուն երկու և աւելի ձեռագիր օրինակաց հետ. նշանակելով՝ յընթացս մեկնութեան՝ ձեռագիրներէն ամենց կամ շատերուն՝ ապագիրներէն ունեցած տարբերութիւնը։ Ցետոյ, ծանուցանելով թէ աւելորդ համարած է շարականին խօսքերը տուն առ տուն մէջ բերել, այլ յիշատակած և մեկնած անոնք միայն՝ որոնք խմաստի մթութիւն ունէին, և կամ անուններուն և բարեմիտներուն պժուարալուծ կը թուէին, կ'անցնի ցուցնելու շարականաց գերազանցութիւնը, և հուսկ կը սկսի մեկնութեան։ Դեռ մեկնութեան չսկսած, տեղ տեղ կ'աւելցնէ հմտալից տեղեկութիւններ օրուան կամ ատներուն վերաբերեալ, և վարդանանց շարականը մեկնելէն յետոյ, անոնց ճշմարիտ մարտիրոսութեան վրայ տարակուսողները յատեան կը կոչէ, յայտնահարելով, ըմբերանելով անոնց տարկուէլիւնները՝ ստացուածաբանական հմտալից փաստերով, և կը ցուցնէ, թէ անոնք ճշմարիտ մարտիրոսներ էին, որոնք իրենց արիւնը թափեցին Հաւատոյ համար, և զրքին վերջը՝ ըստ իր խոստմանը՝ երկարօրէն կը խօսի Ցաղագս բղխման հոգւոյն սրբոյ ի Հօրէ և յորդւոյ. և անոյ կը փակէ իր 807 էջերէ բաղկացեալ պատկառելի և շայեկան հատորը։

Ըրած է Հ. Աւետիքեան ուրիշ մեկնութիւն մըն ալ, հայկական սրաեբու սիրելի և մտաիկ գրուածի մը, Նարեկայ վանից ազու հոգևորպու տարակին՝ հոգեստիպ քնարին յարերէն ցայտած գմայլելի նուագներուն, Նարեկին, զոր լուծելու համար, արդարև ոչ միայն աստուածաբանական խոր հմտութիւն, սուրբ գրոց կատարեալ ծանօթութիւն, հին հարց, վաղեմի ոսկորութեանց, ազգային պատմութեանց և ուրիշ գպրութեանց ընդարձակ տեղեկութիւն կարեւոր էին, այլ և հարկ էր ունենալ երկնամուխ, երկնակուռ սրբենի բանալի մը, Նարեկեան վանից սրբատուն վանականին քննուշ սիրտը բանալու, և մխուելու այն վեհիմաց և երկնային բանաստեղծութեանց սրբանուէր խորերը։

Ցիրաւի, թէև չկայ հայկական ընտանիք, որ լսած չըլլայ Նարեկի անունը, չունենայ անկէ հատ մը, թէև չկայ ծեր մը որ չգիտնայ Նարեկին հոգեմռայլ խօսք ըսեր Աստուծոյներէն քանի մը հատ բերնուց, բայց այն հոգեխօսիկ քերթուածոց վսեմական խմաստներուն լիով տեղեկանալու համար՝ անհրաժեշտ էր կարգաւորեալ ընտիր մեկնութիւն մը։

Զարմանալի է, որ այսպիսի սքանչելի գիրք մը, պատկեր հայկական հոգեշունչ բանաստեղծութեան, որ թէ՛ հիներէն և թէ նորերէն այնքան գովուած ու սիրուած է, չէ ունեցած արժանաւոր մեկնութիւն մը. մինչդեռ

ուրիշ ազգաց մէջ, այսօրինակ խրթին գրքերու անթիւ մեկնութիւններ կան և պարձեալ կ'ըլլաւին։ Իսկ մեր մէջ, մինչեւ Հ. Ալեաիքեանի օրերը՝ կար միայն Նալեան Յակոբի ընդարձակ մեկնութեան գիրքը՝ որ տպագրուած է 1745ին ի Կ. Պոլիս. որուն համար կ'ըսէ Հ. Ալեաիքեան. «Ընդարեւ աշխատութիւն բազում յանձն առեալ ի գրել, որպէս և երեւի, բայց ընդարձակութեամբն յայլ խօսս վարդապետականս կամ բանասիրականս՝ ոչ ժամանեալ տալ գՀշգրիտ տեղեկութիւն առաջի եղելոց բանիցն»։ Եւ թէեւ Նալեան կը յիշատակէ թէ Սարգիս Շնորհալին և Լամբրոնացին մեկնութիւններ ըրած ըլլան Նարեկի, բայց իր յիշատակած լուծմունքը՝ ոչ Սարգսի է և ոչ Լամբրոնացւոյն։ Հ. Ալեաիքեանի իսկ օրով կար այդ լուծմանց ամբողջ ձեռագիր օրինակը, գրուած 1406ին, որուն մէջ միեւնոյն խօսքերն են՝ զոր Նալեան մէջ կը բերէ իր մեկնութեան մէջ Սարգսի անունով, մինչդեռ մեր օրինակը ուրիշ նոր գրչով մը կը գնէ Աբրահամ Լամբրոնացւոյն։ Արդէն Հ. Ալեաիքեան՝ Մեկնիչք կամ յօրինողք լուծմանց վերնագրին տակ՝ շօշափելի փաստերով կը ցուցնէ, որ այդ լուծմունքը բացարձակապէս կարելի չէ Սարգսի կամ Լամբրոնացւոյն համարել, այլ չորեքտասաներորդ դարուն մէջ ապրող կիլիկեցւոյ մը, ուստի և մեզ ուղղորդ անով զբաղիլ։

Հ. Ալեաիքեան, համառօտ՝ բայց կուռ ոճով մը խօսելով Լուծմանց պիտանութեան, Նարեկին խրթնութեան, մեկնիչներուն կամ Լուծմանց յօրինողներուն և իր նորոգ Լուծմանց հանգամանքներուն վրայ, կը ձեռնարկէ բուն իսկ մեկնութեան։

Յետ պարզելու իւրաքանչիւր պարբերութիւն, մանաւանդ ուր որ ուղիղ խրթնութիւն կ'երեւի, Հ. Ալեաիքեան՝ Նարեկեան հանճարոյն խորքը միտած՝ ասատուածաբանական անդին գանձերն երեւան կը հանէ, մեկնաբանելով, լուսաբանելով շեշտակի ակնարկութիւններն անգամ Նարեկայ մաքրասուն մեկնակեացին. չանալով ուղիղ գնայն ինքն գաստրակն խօսեցընել, քան ինքն ի գիտութիւն շռայլել. և այսպէս պարզելով և յաջողապէս կարեղով անցնելով երկնաքնարն Գրիգորի հոգեմխունջ ոգեբերութեանց մերթ խաղաղ մերթ ամբուռոյց կոհակաւէտ ծովը, ինքն եւս գմայլած, գինովցած աղու ատտրակին «Թրախտացիր յաւէտ հրճուանօք բերկրեալդ ի կանայս», համառօտ՝ այլ գողարիկ նուագով, նորօրինակ ուխտ մը, խանդ մը կը զգենու, և վայրկեան մը՝ փոխ առնելով Նարեկայ քնքուշ քնարը, մանաւանդ թէ պահ մը մաքուր ատտրակին մաքրազարդեալ մենաւոցը փոխառրուելով, կ'երգէ, ճառէ, կը հռետորարարէ ընդարձակօրէն կուսամօր կու-

սական սրտին կուսակ կուսակ կսհակաւէա կսկիծներն՝ հոն առ ատս խաչին. յայտնելով ինքն ևս իր մտքին անյատակ խորութիւնը, ուր զարմանալի յաչողութեամբ՝ անակնկալ խմաստներու տեզատարափով մը կը շուարեցնէ ընթերցողը, ուր կը մղեին իրարու հետ հանճարական ձեւերու ճարտար ու կորովի գործածութիւն. նորանոր գիւտեր՝ քերթողաբար պաճուճեալ, խմաստներու վսեմութիւն՝ վսեմ և ասկեղէն լեզուով։

Սոյն դեղեցիկ Բացախօսութեամբ կը կնքէ (1801) Հ. Ալեմիքեան իր Նարեկկոչը, զոր Հայ ազգը սիրով ընդունեց, ու գրաւ իր համբաւելի Նարեկին քով։ Այսպիսի փափաքելի երկ մը՝ հարկ էր որ սպառէր, ինչպէս եղաւ ալ, և Հ. Ալեմիքեան երկրորդ ապագրութիւն մ'ալ ըրաւ, ուելցնելով առաջնոց վրայ նաեւ մեկնութիւնները՝ Ապարանից խաչին պատմութեան, Աստուածընկալ սուրբ խաչին, սուրբ Աստուածածնի, սուրբ Առաքելոց, և Մծբնայ սուրբ Յակոբ Հայրապետին Ներբողներուն, և Հոգւոյն սրբոյ, Եկեղեցւոյ, խաչի Գանձերուն, և հրատարակեց (1827) երկու հատորներու մէջ։

Ինչպէս վերագոյն ակնարկեցինք, գտնուեր էին մխամիտներ՝ որոնք հայերէն լեզուի անբաւական հասկացողութեամբ՝ յանդգներ էին մեր սուրբ Հարց զմայլելի շարականները խեղաթիւրել և այնպէս ալ ապագրած էին։ Ալեմիքեանի պէս աստուածարան մը՝ մխիթ պիտի կարենար հանդուրժել. աստուածաբանական և հայկաբանական զէնքերն ի ձեռին՝ ապարդիւ կ'իջնէ, և քննադատական խմաստուն տեսութիւններով կը ցուցնէ անոնց ուղղամիտ ըլլալը՝ ընդարձակ գրուածով մը, որ ձեռագիր կը մնայ. բայց խտալերէն լեզուով համառօտութիւն մը եղաւ վերջերս վրայէն, և մէկ կողմէն Հ. Ալեմիքեանի խմաստուն տեսութիւնները, և միւս կողմէն Ուխտիս ներկայ Գերպ. Աբբահօր անխոնջ ջանքերը, կրցան վերջապէս յաչողցընել՝ մեզի, գերծ՝ ա և է եկամուտ սխալագրութիւններէ և յաւելուածներէ՝ ժամակարգութիւն մը ապագրել։

Այսպիսիք արդ նկատելու զՀ. Ալեմիքեան՝ իբրեւ Քերականն։

Թէպէտեւ մեծ ծառայութիւններ մատուցած էր հայկական լեզուին՝ Հ. Զամչեանի Քերականութիւնը, սակայն հին և ընտիր օրինակագրաց օրէ օր երեւան ելլելովը՝ կը սկսէր հիննալ. և ազգը իրաւամբ կը սպասէր կատարելագոյն քերականութեան մը յօրինմանը, զոր իրագործեց Հ. Ալեմիքեան, հրատարակելով 1815ին, իր «Քերականութիւն հայկական՝ նորագ քննութեամբ և կարգաւ» գործը։

Երկու մասի բաժնած է Հ. Ալեմիքեան իր քերականութիւնը. առաջին

մասին ալ կը խօսի ութ մասանց բանի վրայ, աշխարհաբար լեզուով, «զի մի՛, կ՚ըսէ, որ նախկին ընդ գուն ուսանց մատանել կամիցի, փակեալ գտանիցէ զնա անընդել լեզուաւ գրոց՝ զոր պեւ ուսանել հանդերձեալն է» (Յայտարարութիւն առ ընթերցողս)։ Ութ մասունք բանէն եռքը, երկրորդ մասը կը սկսի, ուր Քերականութիւն բառին, անոր հնարուելուն, հեղինակներուն և ուրիշ գիտելեաց վրայ կը խօսի հմտօրէն. ալ բերելով ոչ միայն մեր լեզուին քերականութեան հեղինակ կամ թարգմանիչ ճանչցուածները, այլ նաեւ ուրիշ ազգաց ալ երեւցածները։

Երկրորդ գիրքը՝ որ կը խօսի «Յաղագս Բազմասութեան (Համաձայնութեան) մասանց բանի», գրաբար լեզուով յօրինուած է, «զերկրորդ գիրս, կ՚ըսէ, ի բարբառ պղրոցաց յարմարեմք պարզիմաց բանիւ. վասն զի առաջնոյն վարժեալ ուսանողին, կարող է այնուհետեւ ճանաչել զձայն գրոց ըստ իւրում բաւականի և աչողականութեան»։

Սոյն քննական և հմուտ կարգաբանութեամբ ու տեսութիւններով յօրինուած քերականութիւնը շատ հաճոյ երեւցաւ ազգայնոց, բայց պղրոցաց մէջ անոր գործածութիւնը գժուարին կ՚ըլլար համբակաց՝ ընդարձակութեանն համար։ Ինչպէս Հ. Զամչեան, նոյնպէս և Հ. Աւետիքեան պէտք զգաց զայն համառօտելու, և հրատարակեց թէ՛ աշխարհաբար և թէ գրաբար, երկու հատորներու մէջ, որոնք իրենց ուսումնական սեռին ու հմուտ տեղեկութիւններով, լեզուին ամէն ճոխութիւնները կը բովանդակեն։

Հ. Աւետիքեան՝ ի խնդրոյ ազգայնոց՝ յօրինած է նաեւ խտաւորէն քերականութիւն մը՝ այս մակագրով. «Քերականութիւն Թօսքանեան լեզուի, աւանդեալ ի հայ լեզու հանդերձ տաճկական թարգմանութեամբ», և հրատարակած 1792ին։ Քերականական ուսումը հմտօրէն և ընտիր կարգաբանութեամբ աւանդելէ յետոյ, գրած է նաեւ խօսակցութիւններ՝ իտալ. հայ. և տաճիկ լեզուով. իտալ. հնչումներն ալ գնելով, ինչպէս նաեւ քերականութեան ընթացքին մէջ։ Եւ յետոյ, նամակագրութեան վերաբերեալ մի քանի պիտանի խրատներ աւանդելով, գրած է շարք մը իտալ. նամակներու՝ հայերէն թարգմանութեամբ հանդերձ։

Հ. Աւետիքեան իբր թարգմանիչ եւս նշանաւոր է իր՝ Ս. Օգոստինոսի՝ Յաղագս քաղաքին Աստուծոյ՝ սքանչելի երկին սքանչելի թարգմանութեամբը։ Հ. Աւետիքեան՝ ինչպէս իր ինքնագիր, նոյնպէս սոյն թարգմանութեան մէջ՝ ունի կորովի լեզու մը, կուռ ու սեղմ և յստակ հայեցի. ամէն կերպով և ամէն գրուածներուն մէջ, մանաւանդ սոյն թարգմանութեան մէջ, ոսկեզօրու կնիքը կը փայլի՝ հեռի ամէն տափակութիւններէ՝ կարծեցեալ ոսկեզօ-

բան գրիչներու կամ թարգմանիչներու։ Որով Հ. Աւետիքեանի լեզուն եւս պարտէր համելի ըլլալ վարժապետաց վեհագունին՝ Բագրատունւոյն, որ սոյն թարգմանութեան համար կ'ըսէ եղեր. «եթէ բոլոր նախնեաց գրքերը կորսուած ըլլային, ես Աւետիքեանի սոյն թարգմանութենէն հայերէն կը ոորվէի», և սոյն գովեստն իսկ կը բաւէ՝ Հ. Աւետիքեանի լեզուին գաղափար մը տալու համար։ Ասկից զատ ունի ուրիշ թարգմանութիւն մըն ալ, Ռոտրիկվէցի՝ Չամակերտոշրեան ճառին, նոյնպէս յաւակ ու սահուն լեզուով։

Ոչ նուազ նշանաւոր է նաեւ Հ. Աւետիքեան իբր քերթող, թէեւ սակաւթիւ ըլլան իր քերթուածները. և քերթող ըլլալու համար հարկ չէ հազարաւոր քերթուածներ գրել, և միթէ չկա՞ն բանաստեղծութեանց շարք մը հատորներու հեղինակներ, որոնք բանաստեղծ չեն սակայն։ Հ. Աւետիքեան ասոնցմէ չէ, և ըսածնուս վկայ են՝ իր՝ Յերանաւոհին Շուշան, Յաւերնին Յազկերտի՝ Գարեգին Սրուանձտեան, ի վեց ապարապետաւ Հայոց քաջն Վարդան, Վահանայ ի յաղթական չուռ առ Նիխոր, և այլն, քերթուածները, որոնք հեղինակին քերթողական հանճարին հետ՝ անոր քնարերգակ գաշնակաւոր գրչին կորովը կը ցուցնեն։ Հ. Աւետիքեան հեղինակ է նաեւ ընտիր թատերախաղերու, որոնց մէջ գլխաւոր կրնան համարուիլ Տրդատ և Արտաւազդ, որոնց նիւթը թէեւ ծանօթ է ազգային պատմութենէ, բայց քերթողն իր հանճարեղ գիւտերովը՝ անոնց գեղեցիկ ու նոր կերպարանք մը տուած է։

Չմոռնանք նաեւ յիշելու, որ Հ. Աւետիքեան ալակցած է Հայկազեան հայկական բառգիրքի յօրինման, և Ա տառը՝ բոլոր իր աշխատութիւնն է, թէ աւելի ընդարձակ և թէ աւելի ընտիր քան միւս բոլոր տառերը։

Յիշատակուած գործերէն զատ ունի Հ. Աւետիքեան ինը կամ տասը գործեր ալ, որոնք անտիպ կը մնան, և որոնց մէջ կան փիլիսոփայութիւն հայերէնէ խաչերէն, խաչերէն ճառեր՝ զորս կարդացած է ի Հռոմ պետական ճեմարանին մէջ, չաստագովական քննութիւն Հայոց եկեղեցական գրքերուն, խաչ. և հայերէն, Սրմաքէշ Մանուէլի գրոց հերքում մը, ծննդոց գրքին համառօտ մեկնութիւն մը, տեսակ տեսակ ճառեր, քարոզներ, չաստագոված կան գրուածներ, և այլն, և այլն, որոնց ամենուն մէջ ալ կը փայլին խորին հմտութիւն, հզօր պատճառաբանութիւն և ոգեշունչ վարպետութիւն։

Հ. Աւետիքեան՝ անցաւորէն անանցը կը փոխուէր 1827ին, 77 տարեկան, պանծալի կոթողներ կանգնելով գրական աշխարհին մէջ։

Հ. ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ

Լեզուն յղկուած էր, ազգային պատմութիւնն յօրինուած էր, լոյս տեսեր էին քերականութիւններ. բայց դեռ կարեւոր բանի մը պակաս զգալի էր. հարկ էր յօրինել նաեւ Հայաստանեայց Առաքելութիւնն ու Հնախօսութիւնը, որպէս զի հայրենիքէ տարագիր որդիք՝ տեղեկանային իրենց բնաշխարհին ղրից, տարածութեան, օդին, լեռներուն, գետերուն, բերքերուն, վաճառականութեան, բնակիչներուն, կառավարութեան, դրօշներուն, սովորութեանց, օրինաց, բարուց, լեզուին, պզրութեանց և արուեստից, և այլն, և այլն. այս պատուական ծառայութիւնն ընող անձը պիտի ըլլար Հ. Ինճիճեան։

Հ. Զամչեանին քեռորդին էր Հ. Ղուկաս, և զի մեծ եղած էր իր քեռին, ինքն եւս՝ գեղեցիկ նախանձով մը վառուեցաւ հաւասար ընթանալու իր մեծ քեռին փառաց և համբաւին։ Ուզեց ինքն ալ պակաս մը լեցընել անոր պէս, աշխարհագրական—հնագիտական պակասը, և օգտակար ըլլալ իր ազգայնոց, ինչպէս եղած էր իր մեծ քեռին. և չխաբուեցաւ իր ակնկալութեանց մէջ, ձեռք զարկաւ նախ և առաջ իր Առաքելութեան հին Հայաստանեայց աքանչելի երկասիրութեան, որուն մէջ Հայաստանի առաջին նահանգէն սկսեալ մինչեւ Ժե. նահանգը՝ կը խօսի իւրաքանչիւր գաւառի վրայ, տեղեկութիւն տալով տեղւոյն, ղրից, տարածութեան, գետոց, լերանց, վանքերու, բնակչաց, և անոնց սովորութեանց վրայ. գնելով իւրաքանչիւր անուան ստուգաբանութիւնն ալ։ Ինչպէս յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ Հեղինակը, շատ դժուարութիւններ ընդ առաջ ելած են իրեն, բայց ըստ կարի չանացած է յաղթել անոնց՝ քրքրելով, կրկին կրկին անցնելով նախնեաց գրքերուն վրայէն, բաղդատելով տարակուսական տեղերը՝ ուրիշ այլ և այլ ձեռագրաց հետ, և այսպէս դժուարաքրքրան աշխատութեամբ յաջողած հաստատելու իր պատուական և ազգօգուտ գործին վախճանին։

Ի վերջոյ գրած է ցաւելուած մը՝ «Տեղիք մեծին Հայոց՝ որոց գաւառք նաեւ նահանգք անծանօթք» վերնագրով, որուն մէջ կը յիշէ բոլոր այն տեղերը՝ որոնք թէեւ կը յիշատակուին նախնեաց գրոց մէջ, բայց գաւառներն չ'որոշուիր, կամ տարակուսական են։ Ցաւելուածէն յետոյ կու գայ ցանկը՝ ըստ կարգի այբուբենից, որով ամէն ոք ամենայն դիւրութեամբ կա-

րող է ուղածը գտնել այս ընդարձակ գործին մէջ որ հրատարակուած է 1822ին. մեծ 553 էջերով։

Սոյն ընտիր երկասիրութիւնէն յետոյ, ինչպէս որ խոստացած էր յառաջաբանին մէջ, պիտի հրատարակէր Հ. Ինճիճեան իր «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի», եռահատոր ընդարձակ անմահանուն երկասիրութիւնը, բայց կ. Պոլսոյ 1815ի ամենածախ հրդեհը մխիթ զարձուցեր էր այն անգին գործը իր ուրիշ օգտակար և բազմաքրտին երկոց հետ, և բազմահմուտ հեղինակը զարձեալ կը ձեռնարկէր բազմաշխատ աքնութիւններով կարել անցնելու նոյն ծովը, թ-արթափելով ընդ երկար հին թէ նոր հեղինակաց գործերուն մէջ, մեղուօրէն քաղելով ինչ որ պրաւած կամ տեղեկութիւն կը գտնէր իր Հնախօսութիւնը անթերի հրատարակելու համար, և կ'աւարտէր կենաց վերջին տարիներուն մէջ. բայց աւաղ, որ օրհասին կանխելովը, բազմավաստակ ծերունւոյն փափաքը չկատարուեցաւ, և իր մահուընէն յետոյ ապագրուեցաւ։ Ըրած է Հ. Ինճիճեան Հնախօսութիւնները նաեւ այն եօթն աշխարհներուն՝ որոնք հին ատեն երբեմն Հայոց թագաւորներուն ձեռքին տակն էին, ինչպէս Փոքր Հայք, Կիլիկիա, Միջագետք, Եփրատացիք, Խալտիք, Ատրպատական, Ազուանք և Եգերք, զորս կը յիշէ սոյն գործին մէջ՝ ընթերցողները անոնց զրկելով. բայց օրհասը թերակատար թողուց սոյն օգտակար գործն ալ։

Հեղինակը՝ իր սոյն գլուխ գործոցին մէջ՝ ամէն ջանք կը թափէ իր բռած նները հաստատելու զրոց վկայութիւններով, և ուր որ Հայաստանի աշխարհագրական հնութեանց վրայ խօսք կ'ըլլայ, հայ մատենագրաց վկայութիւնները նախամեծար կը համարի քան օտարներունը, որոնք բնիկ չըլլալով նոյն երկրին, հաւանօրէն պարտէին անտեղեակ ըլլալ քան բնիկները։ Այս վկայութիւնները կը բերէ Հ. Ինճիճեան, որպէս զի բացայայտ տեսնուի թէ ինչ բաներու մէջ օտարք միաբան կ'երթան մերիններուն հետ, և ինչ բաներու մէջ անմիաբան, այս վերջին պարագային բացատրելով անոնց անմիաբանութեան պատճառը։ Այս վկայութիւնները գնելուն մէկ պատճառն ալ այն է, որ ընթերցողը աչքովը տեսնելով նախնեաց խօսքերը և լուծումը չդժուարանայ Հեղինակը. վասն զի եթէ Հ. Ինճիճեան խմբագրաբար՝ իրեւ յանձնէ խօսէր առանց վկայութիւններ գնելու, թողունք հաւատարմութեան խնդիրը, զուցէ ըսողներ գտնուէին, որ եթէ մենք վկայութիւնները տեսնէինք, տարբեր կերպով կը լուծէինք, ինչպէս պիտի կու տայ և Հրատարակիչը՝ իր Յառաջաբանին մէջ։ Եւ ուր որ օտարազգի մատենագիրք անհամաձայն են իր ըսածներուն, և ոմանք եւս իր հաստատութեամբ մէջ

բերածները կը ժխտեն, հայ մատենագիրները իրեն օգնութեան կը կանչէ, և եթէ ասոնք պակսին, սուրբ գիրքը կ'ամենու օժանդակ իր ըսածներուն, ցուցնելով անոնց անհարազատութիւնը։ Դարձեալ Հայաստանի հնախօսութեան վերաբերեալ կարեւոր խնդիրներու նկատմամբ՝ եթէ յիշատակութիւն չգտնէ հայ և օտարազգի մատենագրաց քով, անոնց այլ և այլ խօսքերը յիշատակելով, իրեն ուղիղ երեւցած հետեւութիւնը ժէջ կը բերէ. և եթէ ուրիշները՝ ուրիշ կերպով խօսած ըլլան անոնց նկատմամբ, միայն թէ հաւանականութենէ հեռի չըլլայ, ոչ իր ըսածին վրայ կը պնդէ, և ոչ ալ անոնցը կը ժխտէ, այլ երկուքն ալ իբրեւ հաւասարազօր կարծիք ընթերցողին կը թողու։ Եւ եթէ դտնուին սուրբ գրոց ժէջ՝ բաց ի բացայայտ վկայութիւններէ՝ լռելեայն վկայութիւններ ալ՝ Հայաստանի երեւելի հնութենանց մասին, Հ. Ինճիճեան իր բոլոր հանճարը, զօրութիւնը կը ծախէ, անժխտելի փաստերով ցուցնելու ըսուածներուն ստուգութիւնը։ Ասյպիսի կէտերու ժէջ մանաւանդ՝ ղուկէ քիչ մը չափազանցօրէն կը քալէ երեւելի մատենագրաց վրայ, բայց այն եւս կ'արդարանայ ի նկատի ունենալով հեղինակին տարապայման հայրենասէր ոգին։

Ինչ արժինք որ ունեցեր էր Հ. Զամչեանի գործը՝ նկատմամբ պատմականին, նոյնը ունեցաւ և ներկայս՝ նկատմամբ աշխարհագրականին. առաջինը՝ ճանչցուց հայուն՝ իր վաղեմի փառապանծ վիճակը, իր նախահարց քաջութիւնները կամ պարտութիւնները, իսկ ներկայս իմացուց հայուն՝ իր նախնեաց ծննդավայրը, անոնց կոխած վայրերը, անոնց պատերազմած դաշտերը, տեղեկացուց թէ նախնիք ինչպէս՝ մինչդեռ Եւրոպա խոր խաւարի և վայրենութեան ժէջ կը պանդխտէր՝ վաճառականութիւններ կ'ընէին, և այն քաղաքները՝ որ այսօր բոլոր աճիւնացեր աւերակ են դարձեր, որչափ բարգաւաճ էին երբեմն բնակչօք, բարեկարգութեամբ և անթիւ ժողովուրդներու երեւելիութեամբ. ինչպէս Հայաստան խանձարուրը եղած է արուեստից և գիտութեանց. թէ ինչպիսի՛ մարդիկ էին իր թագաւորները, որոնք իրենց խմաստուն կառավարութեամբը, իշխանաց և բազմաթիւ նախարարութեանց հայակապ դասաւորութեամբ և վայելուչ օրէնքներով պատկառելի եղան բոլոր արեւելքի ժէջ։ Ի՛նչ կարգով և ինչ ղէնքերով կը պատերազժէին, քանի՛ քանի՛ անուանի զօրապետներ ունէին, և ինչպիսի՛ ախտերու անձնատուրք թշնամիներէն ատնակոխ եղան։ Դարձեալ ինչպիսի՛ առաքինի նախնիք ունեցեր է թէ՛ եկեղեցական և թէ աշխարհական դասէն, որոնք իրենց առաքինի գործերով՝ լեցուցին ամբողջ Հայաստան աշխարհը ծայրէ ի ծայր, և զարձեալ՝ որոնք էին՝ որ իրենց անուանակ վարքովն ու բարքովն ապականեցին զայն։

Ա.յսպիսի և դեռ ուրիշ անթիւ կարեւոր հմտութեամբ լի է եռահատոր ընդարձակածաւալ գրուխ գործոցս, որուն մէջ թարթափողը ակն յայտնի կը տեսնէ թէ ո՛րքան աշխատութիւն թափուած է հոն, և եթէ ցաւ մը ուղնեայ, այն պիտի ըլլայ, որ բազմավաստակ ծերունին զայն հրատարակուած տեսնելու բերկրութիւնը՝ բաղդը չէ ունեցեր. և ուրիշ ցաւ մըն ալ՝ որ վերը յիշուած անկատար գործերը՝ անտրտունջ օրհասին վրայ հասնելովը, չէ կրցած ի գլուխ հանել։ Հ. Ինճիճեան, իր Հնախօսութեամբ՝ իր մեծ քեռիին փառացը և համբաւին հաղորդ եղաւ, անկելով ինքն ևս՝ անոր պատմականին քով, հնախօսական — աշխարհագրական պանծալի կոթող մը, արձան յիշատակի շիջելափառ հայութեան վաղնջական փառաց և մեծութեան։

Ցիշենք Հ. Ինճիճեանի աշխարհագրական միւս գործերն ալ։ Ա.նոնցի՝ Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի բազմահատոր գործոյն՝ Ասիոյ առաջին մասը՝ այն ինքն է Հայաստան, մէկ հատոր, աշխատասիրութիւն է Հ. Ինճիճեանի, նոյնպէս Օսմանեան տէրութեան եւրոպական մասին երկհատոր աշխարհագրութիւնը, լի հմտութեամբ և ընտիր գաղափարութեամբ յօրինուած. և բոլոր այն տեղեկութիւնները՝ զորս կ'աւանդէ, հաւաքած է ի Կ. Պոլիս, իւրաքանչիւր քաղաքաց բնակիչներէն, որունք կ'երթեւեկէին հոն։ Սոյն գործը շատ կը գովէ Մէն–Մարթէն գաղղիացին. անոր է նաեւ սոյն գովասանքը. Le P. Luc Ingigian, est l'un des plus habiles, des plus savans, et des plus laborieux membres de la Congrégation Arménienne établie dans l'île de Saint Lazare.

Հ. Ինճիճեան՝ աշխարհագրական հմտալից աշխատութիւններէն զատ, ունի նաեւ պատմական ընդարձակ գործ մը, Դարապատում անունով, ութ հատորներէ բաղկացեալ, որոնց մէջ գրերու կարգաւ կը խօսի քաղաքական, եկեղեցական, բանասիրական կամ ուսումնական և արուեստական խնդիրներու վրայ իւրաքանչիւր ազգերու։ «Ցինչ բանասիրաց, կ'ըսէ, առ բանասէրս ուղղած նախերգանքին մէջ, գեղեցիկ մտութեամբ ի սոյն վառելոց, ի սոյն յայս խրախուսեալ թեւակոխել ասպարէզ՝ գօտեւորեալ զմեզ զօրացոյց ի սորայս ձեռնարկութիւն. գործ բարեխորհուրդ դառնալ միահամուռ զամենայն ազգաց միանգամայն տալ պատմութիւն համաշխարհական, քան թէ ուրոյն զմիոյ զմիոյ ազգի տեղեկութիւն»։ Սոյն գործը աշխարհաբար յօրինած է, «ըստ թախանձանաց ընթերցասիրաց անտեղեակ եղելոց գրաբառին» և ինքը ինչպէս կ'ըսէ, զանոնք չզրկելու համար իրեն փափաքէն, «կամայ ակամայ հարկ յանձին կալեալ յաշխարհիկ յօրինել բարբառ,

որ ապագէն տասնապատիկ առաւել ծանրացոյց մեզ աշխատութիւն բանի՝ զոլով լեզու անկիրթ աղքատին, և արդարեւ անյարմար ի յերիւրել զխօսս ըստ բերելոյ ոճոյ՝ և ըստ կարգի արտաճառութեան ասպարիզի բազմազգի բանախօսութեանցն, որով հարկապրեալ ձգէր զմեզ զարտուղել ի ծեքումն ռամկակերպ ոճոյն կամ կրկնութեան խօսից»։ Ցառաջաբանով մը պատմութեան վրայ ընդհանուր տեղեկութիւն մը տալէ յետոյ, ընդարձակ նեղութեամբ մը կը խօսի պատմութեան օգտութեան վրայ, դնելով տասրեւ նշանաւոր մարդոց վկայութիւնները պատմութեան վրայ՝ գրաբար լեզուով։ Ովթերորդ՝ որ և վերջին հատորին մէջ առանձին կը խօսի Ռուսական և Արեւելատական մասին վրայ, որպէս զի, կ'ըսէ, քաղաքական պատմութեան մէջ զանոնք յիշելով՝ ձանձրութիւն չըլլայ ընթերցողին։

Լրագրական ասպարէզին մէջ ալ արդիւնք ունի Հ. Ինճիճեան, իր Տարեգրութիւն և Եղանակ Բիւզանդեաց — Բազմավէպով, հրատարակելով ա. հատորները 1800–1802, իսկ երկրորդը 1803–1820։ Ազդարարի՝ լրագրաց անդրանիկին ձայնը՝ լսեր էր չորս տարիներէ ի վեր, երբ գաղափարը կ'ունենար Հ. Ինճիճեան իր Տարեգրութիւնը հրատարակելու, և որպէս զի ժողովրդական ամէն խաւերուն ալ օգտակար ըլլար՝ աշխարհաբար լեզուն կ'ընտրէր, և իր Տարեգրութիւնն ու Եղանակը աշխարհաբար անգրանիկ թերթերը կ'ըլլային, վասնզի Ազդարար գրաբար լեզուով կը հրատարակուէր։ Տարեգրութեան մէջ գործածուած լեզուն ժամանակին կրճան է խառն Թրքաձայն բառերով, որ քիչ մը աւելի կը կակուղ Եղանակի մէջ, և աւելի յետոյ իր Դարապատահմներուն մէջ։ Տարեգրութիւնը տարւոյն վերջը կը հրատարակուէր, խօսելով նոյն տարւոյն մէջ հանդիպած քաղաքական, պատերազմական, եկեղեցական և ուսումնական կարեւոր խնդիրներուն վրայ. իսկ Եղանակը՝ ամէն տարւոյ սկիզբը, հետեւեալ նիւթերով. Ա. Նոր տարի, նոր գիտելիք. Բ. Գոչշակութիւն օդերեւոյթ փոփոխութեանց. Գ. Պատմութիւն օդերեւութականաց. Դ. Զբօսարան մանկանց։ Եղանակին երկայնատեսութենէն կ'երեւի որ ընդունելի եղած է ազգայնոց, իր տուած օգտակար տեղեկութիւններով, զուշակութիւններով, բարոյական խորհրդածութիւններով և ուսումնական հատուածներով։

Անխոնջ և բազմահմուտ Հ. Ինճիճեան կը ներկայանայ մեզ արդ իբրեւ բանաստեղծ, ունենալով ի ձեռին՝ իր Բիւզանդեաց Ամարաւոցը, որու համառօտ յառաջաբանութեան մէջ այսպէս կը գրէ Հեղինակը. «Ցայսմ ասկաւազիծ մատենիս՝ զառնեն ընթերցողք մեր ի մի հաւաքեալ համառօտիւ գրեթէ զամենայն կարեւոր և զերեւելի տեղեկութիւնս նեղուցին ի հին

և ի նոր պատմութիւնս. զհարկաւոր բնական խնդիրս, և զսորագրութիւն՝ դրից նորա։ Բաժանի իբր յերկուս մասունս. յառաջնումն անդ պարզ բանիւք աւանդին ընդհանուր տեղեկութիւնք և սորագրութիւնք համօրէն նեղուցին. յերկրորդումն ոտանաւոր չափմամբ սորագրին ծովեզերեայ գիւղօրէք նոյն նեղուցին»։

Սոյն գործը շահմարան մըն է այն ամէն տեղեկութեանց զորս տուած են հին և նոր պատմարանք վ. ոսփորի նեղուցին նկատմամբ։ Հ. Ինճիճեան հետաքննին խուզարկութեամբ ու լրջօրէն ուսումնասիրած է գանոնք, դեգերելով նաեւ Բիւզանդական պատմագրաց գործերուն մէջ ու մեղուօրէն քաղելով իրեն հարկաւոր տեղեկութիւնները. և որպէս կի դեռ աւելի կատարեալ ըլլայ իր գործը, խորհուրդ հարցուցած է նաեւ թուրք հեղինակաց, աւելցընելով անոնց վրայ և իր սեփական դիտողութիւնները՝ զորս ըրած է իր ի Կ. Պոլիս բնակութեան ժամանակ, այցելելով անձամբ իր նկարագրած վայրերը, և հետազօտելով նոյն գիւղերու համբաւաւոր և գիտուն անձանց կարծիքները։

Առաջին մասը արձակ է, ուր «Դանօթութիւնք աշխարհագրականք առ հասարակ նեղուցին Կոստանդնուպօլսոյ» խորագրով, Նեղուցին անունէն կը սկսի, և զայն քննելով և լուսաբանելով, կ'անցնի անոր երկայնութեան, և նեղուցին բացման կամ փակման վրայ եղած աւանդութիւններն ու կարծիքները հաղորդելէ յետոյ, կը խօսի ջրոց զանազան ընթացքներուն վրայ։ Քեռոյ, օդին, երկրին, բերքերուն ջուրերուն վրայ ճշգրիտ և լիուլի ծանօթութիւններ տալով, կ'անցնի նախնեաց և Օսմանեանց ամարանոցներուն, և զանոնք մի առ մի յանուանէ յիշելէն ու նկարագրելէն ետքը, Քունաց կայսերաց և Օսմանեան թագաւորաց ամարանոց երթալուն վրայ կը խօսի մանրամասն, և վերջին գլխուն մէջ կը սորագրէ նախնեաց բնակութիւնները, մեհեանները, վանաստանները, եկեղեցիները և այլազմանները։ Քեռոյ Քաղկեդոնի մը մէջ կը դնէ ժամանակագրական ցանկ մը օսմանեան տէրութեան վէզիրի ազգութիւնուն, իրենց անուններով, որոնց վրայ կը խօսուի պատմութեան ընթացքին մէջ։

Երկրորդ մասը կը սկսի «Ամարանոց Բիւզանդեան» բերթուածով, և համառօտ ոտանաւոր Նախերգանքէ մը յետոյ, կը նկարագրէ վ. ոսփորոսի գեղածիծաղ ափունքը, գիւղերը, բլուրները, սարերը. բայց իր նկարագրութեան մէջ չի մոլորիր խանդավառ երեւակայութեան մը խոլ թռիչներով, և ոչ ալ ճիգ կ'ընէ ի բնէ անզուգական և գեղեցիկ վ. ոսփորը՝ գեղեցկացընել իր տողերով. այլ կը ջանայ ներկայացընել ընթերցողին ինքնազարդ

պարզ գեղեցկութիւն մը՝ որ նիւթէն կը բղխի, և ոչ թէ գրողին գրչէն. իր նպատակն է միայն՝ ճշգրիտ նկարագրութեամբ օգտակար ըլլալ հմտից և դիւրութիւն ընձեռել ճանապարհորդներու, և ոչ հրատարակել գիրք մը՝ որ ծառայէ ժամանցի և ձանձրոյթ փարատելու։ Եւ յիրաւի մեծ ընդունելութիւն գտաւ գործս և եւրոպական համբաւ ստացաւ։ Հրատարակութենէն քիչ վերջ, առաջին մասը գաղղիերէնի թարգմանուեցաւ, և ահա թէ ինչ կը գրէր փարիզէն Հ. Ինճիճեանի՝ իր գաղղիացի բարեկամներէն մին.

«Ջեմ տարակուսիր ձեր այս պատուական ծանօթութիւններով և հմտալից տեսութիւններով զարդարուն գործին՝ կատարելագոյն թարգմանութեամբ մը կրկին լոյս տեսնելուն։ Քաղաքիս գրագէտները առ այժմ գոյն ուրախութեամբ ընդունեցան, և Գաղղիոյ նշանաւոր թերթերը, Moniteur, Mercurie étrange, Journal littéraire, Journal tipographique գովութեամբ խօսեցան անոր վրայ։ Գերմանական լրագիրներէն ոմանց մէջ ալ հաճութեամբ գովեստներ կարդացի անոր մասին»։

Ընդհանք սոյն գործին ամբողջական թարգմանութիւն մը իտալերէն լեզուով, կատարուած Հ. Քերովբէ Ագոնւորեանի ձեռամբ և տպագրուած ի Ս. Ղազար 1831ին։

Ահա սոյնք են Հ. Ինճիճեանի անունն անմահացընող գործերը, թողլով յիշատակել մեւս ոչեալ կամ անտիպ աշխատութիւնները։ Կը թողունք յիշատակել նոյնպէս Հ. Ինճիճեանի առաքելական վաստակները ի Կ. Պոլիս, կրած հալածանքները, և այլն, և այլն։

1843ին՝ Հ. Ինճիճեան 75 տարեկան կը թուէր երկինք՝ ի խոր սուգ համակելով Միաբանութիւնս։

Հ. ՄԿՐՏԻՉ ԱՒԳԵՐԵԱՆ

Անկիւրացի էր Հ. Աւգերեան, ծնած 1762ին, և 1774ին՝ ի Հռոմ ուխտագնացութենէն յետոյ՝ հօրը ձեռքովը վանք կը բերուէր։ 1786ին քահանայ ձեռնադրուած՝ տասը տարիի չափ դասատուութիւն կ'ընէր վանքին մէջ, 15 տարի վերակացութիւն պատանեաց և եղբարց, 50 տարիէն աւելի հոգեւոր հայրութիւն, և ութ տարի քարոզչի պաշտօն կը վարէր ի Կ. Պոլիս։ Վանքին մէջ տասնցմէ և ուրիշ պաշտօններէ զատ 30 տարի առաջնիկայ խորհրդական եղած է և 20 տարի ընդհանուր աթոռակալ։ Ատոնք

են նախնական գծերը կեանքին այս մեծ մարդուն, որ 65 տարի անընդհատ գրած և թարգմանած է՝ առանց իր պաշտօնները իրեն արգելք ըլլալու։ Այժմ անցնինք ակնարկ մը տալու իր երկասիրութեանց վրայ։

Կարծեմ ոչ մէկ Մխիթարեանի նախատինք բրած պիտի համարուինք, եթէ ըսենք, թէ անոնցմէ և ոչ մէն գրեց կամ թարգմանեց Հ. Ալպերեանի չափ։ Եւ եթէ մէկեզ բերելու ըլլայ մարդ բոլոր իր աշխատասիրութիւնները, պիտի տեսնուի ըսել՝ առանց վայրկեան մ՝ իսկ տատամսելու, որ Ալպերեան կամ արտաքոյ կարգի հանճար մը եղած ըլլալու է, և կամ արտաքոյ կարգի կենաց շրջան մը ունեցած։ Ըսինք երկուքն ալ. վասն զի իրաւ իր երկայն կենաց մէջ 65 տարի գրիչը ձեռքէն չէ ձգած, բայց իր մտաց յաջողութիւնը, վարժութիւնն և համբերող ջանքը՝ աւելի մեծ կ՚երեւին իր այն գործոց մէջ՝ քան տարիներուն շրջանը։

Իր գլխաւոր գործն է «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց որք կան ի հին տօնացուցի Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց»։ Համառօտ նախերգանք մը յառաջ, կը սկսի Հ. Ալպերեան, մեր տօնացոյցին տարեգլխէն, այսինքն՝ Յայտնութեան և Մկրտութեան տէրունի վերջը եկող սրբոց տոներէն, Յովհաննէս Մկրտչէն. «զհերունեան կարապետն՝ կարապետ ունելով՝ լուսաշաւիղ ճանապարհի վարուց ամենայն սրբոց, միանգամայն և զնոյն ինքն զՄկրտիչն՝ զհիրապէս պաշտպանն բովանդակ ազգիս՝ իւրաքանչիւր սուրբ անուանակցի բարեխօս մաղթելով զօրաւոր և ուխտակատար՝ ի յաջողութիւն աստուածահաճոյ գործոյս, զորմէ բուռն հարեալս է»։

Զօրացած իր մեծ անուանակցին բարեխօսութեամբ, Հ. Ալպերեան յետ նշանակելու Հայոց, Յունաց և Լատինացւոց Յայտնութիւններուն տօնական օրերը այն սուրբին՝ որուն վարքը կը գրէ, և յիշատակելով միանգամայն ձառընտիրներն, Հարց ներբողեանները և Բոլլանդեանք որոնցմէ քաղած հանած է իր գրութիւնը, այնուհետեւ կը ձեռնարկէ իր գործին։ Պարզ, բայց եռանդուն հոգւով և սրտով պատմելով իւրաքանչիւր սուրբի վարք, հետաքննին և համալից ծանօթութիւններով կը լուսաբանէ մեզի երեւցած կէտերը, շատեկան տեղեկութիւններ կու տայ իւրաքանչիւր անձի վրայ, ըլլայ թագաւոր, ըլլայ բռնաւոր, որոնք տան ունեցեր են վարքի մը կամ վկայաբանութեան մը մէջ։ Ոչայ ոչ մի գրութիւն ո՛և է վկայասէրի, որ ծանօթ չըլլայ Հ. Ալպերեանի, և այդ ծանօթութեան հասնելու համար՝ թէ որչափ ճիգ թափած է հեղինակը՝ պիւրին է իմանալ, 12 պատկառելի հատորներէն մեզի անգամ աչքէ անցընելով։ Առնելով նոյն իսկ Յովհաննու Մկրտչի վարքը, կը տեսնենք որ վարքէն աւելի՝ որ եօթը էջ է՝ աւելի

մեծ տառերով, վեց էջ ծանօթութիւն կը գտնենք՝ մանր տառերով. որոնց մէջ կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ Յովհաննէս պրուեցաւ անոր անունը, ինչո՞ւ կարապետ կ'ըսուի. ինչո՞ւ Մկրտիչ, ինչո՞ւ Մարգարէ, Առաքեալ, Մարտիրոս, Անապատական և ճգնաւոր, թէ ի՞նչ գովութեամբ կը խօսի Յովհաննես՝ Մկրտչի վրայ, թէ ի՞նչ էր մարախը, թէ ինչո՞ւ Եղիսաբեթ ազգական կ'ը-

Հ. Մկրտիչ Աւգերեան։

սուի սուրբ Կուսին, թէ ինչ կ'ըսեն Եղիսաբեթի Յովհաննու հետ անապատ փախչելուն վրայ, և այլն, և այլն։ Այսպէս իւրաքանչիւր սուրբի վրայ հմուտ և բազմաքնին տեղեկութիւններով՝ առանց մեր ծննդավայրին ծննդեան տուրբերէն և ոչ մին գուրս թողլու, բազմահմուտ և անխոնջն Հ. Աւգերեան յաջողապէս երկասիրած և հրատարակած է իր ընդարձակածաւալ գործոցը՝ լեցընելով ահագին պակաս մը ազգային գրականութեան մէջ։

Ինչպէս Նախերգանքին մէջ խոստացեր էր, Հ. Ալպերեան ակրունական ծննդեան վրայ՝ առանձին (ԺԱ) հատորի մը մէջ հրատարակած է պզեցիկ ճառեր, և յետոյ իր միւս խոստումը, ընդարձակ յառաջաբան կամ թէ ըսենք Ներածութիւն մը աւելցուցած, «իբրեւ բովանդակութիւն համօրէն պիտելեաց յաղագս վաւերականութեան բովանդակ գործոյն և ազբերաց համօրէն վարուց սրբոց»։

Սոյն ներածութեան մէջ կը խօսի նախ «Հանդամանք առուգաղրութեան հարազատ վարուց սրբոց» խորագրին տակ համօրէն և ընդարձակօրէն՝ թէ ինչ բանի մէջ կը կայանայ սրբոց վարքերուն և վկայաբանութեանց առուգութիւնը, որով կը բացատրէ և իր գրութեան հանգամանքը, ըսելով թէ «փոյթ մեր առաջին եղեւ ժողովել զընտիր օրինակս հին վկայաբանութեանց և վարուց սրբոց. և երկրորդ՝ ըստ կարի անփոփոխ պահել զեւ բանից՝ այսինքն զշարադրութիւն անգամ հեղինակին. և ուր ի յոգնոյն էր բանն, բաղադրել ըստ մերումս ճոյ՝ պահմամբ իմաստից, զի յամենայնի լինիցի գրեալն՝ մերով մասամբ անուսա. այսինքն հաւատարմութեամբ առեալ ի բուն ազբերաց. զորոց և զտեղիսն նշանակեցաք ի սկզբան իւրաքանչիւր վարուց»։ Եւ ապա նոր գլխով կը սկսի «Քննութիւն առուգութեան սրբոց» յօդուածին, և ԺԶ համարներու մէջ խմաստուն տեսութիւններով կը բացատրէ թէ ինչպէս պէտք է քննել սրբոց վարքը, կցելով Բոլլանտի անհաւատներու դէմ գրած չատագովականները, որոնց մէջ խմաստուն յիսուսեանը՝ կը չախչախէ կը զգետնէ զանոնք ջրելով անոնց մէջ բերած անտեղի և խմաստակ առարկութիւնները։ Ցետոյ կը խօսի սուրբ վկայից բազմօրինակ տանջանաց առուգութեան վրայ, նկարագրելով նաեւ անոնց չարչարանաց և նահատակութեան տեսակ տեսակ գործիքները. և ապա կ'անցնի սրբոց վարքերուն և վկայաբանութեանց ազբիւրներուն, կը խօսի Եւսեբիոսի և Մետափրաստէի, Ցունաց Ցայսմաւուրներուն, ժամագրքերուն, Լատինաց վկայագիրներուն, Հայոց Ճառընտիրներուն կամ Գրիգոր վկայասիրի վկայաբանութիւններուն և Հայոց Ցայսմաւուրներուն վրայ, և յետոյ ծննդեան կարգաւորութեան և Տօնապատճառներուն վրայ։ Սոյն ընդարձակ Ներածութեամբ կը փակէ ԺԱ հատորը։ ԺԲ որ և վերջին հատորը է՝ «Մնացորդք վարուց սրբոց արտաքոյ ծննդոցն ի մերոյ, յիշատակելոց ի Ցայսմաւուրս կամ ի Ճառընտիրս Հայոց որպէս և Ցունաց և Լատինացւոց, զոյգ ընդ յուցակի ծննդեան սրբոց»։ Բառարան մըն է յատուկ անուանց հին և նոր սուրբերուն, ուր համառօտ տեղեկութիւն կու տայ մեր ծննդացուցչէն դուրս եղած սուրբերուն վրայ, իսկ ծննդեանցներուն՝ անունը միայն կը գնէ,

նշանակելով քովը հատորն ու էջը՝ որուն վրայ կը խօսուի։ Հինգ տարիներու միջոցին (1840–45) տպագրուած է սոյն անմահ աշխատութիւնս՝ կսխմոզ անխոնջ ջանից և հետազօտող մտաց բազմավաստակ Հ. Ալպիքեանի։

Երկրորդ գլխաւոր գործն է «Հայկազեան Բառգիրք»ը։ Յայտնի է ամենուն որ սոյն բառգրքի ճակատը զրուած են երեք վարպապետաց անունները. Ալեմիքեան, Սիւրմէլեան և Ալպերեան. մինչ արդէն Ալեմիքեանի վրայ խօսած առեններս՝ ըսինք՝ թէ Ա. տառը իր աշխատութիւնն էր. արդ ժամ է ըսելու որ Բ էն մինչեւ Է. տառը՝ աշխատութիւն է Սիւրմէլեանի, իսկ Է. տառէն մինչեւ վերջը, աշխատութիւն Հ. Ալպերեանի. որով յայտնի կը տեսնուի թէ արչափ մեծ արդիւնք ունի Հ. Ալպերեան և սոյն հսկայ գործոյն յօրինման մէջ, այնուհանդերձ որ շատ համառօտուած է։ Սոյն բառգրքին վրայէն համառօտելով՝ հրատարակեց Հ. Ալպերեան և Ա. Ճէճեան բառգիրքը 1846ին, մատուցանելով ազգին օգտակարագոյն ծառայութիւն մըն ալ, որոնց շնորհիւ՝ հայկական լեզուն՝ որ իր նախորդներուն ջանքերով գտուած մաքրուած էր, այլ եւս հաստատուն կռուան մը ունեցաւ միշտ դէպ ի լաւն յառաջադիմելու, առ որ կը նպաստէին նաեւ լրտիր քերականութիւններն Զամչեանի և Ալեմիքեանի։

Բայց Ալպերեանի գրական արդիւնքները չեն սահմանափակուիր յիշատակուած ծայրագոյն գործերով. 65 տարուան շարունակական գրական կեանք մը՝ մանաւանդ յանձին անխոնջին Ալպերեանի՝ պէտ ուրիշ շատ երկերու սպասել կու տայ, որոնք, ախտա, որ ամենքը տպագրուած չեն։ Վերոյիշեալ գործերուն համապատիւ կրնայ համարուիլ իր քառահատոր Աստուածաբանութիւնը՝ որ անտիպ կը մնայ, իբր արձան յիշատակի իր աստուածաբանական խոր հմտութեան, և որ գոհարի մը նման կը պահուի իր միւս անտիպ գրուածոց հետ։ Ըրած է Հ. Ալպերեան նաեւ ժամանակագրական պատմութիւնը Միաբանութեանս 50 տարուան պիպուածոց, երկու մեծ հատորներու մէջ։ Ասոնցմէ զատ չորս մեծ հատորներու մէջ լատիներէնի թարգմանած է Հայոց Հարց գործերը Bibliotheca Patrum Armenorum տիտղոսով, որոնցմէ ոմանք հրատարակուած են և միւսներուն հրատարակումը ցանկալի ըրած ներողացուց։ Գարձեալ լատին եկեղեցւոյ Հարց և վարպապետաց գործերէն եւս հայերէնի թարգմանած է 12 հատորներ, որոնցմէ Ս. Գրիգորի Հոմիլեականը, Ռատրիկուէցի ճառերէն քանի մը հատ տպագրուած են։ Ունի գարձեալ թարգմանութիւնները Սենեկայի, Կիկերոնի, Նեպոսի և ուրիշ այլ և այլ Հռովմայեցի հեղինակաց

գործերուն, որոնցմէ ոմանք տպագրուած են։ Թարգմանած է գարձեալ Թոմասի Քեմպացւոյն Քրիստոնէական կրօնից Չաստագովութիւնը, որ տպուած է. ունի տասն հատորի չափ ինքնագիր հոգեւոր գրքոյկներ և աղօթքներ. իսկ Թարգմանութիւն 20 հատորի չափ, և գարձեալ համառօտութիւն մը տասնեակ հատորաց։

Բայց գլխաւորը Եւրոպայի ծանօթացընող և իր անունը պատկառելի ընող գործն եղաւ նախ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնին լատիներէն Թարգմանութիւնը։ Այն գժուարաքիրան այլ և պատուաբեր աշխատութեամբ ծանօթացուց ուսումնասիրող Եւրոպայի՝ իր ի վաղուց ցանկացած Եւսեբիոսի ժամանակագրական պատմութիւնը, որուն յունարէն բնագիրը կորսուած էր. և թէպէտ ունէին եւրոպացիք քանի մը կտորներ՝ լատին Թարգմանութեամբ սրբոյն Հերոնիմոսի, բայց այն չէր կրնար գոհացընել ընթերցասիրաց յագուրդը. մանաւանդ որ՝ ինչպէս իր յառաջաբանին մէջ ալ կ'ըսէ սուրբ Հերոնիմոս՝ ինքը լոկ Թարգմանիչ չէր եղած Եւսեբիոսի, այլ և յօրինող, աւելցընելով այլ և այլ պատմական տեղեկութիւններ արեւմտեան հեղինակներէն, որով բանասիրաց առջեւ մեծ յարդ մը չէր կրնար ունենալ իր գործը։ Մինչդեռ մեր օրինակը՝ Թարգմանուած Թարգմանչաց ձեռքով, գրեթէ անփոփոխ և անթերի, լիովին յագուրդ կու տար հնասէր եւրոպացւոց փափաքանաց, առով անոնց կատարեալ և հարազատ Եւսեբիոս մը։ Հ. Այգեբեան թէ՛ անոնց հաճոյք մ'րնելու և թէ մեր ազգը անոնց առջեւ պանծալի երեւցընելու ակնոյով, կը ձեռնարկէ սոյն տաժանելի գործին, նախ՝ Թարգմանելով գայն ի լատին բարբառ. երկրորդ՝ տակաւին համբերութեամբ կը ժողվէ յունական բնագրին կտորները, զորս Եւսեբիոսէն յետոյ եղող յոյն մատենագիրները՝ իրենց գրուածոց մէջ վկայութիւն բերած էին. և բաց ասկէ, մանաւանդ և հետաքննին ծանօթութիւններով օժտած է իւրաքանչիւր էջ, տասգելով հայերէն հին Թարգմանութեան խրթնութիւնները, և այլն, և այլն։

Երկու մեծագիր հատորներէ կը բաղկանայ գործս. առաջինն է՝ ժամանակագրական պատմութիւն, երկրորդը՝ բուն ժամանակագրութիւնը, տպագրուած յամի 1818։

Սոյն օգտակար աշխատութենէն յետոյ, ձեռնարկեց Հ. Այգեբեան Թարգմանելու փիլոնի երեք ճառերը որոնք դեռ տպագրուած չէին. «Ա և Բ Յաղագս Նախախնամութեան, Գ. Յաղագս կենդանեաց»։ Իտալացի քերթողն և քննադատն Յակոբ Լէոբարտի՝ քննական տեսութիւն մ'ըրած է սոյն հրատարակութեան առթիւ որ Թարգմանուած է «Բազմավէպ»ի մէջ (1898, էջ 473), ուր համառօտ տեղեկութիւն մը տալէ յետոյ իր ազդակցաց նոր

հրատարակութեան մասին, կ'ըսէ թէ՝ « ... Հոչակաւոր Հայր Միքիթիչ Այգեր՝ վարդապետ Մխիթարեան, կը հրատարակէ այս հատորը իբրեւ նմոյշ մը և սկիզբն հրատարակութեանց՝ իւր կրօնակից ձեռքն հասած բոլոր փիլոնեան գլուց, որոնք կը պակսին արեւմտեան լեզուաց մէջ։ Եւ նոյն մեծանուն Հայրն կը յաւելու այս երկրորդ արդիւնքն ալ առ դիտումս Եւրոպիոյ այն արդեանց, զոր ունեցաւ 1818ին հրատարակելով Եւսեբեայ Քրոնիկոնը՝ վեհափառ գեղեցիկ տպագրութեամբ»։ Ուր և մանրամասիլ կ'ընէ Լէոբարտի հայ կամ լատին թարգմանչին ուրեք ուրեք գործած սխալները։

Ուսումնասէր Եւրոպան սիրով ընդունեցաւ այն շայեկան հատորն ալ, և եւս աւելի յաճախեց Հ. Այգերեանի փառքն ու համբաւը, որոնք արդէն իրենց գագաթնակէտին հասած էին։ Բայց ասով պիտի չշատանար Հ. Այգերեանի եռանդը. քանի որ իր աշխատասիրութիւններով ոչ միայն օգտակար պիտի ըլլար ազգայնոց և օտարաց, այլ և սիրելի և պատճառի պիտի հանդիսացընէր իր ազգը եւրոպացւոց, և ցուցնէր թէ նոյն իսկ այս դարուս մէջ, որ Եւրոպա լուսաւորութեան կեդրոն մը գարձած է, դեռ շատ ինչ կրնայ յուսալ ազգէ մը՝ որ թէեւ այժմ շիջեալիտա և նուազկոտ, սակայն իր ոսկեդարն ունեցեր է, և այնպիսի առեն, մինչ ինքն դեռ կիսավայրենի խաւժաւժ խառնիճաղանճ մըն էր ազգերու։ Ուստի ձեռք կը գարնէ Հ. Այգերեան փիլոնի հետեւեալ գործերուն եւս լատին թարգմանութիւնն ընելու, որոնց յատնաբէն բնագիրները կը պակսին. «փիլոնի երրայեցւոյ մեացորդք ի Հայս, որ են Մեկնութիւն Ծննդոց և Ելից. Ճառք ի Սամիսոն, ի Յովնան և յերիս մանկունս, կամ ի Հրեշտակս»։

Նման միտքերուն գեղեցիկ մեծագիր հատոր մը, զէմ առ զէմ հայերէնով և լատին թարգմանութեամբ և իւրաքանչիւր էջ՝ զարդարուած բազմաքնին ծանօթութեամբ, լոյս կը տեսնէր 1826ին, և Հ. Այգերեանի անմահ փառաց գափնիներ ընծայելով՝ կը փառաւորէր նաեւ ազգերնիս յաչս բոլոր աշխարհի, և անգամ մը եւս պատկառելի կ'ընէր զայն եւրոպացւոց։

Հ. Այգերեան սոյն գեղեցիկ գործերով ծանօթացուց Եւրոպայի, թէ հայ ազգ մը կայ, գործօն, արթուն, միր, որ առաջ ուներ է լուսաւոր միտք մը, կիրթ ճաշակ մը դիտութեան, և ամրարած շատ մարդասէր ցանկալի գանձերը մեծամեծ հանճարներու, մինչդեռ Եւրոպա անփոյթ անհոգ՝ կորուսեր է անոնց բնագիրներն անգամ. և ինչպէս իր քաղաքակրթութիւնը և լուսաւորութիւնը Արեւելքէն առեր էր, այժմ եւս՝ թէեւ լուսաւորուած և օրինաւոր բոլոր աշխարհի, սակայն պէտք չէ ամեն հանարի դիմելու երբեմն երբեմն այն վաղեմի ազգերուն՝ առանալու համար

տեղեկութիւններ որոնք կը պակսին իրեն։ Թարգմանած է նոյնպէս լատին-ներէնի Յովհան Խնամատարի մատենագրութիւնները, և այլն, և այլն։

Հ. Այգերեան՝ իր անխոնջ եռանգեա գործունէութեամբ գրական անգին գանձերը որոնք թաղուած էին մոռացութեան խոր խաւարի մէջ՝ երեւան հանեց, ճաշակել տուաւ զանոնք ոչ լոկ իր ազգայնոց այլ և եւրոպացւոց, որոնց ահագին կոյտեր գրական երկասիրութեանց. բաց ասկէ, կամաւորդ ըլլալով վենետիկոյ Ազգային ճեմարանին, նոյնպէս Հռոմայ Հնագիտական ընկերութեան անդամակցութեան պատիւն ունենալով, առաջնոյն մէջ խօսած է լատիներէն բանասիրական անթիւ ճառեր, իսկ վերջնոյն ընծայած է այլ և այլ հնագիտական գրուածներ, մեծ հաճոյք պատճառելով անոնց։

Բայց ինչ ջանք ու ճիգ որ թափեց Հ. Այգերեան իր ազգը Եւրոպայի ծանօթացընելու և անոր պատիւը բարձրացընելու, նոյն համեմատութեամբ չճանչցաւ ազգերնիս իր յարգը. և անտեսութեան պատապարած իր ապշեցուցիչ և պատկառելի աշխատասիրութիւնները, երբ հարկ մ՚ըլլայ խօսիլ Այգերեանի մասին, Հայկազեան և Ազձեռն բառգիրքներէն զատ բան մը չի գտներ յիշելու. թէեւ գտնուին այնպիսիներ ալ՝ որ գտնոնք խիստ լաւ ճանչցած ըլլալու հպարտութեամբ մի՝ յաւակնութիւնն ալ ունենան մեզի եւս ջանալ ճանչցընելու զանոնք։

Հ. Այգերեան՝ անձն մեծահասակ և ճշմարիտ առաքինի, կրօնասէր կառավարել և ընկերահաշտ միաբանակեաց, խոր ատենաբան և ջերմ հոգեխօս, անպարծ ազգասէր, բազմարդիւն և բազմագիր, ութսուն տարի Միաբանութեանս ընկեր և հայր, իննսուն երիս տարեկան հասակին՝ ընկճեալ տարիներու և գրական վաստակոց ծանր բեռան տակ, պահպանած յաղթական գոփնիներով, կը թռչէր երկինք, իր սիրելի Միաբանութիւնն ու ազգը խոր սուգերու մէջ թողլով։

Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԻԳԵՐԵԱՆ

Կրտսեր եղբայր Հ. Մկրտչի, ծնած 1774ին, 12 տարեկան վանք կը հանուէր իր երէց եղբօրը քովՀ, և 1798ին քահանայական աստիճանը կ՚ընդունէր։

Հ. Յարութիւն իր կեանքը գրեթէ ամբողջ վանքին մէջ անցուցած է. քահանայութենէն երկու տարի յետոյ Թրանօթլվանիա կը ղրկուի, ուր ազգայնոց մէջ մի քանի տարի քարոզչի և գաստիարակի պաշտօն վարելէն

յետոյ, վանք կը դառնայ։ Երկու անգամ եւս Լմմառն գնացած է քիչ ժամանակուան համար, Նոյնպէս և Հռոմ, ուր ներկայ գտնուած է Գրիգոր ԺԶ քահանայապետին ընտրութեան։

Վանքին մէջ գլխաւոր պաշտօնն եղած է այցելու հիւրոց ընդունելութիւն ընել. այսպիսի պաշտօնի մը ամէն հարկաւոր ձիրքերն ունենալով.

Հ. Յարութիւն Ագերեան։

բնութեամբ գուարթ, բայց ոչ թեթեւ, քահանայական և կրօնաւորական կեանց վայելչութեանն ու ծանրութեանը հետ զեղեցիկ կերպով միացուցած էր նաեւ ընկերական կիրթ կենակցութեան ամէն վայելչութիւնները. այդ պատճառաւ իսկ հետն անգամ մը տեսութիւն ընողներուն սիրտը՝ իրեն կը ձգէր, որով վաստըկած է արքունեաց և մեծամեծներու տանց մէջ ալ բարեկամներ։

Ինչպէս իր եղբայրը աշխատած էր ծանօթացընել հայ ազգը Եւրոպայի՝ իր պատուական աշխատասիրութիւններով, ինքն ևս ուզեց ուրիշ կերպով մը հաղորդ ըլլալ Հարազատին վաստակոց. այսինքն ծանօթացընելով եւրոպացւոց հայերէն լեզուն. շատերուն առաջնորդեց որոնց մէջ ամենէն ա-նուանին է Լորա Պայրըն՝ անգլիացի քերթողը, որ 1816ին վենետիկ գալով, կ'այցելէ նաեւ սուրբ Ղազար, ու իրեն անծանօթ արեւելեան ազգի մը փոքրիկ գաղթականութիւնը տեսնելով կը մտերմանայ անոնց, կը հետևայ անոնց գործերուն և նպատակին վրայ, կը սիրէ անոնց հին լեզուն և մատենագրութիւնը, և կը փափաքի անոնց ուսմամբ պարապիլ, իրեն ուսուցիչ ընտրելով զՀ. Յարութիւն։

Ինչպէս կը տեսնուի Լորա Պայրընի գրած նամակներէն, բաւականապէս սորվելով հայերէն լեզուն, վարժութիւններ ալ ըրած է, որոնք տպագրուած են իր քանի մը քերթուածոց հետ՝ հայ. և անգլ. «Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry» վերնագրով. որուն մէջ խորհրդաւոր այլ և այլ պատառիկներ կան՝ Լորա Պայրընի անգլիերէն թարգմանութեամբ. նոյնպէս Ս. Ներսէս Լամբրոնացւոյն Առեղծուածները, և մեր Աստուածաշնչի Ընդարձակ կարգը գաղուած՝ կորնթացւոց առ Պօղոս առաքեալ գրած թուղթը՝ որ կը պակսէր անգլ. Աստուածաշնչին մէջ, թարգմանած է, ինչպէս ինքը կ'ըսէ, աստուածաշնչի պարզ լեզուով։

Որովհետեւ կը գտնուէին շատ անգլիացիներ որ հայերէն սորվելու փափաք կը ցուցնէին, մանաւանդ Պայրընի օրինակն ալ տեսնելով, Հ. Յարութիւն և Պայրըն, վարժապետ և աշակերտ անգլ. և հայ. և հայ. և անգլ. մէկմէկ համառօտ քերականութիւններ պատրաստեցին, որոնք այլ և այլ տպագրութեանց արժանացան։

Քերականութենէն յետոյ ձեռնարկեց Հ. Յարութիւն, Անգլ. և Հայ. և Հայ. և Անգլ. բառգիրքներուն, ձեռնհասութեամբ և արդեամբք Յովհաննէս Պրէնտ հայերենագէտ անգլիացւոյն. «Զառաջինն, կ'ըսէ Հ. Յարութիւն յառաջարանին մէջ, Մի–Լօրա Պայրըն, և Եդուարդ Լօմպ ազնուական անգլիացի, ուսեալ զմերս բարբառ՝ ձեռնհասութեամբ և արդեամբք իւրեանց եռան մեզ ընծայել ի լոյս զկրկին Անգլիական–Հայերէն, և Հայերէն–Անգլիական քերականութիւնս՝ յօգուտ երկաքանչիւր ազգացս։ Իսկ ապա Յովհաննէս Պրէնտ՝ միւս ևս ազնուական ծնունդ Անգլիոյ, և վարժապետ առուեստից ի Կանտաբրիկեան համալսարանի, հայերենագէտ և բարենախանձ ևս գտեալ՝ յորոց զմեզ, և ձեռնհաս ևս եղեւ արդեամբք յաշխատասիրութիւն նաեւ Անգլիական–Հայերէն, և Հայերէն–Անգլիական բառարանաց»։

Հայ և անգղիական ազգերուն՝ սոյն օգտակար ծառայութիւնն ընելէն առաջ, արդէն հրատարակած էր Հ. Ցարուխիւն՝ Գաղղ. և Հայ. և Հայ. և Գաղղ. համառօտ բառգիրքներ, յորդորուած ազգայիններէ. և Աչերի նման լեզուագէտ մը չէր կրնար չհատարել իր ազգայնոց խնդրանքը, քանի որ ակնյայտնի էր կարեւորութիւնը գաղղիական լեզուին՝ գիտութեանց, առեւտրէ և վաճառաշահութեանց մէջ։

Ինչպէս ամէն առաջին հրատարակութիւն, մանաւանդ բառարաններու, Հ. Ցարուխիւնի բառգիրքներն ալ բնական է թերութիւններ կրնային ունենալ, և շատ թերութիւններ կրնանք գտնել եթէ նայինք այս օրուան աչքով. բայց եթէ 80 տարի առաջ փոխադրութիւնք և ամայի գտնենք զմեզ ո՛ և է բառարանէ, ո՛չ միայն զոհ սրտով պիտի ընդունինք, այլ շատ կատարեալ պիտի գտնենք զանոնք. և յիրաւի ունեցած են անոնք իրենց օգուտը, գաղղիերէն լեզուի ուսումը զիւրացուցած և կրկին ապագրութեան արժանացած. և իրրեւ նեոտորներ բառարաններու՝ ցուցած են ճամբայ հետագային՝ երթալու իրենց հետց վրայէն, և աւելի եւս յառաջադէմ գարգանալու։

Բառարանական աշխատութիւններէ զատ՝ ունի Հ. Ցարուխիւն և օգտակար գործ մըն ալ՝ որ է «Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց, առաջնորդութեամբ Եպիփանու, Խորենացւոյ և Շիրակացւոյ»։ Ցառաջաբանէն կ՝իմանանք որ սոյն գործոյս հրատարակութեան պատճառ եղած է Միլօրա Սէնգ Էսէֆեան (Lord S.t Asaph), որուն առաջարկէն լեզուի ուսումը կ՝աւանդէր Հ. Ցարուխիւն։ Աշխատութեանս հիմն եղած է՝ Անանիա Շիրակացւոյն անուամբ մեզի հասած համառօտ գրուածները Չափուց և կշռոց վրայ։ Գտնելով զանոնք, Հ. Աչեր, տեսեր է որ Շիրակացին մերձ Եպիփանու և մերթ Խորենացւոյն խօսքերուն կը յենու, ուստի հարկ համարեր է նախ և առաջ երեք մատենագրաց խօսքերն ալ համեմատել ճշդրտել, և ապա մխիլ ի գործ։ Լեզուագէտն Հ. Ցարուխիւն՝ որպէս զի կարենայ ի նախնեաց գործածուած բառերուն նշանակութիւնն ստուգել, որով և զիւրութիւն ընծայել թարգմանիչներու, չանացած է նախ՝ օգնութեամբ այլ և այլ ազգաց բառարաններու, գտնել անոնց ստուգաբանութիւնը ըստ այլ և այլ ազգաց, մանաւանդ Ցունաց և Պարսից, որոնք սահմանակից են մեր երկրին. և ամէն անգամ որ գտած է նոյնանիշ և նոյնահնչիւն բառեր մեր լեզուին նաեւ ուրիշ լեզուաց մէջ, գրած է երկուքն ալ՝ ի զբօսանս լեզուագէտներու, և անմիջապէս ներքեւը նշանակած թէ ինչ տեսակ չափ է։ Ջանացած է գարձեալ գտնել նոյն բառերուն գործածութիւնը օտար լեզուաց թարգմանութեանց մէջ, մանաւանդ Եբրայեցւոց և Ցունաց. ուստի անթիւ

վկայութեամբ ճոխացուցած է զանոնք և ցուցած անոնց այլ և այլ առումներ Աստուածաշունչ գրքէն, որոնք հայերէն բառերուն միաքը բացատրելէն զատ, շատ դիւրութիւն կ'ընձեռեն նաեւ թարգմանիչներու։ Ի վերջոյ գրած է երկու ցանկեր, մին՝ «Արդի չափը և կշիռք Գաղղիացւոց», և միւսն՝ «Առանձին դասակարգութիւն կշռոց և Չափուց հանդերձ տաճկական բառիւք» վերնագիրներով։ Այս է ահաւասիկ Հ. Ալգերեանի սոյն օգտակար այլ և դժուարին աշխատասիրութեան պատկերը, «յորում թէպէտ և բազմօք վաստակեցաք, կ'ըսէ Հեղինակը, այլ՝ օգուտ բանասիրաց ազգիս տայ մեզ մոռանալ զամենայն աշխատութիւն. միայն թէ ներողամիտ գտեալ՝ սիրով ընկալցին և զայս եւս վաստակ մեր զուգնաքեայ»։

Իբրեւ թարգմանիչ՝ Հ. Ցարութիւն՝ կրնայ պարծիլ Միլտոնի Դրախտ կորուսեալ քերթուածին թարգմանութեամբը, զոր աշխատասիրած է իր աշակերտ՝ կուլիէլմոս Ռոսսէլեան (Lord William Rossell) ազնուական հայերէնագէտ անզղիացւոյն յորդորելովը, և հրատարակած նոյն անձին ծախքովը։ Նման Շապոլրիանի՝ Հ. Ալգերեան եւս արձակ թարգմանած է, դիտնալով հանդերձ որ եթէ ոտանաւոր ըլլար, աւելի ախորժելի կ'ըլլար Միլտոնի բանաստեղծութիւնը, «այլ թոզաք զայն, կ'ըսէ, այլոյժամանակի, և այլոց ճարտարաց», զոր, յիրաւի, Հ. Ալգերեանի մարգարէացած նման, 37 տարի վերջը՝ ճարտարաց ճարտարը՝ Բազրատունին, թարգմանեց՝ իր՝ Պատմասոսի գագաթը զարդնուած հրաշամուխ ոսկի գրչովը։ Գալով Հ. Ցարութիւնի արձակին, ինքն արդէն իր սեն ու արձակը կը բացատրէ. «... յողջոյն ընթացս հարազատ թարգմանութեանս կալաք զոճ դիւրիմաց. դի անհնար էր մեզ պահել ի նմա զընտիր հայկաբանութիւն՝ ի սակս կարի խիճ տարբերութեան անզղիական բարբառոյ ի մերմէս»։

Սկիզբը՝ Սամուէլ Ճոնսընի քննադատականը թարգմանած ու գրած է, որ թէեւ քիչ մը երկայն, սակայն Դիւցազնական բանաստեղծութեան մասին կարեւոր տեղեկութիւններով լի է, որով և շայեկան. համառօտ ծանօթութիւններ ալ ոտնի գրքին վերջը՝ որոնք մեծի կամ այլաբանական կէտերը կը լուսաբանեն Միլտոնեան գերապատիւ քերթուածոյն։

Թարգմանած է գարձեալ Լամբրոնացւոյն Ստեփանոսեանէ բերդին խոսրովի լեզուով, և Շնորհալւոյն՝ Հաւատով խոստովանիմ ազօթքը՝ իր ջանքով և աշխատութեամբ 24 լեզուով տպագրուած է։

Լեզուագիտութեան մէջ՝ իր ժամանակին ազգայնոց երեւելիներէն մեկը, Մեծոփանէ մը կրնայ համարուիլ Հ. Ալգերեան. հայերէն ու տաճկերէն լեզուներէն զատ, գիտէր՝ յունարէն, երբայեցերէն, լատիներէն, իտալերէն,

գաղղիերէն, անգղիերէն, հունգարերէն և գերմաներէն, և իրը ապացոյց Թողած է գաղղիերէն և անգղիերէն լեզուաց բառարաններն ու քերականութիւնները, որոնց առաջին հեղինակ ինքն է ազգիս մէջ. ունի գերմաներէն լեզուի բառարան մըն ալ անտիպ, և գարձեալ յունարէն լեզուի մեծ բառարան մը՝ որուն պլխաւոր յարգը այն է, որ մեր նախնեաց յունարէնէ Թարգմանած գրոց բառերը՝ բոլոր ճշգած ու գանազան առմունքները նշանակած է յունարէնին դիմաց, և այս ալ իր ուրիշ երկասիրութեանց հետ անտիպ կը մնայ։

Հարազատին նման՝ Հ. Յարութիւն եւս՝ վանական կառավարութեան մէջ երկայն տարիներ գործակցութիւն ունեցած է. քսան տարուց չափ ընդհանրական քարտուղարի և առաջնակայի պաշտօն վարելով. և ինչպէս որ Եղբօրը վիճակին վրայ նախանձելով եռեւէն Թռեր հասեր էր վանք՝ Թողլով հայրենի գիրկը, նոյնպէս անոր մահուրնէն 8 ամիս վերջը՝ նոյն գեղեցիկ նախանձով վառուած՝ կը Թռչէր գարձեալ անոր եռեւէն դէպ ի երկինք, 81 տարեկան՝ ծանրարեռն ամօք և արդեամբք, յաւիտեան իրարու քաղցր ընկերութիւնը վայելելու տենչով։

Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՋԱԽՋԱԽԵԱՆ

Պատրաստուեցան հայերէն լեզուի բառարաններ և քերականութիւններ, հրատարակուեցան անգղիերէն և գաղղիերէն բառարաններ և քերականութիւններ, հրատարակուեցաւ նոյնպէս իտալերէն լեզուի քերականութիւն մը, բայց դեռ նոյն լեզուին բառարանը կը պակսէր, և այդ զգալի պակասը պիտի լրացընէր ուրիշ լեզուագէտ մը՝ Հ. Մանուէլ Ջախջախեան։

Կիւմիւշխանէ աւանէն էր Հ. Ջախջախեան՝ որու մայրը սերած էր Ցուլնաց Աղբոնիկեան կայսրներէն, որոնք Թագաւորեցին Պոնտոսի Տրապիզոն քաղաքին մէջ՝ ԺԴ դարուն, և հայրը տեղւոյն նշանաւորներէն։ Ծնած 1770ին, 1782ին վանք կը հանուէր, և քահանայ ձեռնադրուելով, հինգ տարիի չափ բարոզչի պաշտօն կը վարէր Դրանսիլուանիոյ Հայոց Պաշտպատ քաղաքին մէջ, և ապա վանք դառնալով, նախ վարժապետ և ապա վերակացու կը կարգուէր Նորընծայից տասն տարուց չափ։ Այս է համառօտիւ իր կեանքը, բայց մենք անցինք դիտելու գինքը՝ իրը բառագիր, իրը Թարգմանիչ և իրը քերթող։

Իբր բառագիր՝ Մխիթարեան կաճառին նշանաւորներէն է, նոյն իսկ կրնանք ըսել ամենէն նշանաւորը, որուն ապացոյց թողած է իր գլուխ գործոց՝ Հայերէնէ Իտալերէն ընդարձակ և սքանչելի բառգիրքը։ Սոյն բառգիրքին մէջ՝ ամէն ջանք թափած է Հ. Ջախջախեան՝ նախնեաց իր օրով ծանօթ բոլոր ապեակ և անտիպ գրուածոց ոճերը և բառերը գեաեղելու. և որպէս զի այդ նորագիւտ բառերը անխմանալի չմնային մեր ազգայիններուն, նոյն բառերը բացատրած է ուրիշ բառերով՝ աւելի իմն ճշդելով և ճշդրտելով զանոնք քան ինչ որ կը տեսնուէին Հայկազեան բառարանին մէջ, որով և աւելի յարդ մը ստացաւ այդ տեսակէտով քան զայն, թէպէտեւ հարկ է ի նկատի ունենալ միանգամայն՝ որ անոր հրատարակութենէն յետոյ ըլլալով, կրնար անկէ օգտուիլ Հ. Ջախջախեան։ Սոյն բառգիրքը ինչպէս իտալերէնի, նոյնպէս հայերէնի ճոխ գանձարան մըն է. այս էր պատճառը և պարձեալ բուռ նշանակութեան ճշդութիւնը՝ որով իր քերթողակից Սիսակեանը՝ Հայկազեանէն աւելի՝ այդ բառգիրքը կը գործածէր և կը յարգէր։ Իտալերէնի մասին եւս շատ գովելի է բառարանս, վասն զի կատարելապէս տէր ըլլալով Հ. Ջախջախեան իտալական լեզուին, յաջողած է՝ անշուշտ ժուռարաքիրան աշխատութեամբ՝ ոչ միայն իւրաքանչիւր հայերէն բառի հանդիպ տեսական իտալերէն բառը գտնել և գնել, այլ և անոր հոմանիշներն ալ, և որ աւելին է՝ իւրաքանչիւր հայերէն ոճի հանդիպ իտալերէն տողացուածներ, կամ ընտիր բացատրութիւններ գրած է՝ ի գործածս նոյն իսկ հայերէնագէտ իտալացւոց, որոնցմէ շատ անգամներ առիթ ունեցած ենք լսել գովեստներ բառարանիս նկատմամբ։ Հ. Ջախջախեանի սոյն գլուխ գործոցը երեք տարիներու ընթացքին մէջ (1834—1837) հրատարակուած է մեծ. 4°, 1508 էջերով. բայց ափսոս որ հեղինակը բաղդը չունեցաւ տեսնելու անոր տպագրութեան լրումը. և իր աշակերտները զայն ի կատար հասուցին։

Հ. Ջախջախեան, դեռ բառարանիս չձեռնարկած, 1804ին արդէն հրատարակած էր իտալ. հայ և տաճկ. ընդարձակ բառգիրքը, զոր յետոյ համառօտեց և տպեց 1829ին։

Իբր թարգմանիչ չնկատած զՋախջախեան, փութանք ըսելու, որ ինքն եւս լեզուագէտ էր. հմուտ էր լատիներէն, իտալերէն, յունարէն, գաղղիերէն, գերմաներէն և անգղիերէն լեզուաց, որուն ապացոյց թողուց իր թարգմանութիւնները, որոնց վրայ պիտի խօսինք։

Բայց ինքը իրմէ նախորդ թարգմանիչներէն բոլորովին տարբեր ճամբայ մը բռնեց. անոնք թարգմանած էին աստուածաբանական, բարոյական և հոգեւոր գրքեր, և այլ եւս առատ պաշար կար այդ ճիւղերու սիրահար-

ներուն. ինքն առաջինն էլլալով գեղեցիկ գաղափարն ունեցաւ վիպական ընտիր գործերու թարգմանութեան ձեռնարկելով, գեղեցկագիտական տարրը մշակել։ Ուստի նախ և առաջ ձեռք զարկաւ թարգմանելու Կեմների «ի մահն Աբելի» քերթուածը։ Թէպէտ և ճարտար տաղաչափ, բայց գերմանե-րէն բնագրին նման՝ ինքն եւս արձակ թարգմանեց, «ոչ կամելով, ինչպէս

Հ. Մանուէլ Ջախջախեան։

կ՚ըսէ, չափամբ ոտից՝ օտարանալ յոյժ իմաստից»։ Կեսների սոյն գե-ղեցիկ քերթուածին թարգմանութեամբն՝ ակսաւ Հ. Ջախջախեան նոր էջ մը բանալ Մխիթարեան Հարց գրական կաճառին մէջ. նոր զարագլխի մը արշալոյսն էր՝ զոր ապա ակնախոխոյ արեւելքի պիտի փոխարինէին Բագրա-տունի և Հիւրմիւզ. սակայն որչափ ալ չունենան իր արձակն ու ոտանա-ւորը՝ ոչ Բագրատունեայն կորովի և հրաշագործակ գրչին հրեղէն ցայտում-

նները, և ոչ ալ մեղրածորան Հիւրմիւզի գրչին զգլխիչ հմայքը, բայց իբրեւ սկզբնապատճառ և նախաշաւիղ անոնց՝ իր առանձին արժէքն ունի Հ. Ջախջախեան։

Սոյն քերթուածին տպագրութենէն տարի մը յետոյ, մամլոյ կը յանձնէր Հ. Ջախջախեան Ֆենելոնի Տելեմաքը։ Ֆենելոնի սոյն համաշխարհական դարձած քերթուածը արդէն թարգմանուած էր Մարգար Խօճենց Եբեւանցւոյն ձեռքովը, և տպագրուած ի Նախիջեւան, 1793ին, բայց այդ խեղճուկրակ ունիթորեան թարգմանութիւնը այլ եւս չէր կարդացուեր. (ինչպէս պիտի գար ժամանակ՝ որ Հիւրմիւզի մեզր գրչին կարօտն զգացուէր) հարկ էր ընտրելագոյն եւս թարգմանութիւն մը ի լոյս ընծայել, որպէս զի սոյն անմահ քերթուածին անթիւ գեղեցկութիւններէն՝ զուրկ չմնային հայկական քերթողասէր ախորժակը, որոնք մանաւանդ տակաւ սկսած էին գեղեցկին ի խնդիր ելլել՝ և զոր օտարազգի քերթողաց գործերուն մէջ կարող պիտի ըլլային գտնել, ընթերցմամբ անոնց գործոց ընտիր թարգմանութիւններուն։ Մի և նոյն փափաքն էր որ մղեց և Ջախջախեանը՝ թարգմանելու Ֆենելոնի սոյն հրաշակերտը։ Թարգմանութեան սկիզբը գրած է Ռէմսէյ անգղիացւոյն «Ցաղագս պիւցաղներգակ բանաստեղծութեան և յաղագս գեղագանցութեան քերթուածոյն Տելեմաքայ» երկայն բայց հմայիչ ճառը։

Ջախջախեանի թարգմանութիւնը անշուշտ անհամեմատ վեր է Մարգարի թարգմանութենէն, բայց անառարկելոյս քիչ շատ վար Հիւրմիւզի թարգմանութենէն։

Գաղափար մը տալու համար ընթերցողաց այն երեք թարգմանութեանց լեզուին և ոճին վրայ կը դնենք հոս պատառիկ մը՝ կալիփսէի քարայրին նկարագրութենէն։

ՄԱՐԳԱՐ

Գտաւիւր անդ տեսակ ինչ ծառոց՝ որք տայիւն զոսկեայ խնձորս. որոց շարաւոյս ծաղիկք յաւիտենայնուրմ ևղանակոջ՝ բուրիւն յոյժ առաւել անոյշ հոտս. և բուիւր թէ խտուցեալ անուտաք այսց ծառոց՝ իբրու պատկ բոլորեալ գեղազարդ յօրինեիւն գնովիտն, և կազմեիւն հովանի իւմն՝ որ շող արեգական ոչ կարէր ներթափանցիլ։ Ո՛չ լսիւր անդ այլ ինչ ամենեւեին, եթէ ոչ՝ նուագք թռչնոց՝ և կարկաչմունք ջրոց, որք հոսելով ի միջոյ վիմաց՝ փրփրեալք անկանէին ոտիգին բախտաւք ի ձորս, և երթային ոռոգանել ի շրջանակս հովտին։

ՋԱԽՋԱԽԵԱՆ

Ա՛նդ էր անտառ ի հերապանճ ծառոց անտի՝ որ բերէին խանձորս ոսկի. որոց ծաղիկք յատկեանչ եղանակս տարւոյն նորափթիթք՝ ծառալէին քաղցրագոյն բուրմունս անուշէից քան զամենայն խնկոց։ Պահպանէր երեքեր անտառս զգեղեցիկ մարմնանիւքս, յօրինեալ ի նոսա գիշեր ինչ՝ արեգականն ձառագայթից անբափանց. անդ ո՛չ այլ ինչ լսելի երբեք, բայց հառոց դայլայլիկք, կամ խոխոջիւն վտակաց, որոց գանաւկիժ հոսեալ ի բարձոռէ պարեխաց, անկանէին յորձանունդն փրփրադիզ, և ի բաց փախչէին հատեալք զերկայնուրիւն մարգագետնոյն։

ՀԻՒՐՄԻՒԶ

Էր անդ ծառատտան վարսագեղ ոսկեխնձոր, որ ի քառահողով եղանակս տարւոյ նորափթիթ՝ բուրեր անուշահոտ քան զամենայն խնկեղիս. և պահպանէր զգեղեցիկ արօտիւն չորջ պատեալ, յօրիներ գիշեր ի տուընջեան՝ անբափանց ի ձառագայթից արփենից։ Թռչնոց եւեթ լսելի լինէին անդ ձառողական դայլայլիկք, և խոխոջ վտակի՝ որ ի բարձանց ժայռի գահավիժեալ եռայր փրփրադիզ, փախստական ընդ արօտն գետահետեալ։

Հիւրմիւզի լեզուն նկարագրուած թռչնոց դայլայլիկներուն կը նմանի, իսկ ոճը՝ վտակին՝ որ կը սահի կ՝երթայ, անուշ խոխոջով։ Իսկ Ջախջախեանին ոճն ու լեզուն աւելի կը տափկին, աւելի կը ճապաղին երկայն պտոյտներով, և երկուքն ալ թէպէտ մի և նոյն տեղը կը հասնին, բայց մէկն աշխոյժ ու զուարթ, միսը յղծած և պանդագիտաց։ Մարգարէն թարգմանութեան վրայ խօսիլ չ՝արժէր։

Առանց աչքի առնելու Հիւրմիւզի թարգմանութիւնը, Հ. Ջախջախեանին թարգմանութիւնը իր առանձին յարգն ունի անշուշտ. մանաւանդ որ Ջախջախեան՝ ինչպէս ըսուեցաւ՝ ինքն առաջին կ՝բլլար դիւցազներգական անդաստանին կոր ու ապալեր կոչկոնները փշրելու փխրելու և ակօս բանալուն մէջ, և որչափ ալ սուր բլլար իր խոփը՝ պիտի գուշնար հողակոյտներուն սերտութենէն. մինչդեռ մինչեւ Հիւրմիւզի օրը՝ Բագրատունեաց ոսկի խոփովը արդէն գալարագեղ մարգի մը վերածուեր էր այն, և Հիւրմիւզ՝ իր ժեզրակաթ թախտովը՝ աւելի գիւրութեամբ պիտի կապէր անուշաբոյր ծաղկանց փունջեր։

Գերմանացի և գաղղիացի ընտիր օրինակագիրներու ճաշակ մը առած չեսայ, Հ. Ջախջախեան՝ լաւին բանաստեղծներուն ալ ուզեց ծանօթացը-

նել ազգայիններըը, ուսոի ձեռնարկեց Թարգմանելու Միլրանիոսի Հուիոսի ե-
ղերերգութիւններն ի չարչարանսն Քրիստոսի։

Բաց ի իր վարժապետէն՝ Հ. Ալեմբեանէ, իր նախորդ բանաստեղծ-
ները կամ բանաստեղծական թարգմանիչները հետեւած էին մաղխարա-
սեան միօրինակ յանգերուն. Հ. Զախզախեանի տաղաչափութիւնը բոլորս-
վին նոր է, ճարտար է ճոխ յանգեր գտնելու մէջ և ընթերցողը չի ձանձ-
րացըներ եալ եալներու կամ իև իներու անհամ անվերջ տափակութիւն-
ներով։ Լեզուն եւս սահուն և պարզ է, խանդը կամ թէ ըսեմ տեսակ մը
կրօնի ցայտուններն են որ կը պակսին իր տողերուն մէջ, որով և չեն
տար ընթերցողին սրտի այն զոհունակութիւնը՝ զոր կ'ունենայ նա կարդա-
լով Բագրատունւոյն կամ Հիւրմիւզի տողերը։

Սոյն քերթուածէն յետոյ, կը ձեռնարկէ Հ. Զախզախեան Լատին քեր-
թողահօր՝ Վիրգիլիոսի Էնիականը թարգմանելու. բայց օրհասին յանկար-
ծակի վրայ հասնելովը՝ անկատար կը մնայ։

Արդ անցնինք նկատելու զՀ. Զախզախեան իբր քերթող։

Հ. Զախզախեան՝ իբր քերթող՝ կը ներկայանայ մեզ իր Հատընտիր քեր-
թուածներովը, որոնք հրատարակուած են Մխիթարեան տաղարանին մէջ։

Գրուելեանս ընթացքին մէջ յիշատակուած մանր կամ երկար բանաս-
տեղծական գրուածներուն մէջ՝ արտաքին ազդեցութիւն կամ ամենեւին չկար,
և կամ հազիւ կը տեսնուէր. բայց Վահրամ Ռուբինեան (վասն զի այս էր
իր քերթողական պաճուճեալ անունը[1]) հմուտ ըլլալով հին և նոր լեզուն-
րու, օտարազգի ընտիր գործերու ընթերցմամբ և թարգմանութիւններով՝
ջանացած էր կրթել իր քերթողական հանճարը։ Սոյն ընտիր հեղինակաց
հետեւողութեամբ յօրինեց իր մանր երգերը, որոնց մէկ մասը միայն լոյս
տեսած է յիշուած տաղարանին մէջ։

Լեզուի մասին՝ թէեւ հետեւակ՝ քան զԲագրատունին և քան զՀիւրմիւզ,
բայց իր խմաստներովը՝ մրցակից, իսկ յանգերու մասին ճարտար քան
զամէնքը։ Մխիթարեան տաղարանն ունեցողներ՝ անշուշտ հանդիպած են
այլ և այլ քերթուածներու գլուխը՝ բանալագիր և բանալարգ բառերու։ Ցան-
գատար ոտանաւորին կապանքները իբր թէ բաւական չըլլային, քերթողները՝
դեռ աւելի ուժեղին կապկըպել իրենք զիրենք, տալով իրարու նեխեր և

1. «Իսկ պաճուճեալ անուանք քերթողացն ոչ այլ ինչ են, կ'ըսէ Բագրա-
տունին սոյն տաղարանին յառաջաբանին մէջ, բայց յորջորջանք քերթողականք
ի տաղս իւրեանց, ըստ օրինակի արկածական կաճառայն խաւսցուց»։

յանգեր, և ըստ այմ պահանջեցին յօրինել քերթուածը, այս քերթուածները՝ բռնայանգ կոչեցին, և բռնակարգ այն քերթուածները՝ որոնց մէջ ինչպէս որ առաջ էին յանգերը՝ նոյն կարգաւ անփոփոխ պահուած էին։ Այս կարգի ոտանաւորներու մէջ ամենէն ճարտարն է Վահրամ, և մինչ Բագրատունւոյն կամ Հիւրմիւզի ոտանաւորներուն մէջ անոնցմէ հազիւ մի քանիին կը հանդիպինք, բռնալով Վահրամի քերթուածները կը զարմանանք. բռնայանգով է որ կը մտնենք անոնց մէջ, և բռնայանգով ալ դուրս կ՚ելլենք։ Յօրինած է մի և նոյն յանգերով ոտանաւորներ մէկ մէկէ բոլորովին տարբեր նիւթերու վրայ՝ գեղեցիկ խմաստներով. և երբեմն նոյն իսկ մի և նոյն յանգերով՝ ի փորձ քերթողական արուեստի՝ երգած է ներբող և պարսաւ. ինչպէս օրինակի համար «Գովեստ Ցունաց», և ապա «Պարսաւ Ցունաց», և զարձեալ նոյն յանգերով, «Ա՛ր Աման Սիսակեան՝ Զեզմ ընդ պարսաւն Ցունաց», ոտանաւորները, որոնց մէջ ճարտար պէսպիսութեամբ խմաստներու՝ ներբողի ծառայող յանգը՝ Վահրամ՝ պարսաւի կը փոխէ։ Թողունք ոտանաւորներէն քերթուածները՝ որոնց կը պատասխանէր անոնց գործածած յանգերով. ինչպէս «Ա՛ր Սիսակեանն Աման», զարձեալ «Ա՛ր Սիսակեանն նոյնայանգ պատասխանի» և նոյն յանգերով զարձեալ ուրիշ ոտանաւորներ։

Վահրամի քերթուածներուն մէջ ակնյայտնի կ՚երեւի՝ հանճարի կրթութիւնը, գեղեցկին ուսումը՝ զոր առացաւ նա հետեւողութեամբ օտարազգի անուանի քերթողներուն։ Խմաստներու ճոխ պէսպիսութեան հետ՝ ճոխ հմտութիւն մը նաեւ պիցարանութեան, որոնք իրարու հետ միացած՝ ծանրակշիռ գրոշմ մը կու տան իր քերթուածներուն, որմնցմէ թէ՛ իրենց գեղովը, թէ՛ խմաստներով նշանաւոր կրնան համարուիլ «Մուսայն առ Աբրահամ քերթող» բռնայանգ ոտանաւորը, նոյնպէս «Ի պարսաւագիրս նախնեաց» բռնայանգ երգիծարանութիւնը՝ ար ծայրայանգով ամբողջ երկայն քերթուած մը. գեղեցիկ է նա և «Ա՛ր Աման Սիսակեան՝ Գանգատ Պատուհասիւ և գառաստան Ապղոնի» քերթուածը, որուն պատասխանած է և Բագրատունին, զոր պիտի տեսնենք ի կարգին, և առ Բագրատունին և առ Վրույր ուղղուած բոլոր քերթուածները, նոյնպէս առ իւր վարժապետը՝ Հ. Ալեքսեան՝ գրածները։ Եթէ քերթողական խանդին հաւասար ունենար Հ. Զախզախեան՝ և խանդոտ լեզու մը, անտարակոյս Մխիթարեան առաջարնին մէջ նախագահ պիտի բազմէր։

Բառագիր, թարգմանիչ և քերթող, և մանաւանդ իմաստասէր! ունի անտիպ երկրաչափութիւն և գրահաշիւ, յօրինած է նաեւ տեսաբանութիւն մը, որ

անկատար մնացած է։ Յամի 1835՝ յունուար 3՝ յանկարծակի միօրեայ հիւանդութեամբ՝ գրիչը ձգելով, ամապարանոք երկինք կը վազէր Հ. Ջախ-Ջախեան, 65 տարիներու բեռով։

Հ. ԵՂԻԱ ԹՈՎՄԱՃԱՆ

Հ. Թովմաճան՝ վարժապետն էր Բագրատունեաց, և այս իսկ՝ եթէ չունենար ուրիշ՝ և է մատենագրական արդիւնք՝ կը բաւէր իր անունը անմահացընելու. վասն զի այդպիսի աշակերտ մը հասցընելը՝ գրական ամենամեծ գլուխ գործոցներու հաւասար արժէք ունի։ Բայց Հ. Թովմաճան՝ իր այդ աննման գլուխ գործոցէն զատ, ունի գրական ուրիշ չքնաղ գործեր որոնց վրայ պիտի խօսինք համառօտիւ նկատելով վինքը իբր հայկաբան որով և թարգմանիչ և քերթող։

Ինչպէս ամէն պզտոցի՝ նոյնպէս Մխիթարեան կաճառին ալ եւս կային այնպիսիները՝ որոնք ամենապարզ լեզուով կը գրէին կամ կը թարգմանէին, առանց նախնեաց գեղեցիկ ոճերը կամ լեզուի գարդերը գործածելու, առանց ձեւաւոր շարադրութեան եաեւ առաջ գարձուածներուն և կամ խիստ քիչ չափով, և այս անշուշտ իրենց ընդգրկած ճիւղին բերմամբը, և կամ ընդհանուրին դիւրութեամբ հասկանալի ըլլալու դիտումով։ Այդ ոճին հեռուներն են՝ Զամչեան, Ինճիճեան, Այգեբեանք. միւսին՝ որ Հ. Ակիեբեանով սկսեր էր, հետեւեցան Այտինքեան, Ջախջախեան, և ասոնցմէ աւելի քաջ հանդիսացաւ՝ Հ. Թովմաճան, շնորհիւ իր բազմամեայ անխոնջ հետազօտութեանց՝ նախնեաց գործերուն մէջ։ Հմուտ ըլլալով յունարէնի, բազմատես նաև Նախնեաց, մանաւանդ Ոսկեբերանի թարգմանութիւնները, և կախարդուած անզուգական հոգեխառն ճարտարախօսին հրեղէն խօսքերէն, ուզեց նաեւ այն ճառերը՝ որոնց հայերէն թարգմանութիւնները կը պակսէին գեռ, թարգմանել. և երկու հատորներու մէջ թարգմանեց։ Իր եղբայրակիցներէն ոմանք յանդուգն դատեցին Հ. Թովմաճանին այդ ձեռնարկը, բայց հազիւ աւարտած անոր թարգմանութեանց տպագրութիւնը, ահա կը գտնուին այն ճառերէն շատերը. և ինչ, Հ. Թովմաճան կ'արգահանայ, իր ոչ ինչ ընդհատ գեղեցիկ թարգմանութեամբը։ Ամենէն տպագրուած է նոյնպէս նախնեաց թարգմանութիւնը, և հոս իբրեւ նմոյշ կը դնեմ պատառիկ մը երկու թարգմանութիւններէն ալ։

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆԵԱՑ

«Պատուհասակր կոչնատեարքն ստիպ բազմախորտիկս և զանազանս պատրաստեն սեղանս, որպես զի զիւնքեանց ախորժակս ցուցցեն, և այլ ևս վասն զի պարկեշտութեամբ կազմեալ սեղանոյն ի բազմակատար պետս զհիւրասիրութիւնն սրտիւքն երեւեցուցացանեն։ Այսպէս և շնորհք հոգւոյն սրբոյ զիւնքեան զօրութիւնն ցուցանելով պարգեւէ մեզ, և բազում ողբախռհութիւնս վասն սիրողացն Աստուծոյ ոչսուցանելով յայտնի մեզ, և ցուցանէ զիւնքեանց գնարտիրոսաց չանս առաջի մեր սեղան»։

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ Հ. ԹՈՒՄԱՃԱՆԻ

«Որք խնչոյս իմն հանդերձեն բազմախորտիկս և շքեղս, յաճախս և անդուլուրեամբ ի գովութիւն առնուն զհամադամս իւրեանց. որպես զի մխանգարայն և զրնչաւետութիւն իւրեանց ի դէմս ընծայեցուսցեն, և զհիւրաբարեծարութիւն իւրեանց յայտնի արասցեն առ բարեկամսն։ Այսպիսի ինչ է և հոգւոյն շնորհք, այն՝ որ զտնկակից գիւրոյ զօրութեան յանդիմանութիւն մեզ ի դէմս բերէ, միանգամայն և հիւրասիրութիւն բազում ցուցանէ առ բարեկամս Աստուծոյ, յորժամ յաճախս և անդուլ առաջի մեր պատրաստէ դնէ զնարտիրոսացն սեղանս»։

Նախնեաց գործերուն մէջ երկար ատեն թարթափելովը, յաջողած էր Հ. Թումճանան իւրացընել անոնց ոճերը, և գրեթէ անոնց պէս թարգմանել. տարբերութիւնը որ կայ երկու թարգմանութեանց միջեւ՝ է միայն սեղմ և կուռ ըլլալը, միւսին՝ (Հ. Թումճանի) քիչ մ՚աւելի երկարաբան, թէպէտեւ աւելի սրուշ, օրինակի համար մինչ նախնեացը կ՚ըսէ «ցուցցեն», ինքը «ի դէմս ընծայեցուսցեն» և յետոյ քիչ մը վար, զարձեալ «ի դէմս բերէ», վերը «յաճախս և անդուլութեամբ» զոր նախնեացը «առէպ»ով կը լմընցընէ, և զարձեալ վերջընթեր տողին մէջ՝ «յաճախս և անդուլ». ասոնք այնպիսի ոճեր և բառեր են, զորս յիրաւի նախնիք գործածած են, բայց պէտք է չափով գործածել. վասն զի նախնեաց պէս գրելը կամ թարգմանելը՝ ամէն տեղ անոնց ոճերը նոյնութեամբ գործածելուն մէջ չի կայանար, ինչպէս կը կարծուի շատերէն, այլ թարգմանիչ մը կամ գրող մը՝ գրիչը ձեռքն առած ատեն պէտք է մտածէ թէ նախնիք, նախնեաց դրքեր կան, պէտք է իւրացուցած ըլլայ նախնեաց լեզուն, մէկ խօսքով իրրեւ նախնեացմէ մէկն՝ իրրեւ աղբիւրէ մը գրէ։

Այն երկհատոր հրատարակութեամբ (1818) ինքզինքն արդարացընե-

լէ յետոյ, Հ. Թովմաճան աւելի մեծ գործի մը կը ձեռնարկէր, այն գործին՝ զոր հինգերէն մէկը կ'ուզէր ազատել՝ եթէ ամէն գրքերու մէջէն հատ մը միայն ազատելու սահմանուած ըլլար, այսինքն է Պլուտարքոսի «Երեւելի անձանց Զուգակշիռ վարքերը». վեց հատոր, աւելի կամ սեղմ ոճով մը, ինչպէս որ նախին ալ կը պահանջէր, և հրատարակեց 1832–1834։

Հ. Եղիա Թովմաճան։

Աղգուգական գործիս թարգմանութենէն յետոյ, Հ. Թովմաճան, իր խնամատարէ հանճարոյն և քերթողական եռանդուռ մտաց և ախորժակաց ընդարձակ ասպարէզ և յարմար հայթայթելու համար, կը մեկէր ինքզինքը այն անդաստանին մէջ՝ զոր դեռ նոր սկսեր էր հերկել Զաքէսխեան, պետական կապիտական անդաստանը, և մարդկային հանճարոյն ամենէն վեհ արտադրութիւնը, Հոմերոսի համաշխարհական քերթուածները կը սկսէր թարգ-

մանել։ Ազգերուս ծանօթ էր բանաստեղծութեան պիք համարուած Հոմերոսը, և քանի մը հոմերական բառեր ու տողեր՝ ենթադրել իսկ տուած էին թէ գուցէ նախնիք ամբողջ թարգմանած ըլլան մարդկային հանճարոյ այդ հրաշակերտը. բայց այն միշտ ենթադրութիւն կը մնար. առաջին անգամ գայն՝ յետ նախնեաց առաջին թարգմանիչներէն ժէկը՝ պիտի թարգմանէր, զոր ապա իր աշակերտը ժխանգամայն և վարպետը, հրանուա ոսկի բոլէ մը անցընելով, իր բնիկ, անդուզական հրաշալի գեղովն ու բոյրովը պիտի ընծայէր՝ հայկական Պանտասոսին։ Մենք առ այժմ հետեւինք Հ. Թոլմաճանի, որ ահա կը հրատարակէ իր Եղի (Իլի...)ականը։

Փոքրիկ յառաջաբանէ մը յետոյ, կը խօսի Հոմերի վարքին, ժամանակին, հմտութեանը և առաջնութեանը և մտածողութիւններուն վրայ, յետոյ «Յարդ և վարկ Հոմերի առ Ցոյնս», խորագրով կը ցուցնէ Ցունաց առ Հոմերոս ունեցած սարսափանքն սէրն ու ժեծարանքը, և յետոյ վարձեալ «Վարկն Հոմերի առ Լատինս» յօդուածը, մանաւանդ թէ բոլոր ազգաց առ նա տածած գերմարդկային սքանչացումներն ու զգացումները կը պարզէ, յառաջ բերելով Հոմերի դէմ իսկ ժամենէն խստապահանջ քննադատին՝ Սքալիճերի այդ նշանաւոր երիտողը՝ զոր գրած է Հոմերոսի բերանը.

«Ձիս ոչ մարդիկ, զիս ոչ Մուսայք ի լոյս ածին,
Այլ ի ճօրէս յինէն Մուսայք ժագուցն առին»։

«Արդ, կ'ըսէ Հ. Թոլմաճան, դհայր զայս զՄուսայից փափաքեալ ընծայել Մերազնեայց, զամենայն ջան ըստ կարի ի գործ արկաք պիտաբերութեան առաջանմամբ եթէ ի չափաբերութեան, եթէ ի ճանօթութիւնս, և եթէ առաւել եւս ի թարգմանութեան ի բուն և ի առոյգ օրինակացն Հոմերի, հետազօտելով և զթարգմանիչս նորա, և զմեկնիչս զարդիս, և զհին լուծմունսն Հոմերեան, ընծայաբեր իրրու յաղքատ կարասեաց լինել պատուական Աղգիս, գիտելով գնորայն շահ օգտի՝ որ և զինչ իցէ...»։

Թէ որչափ քրտինք թափած է Հ. Թոլմաճան՝ Հոմերական գիտարին լեզուին խորը թափանցելու և հարազատ իմաստները յերեւան հանելու համար, արդէն ինքը կ'ըսէ. և մենք մեր կողմանէ ուրիշ բան չունինք ըսելիք, բայց եթէ իրաւունք տալ իր ըսածին և զարմանալ իր յաջողութեան վրայ։ Որ և իցէ թարգմանչի ճարտարութիւն կ'իմացուի՝ ոչ թէ լոկ թարգմանութիւն մը կարզալով, այլ բնագրին հետ զայն ուշի ուշով բաղդատելով. մենք հետաքրքրութիւնն ունեցած էինք բաղդատելու զայն բնագրին և բագրատունեան թարգմանութեան հետ, և տեսած իմաստներուն ընդհանրապէս

ճշդութեան հետ նաեւ քնքուշ լեզու մը որ Հոմերոսի գերապանծ քերթուածոյն անունան գեղեցկութիւնները ընդհանրապէս կը ցոլացընէ, կամ նուրբ քողի մը տակէն կը ցուցնէ։

Հ. Թումանեանի օրով գտնուած չէր տակաւին հայկական չափը, ուստի յանգաւոր թարգմանած է. բայց ճոխ են իր յանգերն ընդհանրապէս, և այդպիսի ահագին երկու պիւցաղներգութիւններ թարգմանել յանգաւոր՝ և յաջողիլ, շատ պիւրին գործ չէ, և Բագրատունիի վարպետ մը միայն կրնար ի գլուխ հանել։

Գուցէ գտնուին ընթերցողներէն որ վարպետին և Աշակերտ–վարպետին թարգմանութիւններէն փափաքին քանի մը տող իրր նմոյշ կարդալ հոս, գաղափար մը առնելու համար թէ՛ յանգաւոր և անյանգ թարգմանութեանց վրայ և թէ՛ երկու թարգմանիչներու ոճին։ Կը դնեմ այն կտորը ուր Հոմերոս՝ Պարիսը ձիու կը նմանցընէ.

ԹԱՐԳՄՆ. Հ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ

«Բայց և Պարիս ձեպ տայր ի տաւնի, և զեն հրաշէկ պըղընձեաց
Արկեալ զանձամբ, վազէր յոստանն ոտիւք ձախարեալ ձեպընթաց.
Որպէս յորժամ ասպատուանիկն յաղթ գարեջոյժ ի մսրկ
Յօս եւիվար կապակոտոր արագեալ ի դաշտ հլանի,
Դաւիր հատանի, յոտանալ անձկայ ի գեղահոս չոքր գետոյն.
Եւ գեղապանծ ձախարկ խայտայ, բաշք ծաժանեալք զոտն հարուն.
Սեգ ըզգըլոտիսն առեալ ի վեր, և ծոտնիկըն հարուստք անարգել
Թառոտեալք ըզնա յարօտ ձիոց, ածեն հովիտն իւր ընդել,
Հանգոյն Պարիս Պրիամոսեանն ի Պերգամիան ի բարձանց,
Զիւնոտ ձամանէ հատեալ, խաղայր իբրու արփի յոտատգեաց.
Խաղայր խնդայր, և ընդ ոստանն ի ձեպ ոտին խոյանայր»։

ԹԱՐԳՄՆ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՈՑՆ

«Եւ ոչ Պարիս յամենայր ի բարձրայարկ իւր ապարանսն,
Այլ առեալ զանձամբ ըզգենուն ի պղինձ պայծառ ձամանաւոտիւտ՝
Ընդ ոստանըն խոյացաւ խիզախեալ յոտսըն ձեպընթացս։
Որպէս ձի ասպատուանիկ և մըսրատոտ յայ ի գարի
Կապակոտոր ընթանայ դռոճեալ ընդ դաշտ ոտնաոտրոտի,
Սովորեալ ի լոգանալ ի գեղատահ գետոյն վըրտակս,
Խայտալով բարձրաւիզ, և բաշք գոտովքըն ոտտանեալ,

Ինքն ի գեղ վայելչութեան իւրում անձին նագելով սկզ,
Ձեզ ի ձագուկ ժուռնկքն ի ժանօթ վարէ զնա վայրս յարօտ ձայկաց.
Այսպէս ձետըն Պրիաւեան Պարիս յամրոյն ի Պերգամայ
Ի զեն ի զարդ փայլակնադէտ իբր արեգական անցեալ գընայր
կայտռելով և խաղալով, և ձեռքն ի ձեզսըն ձախրելին»։

Բազրատունեայն անզուգական թարգմանութեան վրայ ոչչափ ալ հիանանք չի բաւեր. բայց և չափազանց խստապահանջ պիտի համարուէինք՝ եթէ այդ մոգական գեղեցկութիւնները որոնէինք առաջնոյն մէջ։ Սակայն զայն առանձին քննելով, և ի նկատի ունենալով նաեւ յանգաւոր բլլալը, և ախորժով ալ կարդացուիլը, մեզ կը թուի որ ինչպէս արդէն ունեցեր է պիտի ունենայ նաեւ միշտ իր յարգը, իբր վկայ մը՝ Հ. Թումանեանի քերթողական բուռն եռանդեան և կիրթ ախորժակներուն։

Մի և նոյն չափով և յանգերով թարգմանեց և Ոդիսականը, որմէ գրկեց զմեզ Բազրատունին. բայց ամենէն գժուարահաճն անգամ կրնայ շատանալ Հ. Թումանեանի ճարտար թարգմանութեամբ. հրատարակուած են՝ Իլիականը 1843ին, և Ոդիսականը 1848ին։

Հ. Եղիա տուած էր արդէն ճաշակ մը և լաւինական բանաստեղծութեան, նոյն չափով և յանգերով և մի և նոյն ճարտարութեամբ թարգմանելով Հերոնիմոս Վիտայի «Քրիստոսական»ին վեց երգերը։

Բաց ասկէ, թարգմանած է Եւրիպիդէսի ողբերգութիւններէն մէկ քանին և ուրիշ մանր քերթուածներ ալ, բայց մահուան վրայ հասնելովը՝ անկատար մնացած են։

Գալով արձակ թարգմանութեանց, յիշուածներէն զատ ունի՝ «Աբիստոտէլի բնական պատմութիւն»ը, որոնք եւս անկատար մնացած են. նոյնպէս Գրիգոր Աստուածաբանին հատընտիր ճառերը, Սրբոյն Լեւոնի ճառերէն վաթսուն ճառ։ Ունի պատրաստ Քառասնորդականք կամ Հատընտիր քարոզք անուանով գիրք մը, որուն մէջ կան քառասուն և չորս ընտիր քարոզներ, իտալացի և գաղղիացի քարոզիչներէն ազատաբար թարգմանած և մեր ազգին ու վիճակին յարմարցուցած։ Ասոնցմէ զատ ունի դեռ ապեալ և անտիպ գրուածներ։

Իսկ իբրեւ քերթող՝ թողած է քանի մը քերթուածներ Մխիթարեան Տաղարանին մէջ, որոնք իր քերթողական հանճարոյն հետ, զգայուն սիրտն ու կիրթ ախորժակը կը ցուցնեն։ Այսպիսի են ի մէջի այլոց, «Տաղերգութիւն ի Մեծն Մխիթար Աբբայ», «Ի սուրբն Դաւիթ մարգարէ», և «Ա՛ո Հայաստան՝ Խրախոյս ի Պարտութիւն Տուղրիլայ ի Մանազկերտ» բռնայանգ և բռնակարգ գեղեցիկ քերթուածը։

Այս և միւս բոլոր գրաւոր աշխատութիւնները՝ անխոր առհաւատչեայ մըն են թէ՛ իր գեղեցիկ ճաշակին և ընտրութեանը, և թէ հայերէն լեզուին հմտութեանը։

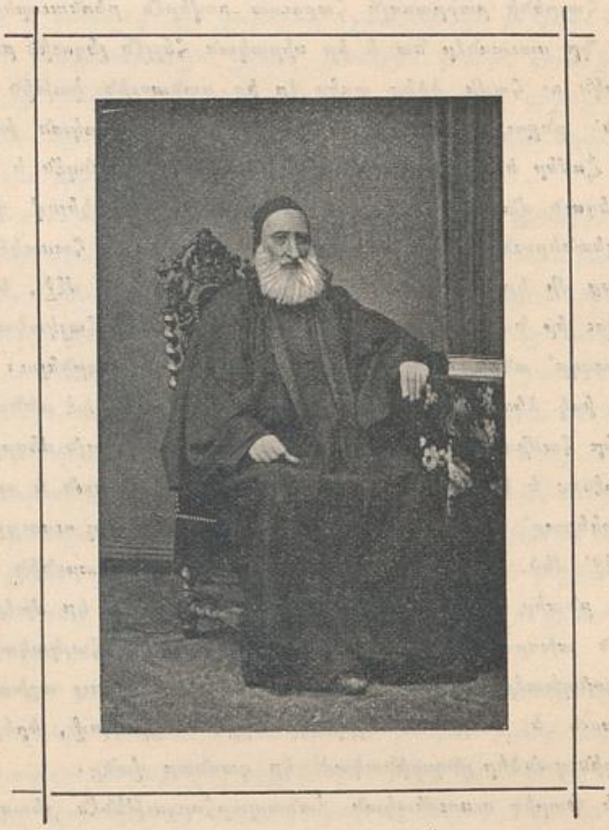
«Առաքինի և աստուածարեալ հոգի մը, Աստուծոյ նախանձաւոր պաշտօնեայ մը, ընկերութեան ազնուաբարոյ և քաղցրակենցաղ անձ մը, իմաստասէր հանճար և եռանդուն քերդողական միաք, յունական և լատինական լեզուաց հմուտ, և առաւել՝ հայկական քերականութեանց, և յատ մեր Նախնեաց՝ առաջին թարգմանիչներէն մէկը ըստ բազում պէսոց, որով և շատ արդիւնաւոր հայերէն գրականութեան», Հ. Թումանեան՝ կը վախճանէր 1848ին՝ 70 տարեկան։

Հ. ԱՐԱԷՆ Կ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Մխիթարայ զաւակները՝ ամբողջ դարու մ՚ընթացքին մէջ՝ իրենց ոխրելի Հօր փափաքները կատարած էին, կենդանացուցած էին ազգային լեզուին հետ՝ և պատմութիւնը, հնախօսութիւնը, մեծածաւալ աստուածաբանական հատորներ հրատարակած էին մեկնողական գրոց, աղբատին գրականութիւն մը՝ յանկարծ ճոխացուցած էին գրական փարթամ հարստութիւններով. արթնցուցած էին նոյնպէս իրենց սիրելի ազգայնոց մէջ գեղեցկին ճաշակը՝ տալով անոնց ձեռքը գեղեցկագիտական չքնաղ գործեր, քաղուած եւրոպական յատաջադէմ ազգերու գրական բուրաստաններէն։ Բայց տակաւ պէտքն զգալի կ՚ըլլար այնպիսի մէկու մը՝ որ ասոնց ամենուն լրումն ու բովանդակութիւնն ըլլալով, նոր գարուն հետ՝ նորաստեղծ գարագլուխ մը բանար հայկականս գրութեան, մրցակից հանդիսացընելով զայն հնլլէն և լատին եւփնեաններ և ծաղկափթիթ գրականութեան. և այդպիսի անձ մը՝ հարկ էր որ սովորականէ դուրս մէկն ըլլար թէ՛ ծագմամբ և թէ՛ հանճարով։

Ութեւտասներորդ գարը՝ որ այնքան արդիւնաւոր գրականութեան մը ականատես վկայ եղած էր պանծանօք, պանծալի եւս ուզեց հանդիսանալ, յանձնելով իննեւտասներորդին՝ գրական այդ գանձերուն հետ և այն ցանկալի ազատանդը՝ որ իր լուսափողփող նշոյլներով՝ խտազեղնելով ամենուն աչքը, պատկ մը պիտի ըլլար Մխիթարեան կաճառին։ Այդ զարմանալի անձը՝ այդ Մխիթարայ հոգիէն փրթած փայլակը՝ զոր ի վաղուց՝ Թիւանապատ Հրեշտակը ցուցած էր մեր Նախահօր՝ Աստուծոյ խորհրդոց տաճարը մտածանելով գինքը,

«Այնմ հոգւոյ և երկաւոտեալն յերկնից երգիչդ հատցի փայլակն,
Զոր Տաշիր և Թրակ յղղեն ի մեծ Ոխտին մայրաքաղաք,
Մինչ ի ծոց սօրն Ադրիոյ և յեւզաւնեան ոդխից ոդորս,
Ըզհանդրին խորովքն անցեալ ի նախ Դիտին Միհևեաց ի գիրկս [1]»։

Հ. Արսէն Կ. Բազրատունի։

էր նոյն ինքն սոյն տողերը երգողը, Հ. Արսէն Կ. Բազրատունին, որ ութեւտասներորդ դարուն վերջերը (1790) ծնանելով, ինեւտասներորդին սկիզբը (1801) վանք կը հասնէր։

Հին և մեծապատճ տոհմի մը շառաւիղ՝ ազնուական և վեհ կերպարանքով, փառացի և ուշիզ, բանաստեղծական և կայծակնացայտ աչքերով,

1. Հայկ. դիւցազն, երգ ԺԲ. 1169–72։

որմզդական և ամպրոպային նայուածքով, ահեղ միանգամայն և գուարթ, տղայ հասակէն իսկ կ'իմացընէր թէ կոչուած էր գրական աշխարհը կերպարանափոխ ընելու։ Եւ ահա փութով և քաջութեամբ վազվզելով իր վիճակին սահզդաձեւ աստիճաններէն, երիտասարդ գուարթ թիթեռնիկի մը, կամ ժրագլուխ մեղրահաւաք մեղուի մը նման՝ թռչտելով թեւածելով ծաղկէ ի ծաղիկ, հայրենի բարբառոյն հարուստ բովերէն բեռնաւորեալ անուշակ հիւթերով, կը սաւառնէր նա և իր սիրական հեզլէն լեզուին բուրաստանը, որու ճաշակն ու համը ծծեր առեր էր իր սնտուկն կաթին հետ, և իր անտիական՝ քնքուշ ութեւտասնամեայ հասակին գրական խաղալիկները կ'ըլլային՝ Հոմեր և Վերգիլ, Դասսոյ, Ռասին, Լաֆոնդէն և Ֆենելոն. և իր բիւրաբեղուն մտաց լայնալիր փեթակին մէջ կուտակելով դիզելով անմահ վարպետներուն մեղրահամ հիւթերը, այն մատաղ հասակէն իսկ՝ նորօրինակ բոց մը կը զգար իր մտաց հրեղէն հալոցին մէջ, երգելու կենդանացընելու իր նախահայրը, և Հոմերոս մ'ըլլալով հայկական, իր ջախջախուած ազգը՝ անոնց երկնաբերձ մակարդակին հասցընելու։

Աբգէն իսկ ձեռնադրուած քահանայ, ահա կը բաշխէ անմախանձ և առատօրէն իր համբարած մեղրը՝ իր աշակերտներուն, այն մեղրը՝ զոր ապա ծորեցին Գէորգ և Եղուարդ՝ հարազատներն Չիւրմիւզեան և այլք, արժանաւոր աշակերտք՝ արժանաւոր վարժապետին։ Դոյն այդ ուսուցչական պաշտաման մէջ՝ մեծ զարկացում կու տար վանքի թատրոնին յօրինելով, յերիւրելով ընտիր ընտիր ողբերգութիւններ, և ապա կը մխէր ինքզինքը իր սիրական ախորժակաց խորը։ Ի խոյզ և ի խնդիր հայկական գրչագիրներու կը պանդխտէր ի Փարիզ, ուր հօմն ամիսներ անցուլ աշխատութեամբ, հարիւր յիսուն և աւելի ձեռագիրներ աչքէ անցընելով, երեք քառածալ հատոր անգին դանձեր ընդօրինակած՝ կը դառնար վանք։

Սոյն ի Փարիզ ուսումնական ճանապարհորդութենէն յետոյ, կ'երթար և ի Հռոմ, իբրեւ օգնական ընդհանրական գործակալի Ոսկանի, և հոն մեծ գուարճութեամբ և սրտի գոհունակութեամբ կը վերծանէր լատին օրինակագիրները։ Ազգային տեսակէտով ուրիշ կարեւոր ճանապարհորդութիւն մըն ալ կ'ընէր ի Ռուսաստան՝ իբր օգնական և թարգման Յովհաննէս վ. Սէրվիեանի, և անոր հիւանդանալովը՝ ինքը կը կատարէր այն ծանր և զգուշալի պաշտօնը՝ հինգամեայ ձմեռնամուտ տաժանելի բազմավաստակ և յոգնալիշտ ճանապարհորդութեամբ մը։ Ձեռայ 1831ին, ի խնդրոյ Տիւզեան Յակոբ իշխանապետին, իր տանը Դրան երէց կը կարգուէր երկար տարիներ, և բազդ կ'ունենար՝ Տիւզեան հարազատաց հետ՝ բանասեղծա-

կան ուղեւորութիւն մ'ընելու, երբ 1827ին Սուլթան Մահմուտ՝ այցելութեան կ'երթար եւրոպական Տաճկաստանի։ Ուղեկից կ'ընտրուէր դարձեալ Տիւզեանց Ճակոբ իշխանապետին՝ երբ սա իր երկարատեւ խօթուխթեան պաքինութեան համար Եւրոպա կ'անցնէր, և ի վիչենցա Իտալիոյ կը տեսնէր և կու լար ազգին և Մխիթարայ տան բարերար վեհագն անձին մահը. զոր և զմռսելով կը դարձնէր ընտանեացն ի Պոլիս։ Ասոնք են համառօտիւ Բազրատունւոյն չքնաղ կեանքին գծերը. զորս թողլով նկատողել այլոց ոճով և ընդարձակօրէն, անցնինք մենք դիտելու իր զբաղած անմահանուն աշխատասիրութիւնները, նկատելով գինքը նախ իբր քերականն, և ապա իբր քերթող և թարգմանիչ։

Գրութեանց ընթացքին մէջ տեսանք Ասկերեանի, Աւետիքեանի և այլոց ջանքերը հայկական լեզուի յօտակութեան մասին. տեսաւ և Բազրատունին, բայց չուզեց այնչափով շատանալ. կը վառէր կը բորբոքէր սիրտը անոնցմէ աւելի յառաջագէմ զարգանալու, և լեզուն իր փառաց գագաթնակէտին հասցընելու։ Ուստի քառասուն տարի անընդհատ շրջեցաւ ճեմեցաւ նախնեաց խնկաւէտ բուրաստաններուն մէջ, քաղեց մեղուօրէն ամէն հիւթ, հոյզ ու նեկտար, ամբարեց լայնահարուստ մտքին բջիջներուն մէջ, և այնուհետեւ ոչ իբրեւ սորուկ հետեւող մը կամ կապկօրէն ընդօրինակող մը նախնեաց, այլ իբրեւ անոնցմէ մէկը, մանաւանդ թէ ամբողջ նախնեաց ի մի համադուլումը, իբրեւ ազբիւր մը յորդաբուխ՝ ինքնատիպ և ինքնահամ, սկսաւ հոսիլ առատաղեղ, և գրական դաշտին վրայ փթթեցուց հրաշալի և չքնաղագեղ գունեան ծաղկանց փունջեր։

Ինչպէս որ՝ արեգակը երբ իր ոսկեհանեան լոգարանաց մէջ կը մտնէ, բացակայ՝ երկնից դաշտէն, ամպերն ու լուսին՝ իրենց բոլոր գեղն ու լոյսը շքեղապանծ շողացնելով՝ կը ճեմին, բայց երբ նա՝ իր հրեղէն կառքը լծած կը սկսի արշաւել դէպ ի կապուտակ դաշտը, ամենքը շլացած ա նոր ակնախտիղ լուսէն, կը ծածկուին ստուերներու մէջ. նմանպէս երբ երեւցաւ գրական հորիզոնին վրայ արեգակնանման Բազրատունին՝ ամպերն ու լուսին, Զամչեան, Աւետիքեան, Թօխմաճեան և այլք, թողուցին ամպարիշտը՝ հսկայ ճեմեմ նորեկին նորածագ ճաճադայլեներէն բշխկինեալ։

Կեցած է նա առջեւնիս՝ բռնած իր կորովի, արդասաւոր ձեռքին մէջ՝ իր քառասնամեայ քրտանց և վարժից խնկաբոյր ծրարը, իր «Քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց» հոյակապ կոթողը, զոր՝ իբրեւ լուսատու փարոս մը՝ տնկեց Ազրիոյ դշխոյին ծիծաղախնամ կշտին վրայ, ճառագայթելով, ցնցղկելով մինչեւ Մասեաց ազատ գագաթը՝ մինչեւ ուր որ Հայկայ

լեզուն կը խօսուէր, լոյս՝ հայրենի բարբառոյն համատարած ովկիանը նա-
ւարկողներուն։ Զամչեանի, Աւետիքեանի սիրած լոյսերը հինցած, մաշած
էին, այն դարը անցեր էր, նոր դարուն հետ՝ նոր լոյս, նոր պատրուգով
և անհատնում իւղով ճրագ մը, ջահ մը լուսաբոլոր հարկաւոր էր, զոր
կը նուիրէր (1852) Բագրատունին իր սիրելի ազգին, սոյն գողտրիկ ըն-
ծայականով.

«Ցեա քառատնամեայ անընդհատ ուսման և վարժից հայրենի բարբա-
ռոյս ընդ հեղինականին, որոյ տեղեկութիւն կարեւոր պիտոյ է մերում,
մեծաւ երկիւղածութեամբ հազիւ հազ թէ համարձակեալ մեր յոյս զուգա-
քեայ երկասիրութիւն ի յորդորելոյ օգտակնդիր մտերմաց, և արդ առ սէր
հայրենի դպրութեանս զարգացման, զոր և միայն տեսանեմք առ ի նախ-
նեացն պարծանաց յիշատակէ նշխար մեացուածոյ և յօգտակապ մխութեան
ազգին վարատելոյ, ի նոյն յոյս և ի նոյն կէտ նպատակի և ի բարգաւա-
ճանս հայկեան Մուսայից՝ նուիրեմք զայս որպէս ինչ և իցէ աշխատութիւն
ի վայելս հայրենեաց, մարդկօրէն թերութեանցս և վրիպանաց ներողամտու-
թեան առ ի նմանէն ակն կալեալ»։

Եւ հայկեան Մուսայք՝ իրենց Գողթան քնարներով՝ երգեցին երկիւղած
Նուիրատուին անմահական անունը, և վարատեալ ազգը իր ջերմագին և-
րախտագէտ բուռն զգացմանց դափնիներով պսակեց անոր ճակատա-
ւոր խմաստաճեմ գլուխը։ Եւ հայրենի բարբառոյն վայելչութեան և բար-
դաւաճանաց նախանձախնդիր ազգայինք՝ տեսան սոյն հայերէն լեզուի հա-
մայնագիտարանին մէջ՝ նախընթաց քերականներուն սխալները ուղղուած,
անուանց հոլովումներուն, բայերու խոնարհումներուն ճիշդ և յստակ ձեւ մը
արուած, շարադրութեան օրինաց ընտիր աւանդութիւն մը, և կարեւոր և պի-
տանի գիտելիքներ՝ նախընթացներուն աչքէն սպրդած և կամ և ոչ իսկ
մտաբերուած։ Զորս թանկագին գիրքեր՝ որոնց առաջինը մատանց բանի
նիւթական գիտելիքներով կը զբաղի, երկրորդը՝ պարզ և ընտիր շարադրու-
թեամբ և կանոններով, իսկ երրորդը շահեմարան մը՝ «գերազանց և ճար-
տարահիւս յօրինուածոց և մանուածոյ խոտորմանց, ի յապուրդ չափաւոր՝
բազմատեսիլ ախորժակի զարդացելոցն դասու, որ ընդ խոր բաւիղս հայ-
կականս բարբառոյ յառաւելագոյնսն նկրտեցին ի հռետորական և քերթո-
ղական մարզս»։

Սոյն ծավածաւալ Բերականութեանց Բերականութեան մանրանկար հա-
մառօտութիւնը արդէն տպագրած էր կանխաւ (1846) Բագրատունին Տա-
րերք անունով, որուն նոր ոճը, դասաւորութիւնը և հմտութիւնը ստի-

պեցին ազգային ուսումնական խորհուրդը՝ յանձնարարելու մասնաւոր կեր-պով, որպէս զի ամէն հայկական դպրոց զայն գործածէ. և մինչեւ ուժե-ղորդ ապագրութեան արժանացաւ։

Հայրենի բարբառոյն յաւէժական յիշատակաց կոթող՝ սոյն անզուգական քերականութիւններէն առաջ, արդէն ընծայած էր (1821) Բազրատունին՝ իր անզուգական համառօտեան երախայրիքը՝ Քերականութիւն մը գարձեալ՝ բայց գազղիերէն լեզուի, որ նոյնպէս ի պէտս գարդացնող՝ կ'աւանդէր ընդ-արձակ և համօրէն գազղիերէնի կանոններն ու օրէնքները։ Սոյն գործէն իսկ՝ պիտի գաւէր մտապիր ընթերցող մը՝ թէ նորափթիթ հեղինակը ծադկաւէտ ապագայ մը կը խոստանար, և կարդալով գազղիերէն օրինակներու գոհար, ագամանդ, անմման թարգմանութիւնները, արդէն իսկ պիտի տես-նէր հայկական դպրութեան շահեմարանը եւրոպական հրաշակերտներու՝ հրաշակերտ թարգմանութիւններով։

«Եւ զի մի՛ ինչ, կ'ըսէ Ցառաջաբանին մէջ, ի պիտանեացն նուազ արասցուք ի գրաւորականս արուեստի, ըստ օրէնս յաքունց ի նախնի և յարդի քերականաց պարտ յանձին կալաք ի վախճան քերականութեանս համառօտել զլիաւոր հրահանգս բանաստեղծական լեզուի և տաղաչափու-թեան գազղիացւոց, որ և այդ արուեստ ոչ արտաքոյ դնի քերականական սահմանացն»։

Ցաւելուածով մը՝ «Ցաղագս բանաստեղծական լեզուի և տաղաւորաց գազղիացւոց», Ալպրնի տանը՝ ինչպէս բոլոնէն նոր դուրս թռած գեռաբուսիկ թռչուն մը ազատ օդին մէջ կը կայտռէ կը խայտայ երգելով և հրճուելով, այնպէս՝ խզած քերականին կապերը, կը թեւէ կը ճախրէ քերթողութեան անծայր անհունին մէջ, մերթ երգելով և նուագելով իր նկարագրած ար-ծաթափայլ և հեզասահ վտակին պէս, որ ծաղկաւէտ մարգագետնին վրայ մանուածապատ մեղմիկ խոխոջներով կը գեռայ կը սղոսկի, կամ գիշերուան խոր լռութեան մէջ՝ անձաւախիտ մայրիներուն մէջէն ճարտարօրէն նուա-զուած հովուական օրինգին, որ կը բերէ հոգւոյն մէջ քաղցր և բերկրալի հանդարտութեան հետ հեշտախառն անուշակ տխրութիւն մը՝ գմայլեցուցիչ զգայուն սրտերու, և մերթ արձակելով հոգւոյն կապարճներէն անակնկալ կորովաձիգ նետեր, «բոցաշունչ իբրեւ գիւցազն, բուռն իբրեւ գիրիկ, սրարշաւ փոթորկեալ իբրու գհեղեղ՝ թաւալգլոր գրանին հոլովելով կու-տակս....» Ալպրնէս քնքշօրէն՝ բանաստեղծական լեզուին վրայ խօսելէն յետոյ, կը սկսի գազղիացւոց ոտանաւորներուն արուեստը պարզել. բայց օտար լեզուի մը արուեստէն աւելի, մայրենի լեզուն է որ կը վառէ իր խանդը,

ուստի «.... վայելուչ վարիակք, կ'ըսէ, ծանօթաբանել առ տեղեաւն զոյգ դաղղիականին և զկարեւոր հմտութիւնս ինչ հայերէն չափաբերութեան, դչեւ աւանդեալսն ուրեք ի գիրս ժամանակիս. և վասն նորութեան իրացն՝ հարկեցաք յաճախել զօրինակսն ի վկայութիւն, ուստի և յուսամք չլինել բամբասելի»։ Եւ զողոջուն ձեռքով մը կը նուիրէ զայն, մրմնջելով. «ի վերայ ամենայն զգուշաւոր խնամոց յօգտակարութիւն Համազգեաց, զմարդիօրէն թերութեանցն ներումն՝ օգտեալքն ի վաստակոցս փոխարէն ազաչին. որով և ասացի մեզ խրախոյս՝ յիւս տարժանաւոր քրտունս մխել զանձն, և յառաւել շահաւորագոյնսն թեւակոխել ջանս»։

Բայց ինչ՞ւ տխուր է Ապոլինի աշակերտը, խոստացաւ «յիւս տարժանաւոր քրտունս մխել զանձն, և ահա «տարչանայ և ապաշաւէ». վասն զի ժոխայիկն հրեհ մը՝ իր տարժանաւոր քրտանց և շահաւորագոյն ջանից սքանչելի ծրարը՝ յամիւն զատեր է։ Խոսանձաղաձնց ըլլալ, երբեք. կանուխէն հիւսուած էր արդէն տարդինին, կանուխէն ապառնի ժամանակաց խաւ ի խաւ կուտակութեանց ծերպերէն տեսեր աւետեր էր և Դիւանապետ Հրեշտակը՝ Հայկազանց հօր՝ իր ապագայ երգիչը, և գինքն ուրախացուցած.

«Նա և մեծն իմն եւս աստեն խրնդասէիր հայրդր հայկազանց,
Զի յաստեղաց ի պարել, ի բոլորել ժամանակաց
Զոյգ ոմանք յազնի այտի գայցեն ի յոյս արեգական,
Միմն[1] անա յարմաւեսնի, յոտս սարդի միւսըն[2] պըսակեալ,
Ցորոց նա՝ զանձեռ ի վին առզեալ ազգիդ յարուսցէ վէպս,
Իսկ ապա սա, սա եւեթ յայնչափ անչափ ի հայ անուանց,
Միրտ ի սէր հօրըդ բորբոք և ի վերուստ արբեալ հոգի,
Երգեսցէ դիւցազնաբար ըզքեզ ի մատրն հայերեն
Ցաղեբախս երկնապարից զոչգաւորեալ կրտրնդոցաց»։ —

Աչն առեն վիւցազն հայրը արտօսրալիր աչքերը սրբելով՝

«Խրնդաւիտ և զուարթերես ի դափնեզարդն ակնարկէ գլուխ»։

Աւետիսը տրուած էր, սարդինին հիւսուած, ուստի հսկայազօր վհատն հօր սիրոյ բոցերով բորբոքեալ, կը վառէր գարձեալ իր աշխոյժը, քառասուն գարուց ամաց լռութեան վրէժը՝ արտասուզեան հարուածով մը լուծելու։ Եւ ահա հեծած իր օդապարիկ սրաթռիչ Պիգասոսին վրայ, կը սլանայ դէպ ի Հայկական Պառնասոսը՝ ազատ Մասեաց երկնաբերձիկ գագաթը, և տեսնելով՝ ամպոց արծաթափայլ ծուէններուն մէջէն, իր գեղագանգուր՝

1. Խորհնացին։ — 2. Ինքը՝ Բագրատունին։

զեղապատշաճ քաջաղեղն հսկայն ի գլուխ յաւիտեանցն, որ առաջնորդ կեցած հաւատոյ և տիրապլուխ ազատութեան՝ ախոյեան կը հանդիսանայ բարբարական ամպարիշտ գոռոզութեան դէմ, կը խնդրէր Հայաստաննեայց Հրեշտակէն իր ոսկի երկնաւոր ջնարը, զոր նա սիրայօժար կը մատուցանէր, և կը սկսէր երկնապարից ազնչարմար կանդոցներուն վրայ՝ հայերէն մատով նուագել։ Մայրն Հայոց՝ որ մահասարսուռ նոճիներու սիրագգեցիկ սաւերին տակ նստած կը հառաչէր արտասուախառն հեկեկանօք, անցեալ գնացեալ փառքերու և պարծանաց՝ պանծալի՝ այլ և անդարձ կորուսեալ յիշատակները քրքրելով, հայկաշափ հայրենասէր հոգեզմայլիկ քնարին լարերուն՝ սրատամիկի և անցեալ փառաց յուշարար անուշիկ գանգիւնէն յուզեալ՝ ցնցուեցաւ յանկարծակի, և յակճիռս յայթիռս՝ գիւթուած կախարդուած՝ մոխիկ կ'ընէր նորօրինակ երգչին, որ յափշտակուած և այլ յայլմէ կը նուագէր իր գիւցազն ու գիւցազնական մարտը։ Արծնեցան և Հայոց լեռներուն նիրհեալ խոր արձագանգները, արծարծեցան ոգիները Գողթնեցի նուագողաց, և խանդավառեալ՝ իրենց փոշոտ բամբռունքը ձեռքերնին առած՝ իրենք ևս սկսան Երգչին անունը նուագել, և Սիսակեան գառերք՝ ձեռքերնին ժէկմէկ գափնի պսակ՝ փուխացիկն կայթել և կայտառել ի պար՝ նուրբահրաւառ Նուագողին վեհափառ աղերսուն ճեմոց եաեւէն։ Եւ հոն՝ մինչդեռ առանք իրենց պսակներով Երգչին գլուխը կը զարդարէին, ինքն ալ՝ իր քնարն ու երգը կ'ընծայէր Մօրն Հայոց, թոթովելով այս պարզուկ և քնքուշ բառերը.

ԱՌ ՄԱՅՐՆ ՀԱՅՈՑ

ՈՉ ԵԹԷ ՄԵՆ ԻՆՉ ԵԻ ԸՆՏԻՐ,
ՄԻՆ ՄԵՐՈՑ ՄՕՐ ՆՈՐ ԻՄՆ Ի ՆՈՒԻՐ
ՍԻՐԵՑԵԼՈՑ ՇՈՒՔ ՈՐԴԵԿԻՆ
ՏԵՐԵՒՔ ԹԸՓՈՑ ԲՈԼՈՐՔ Ի ՀԵՐ

Մայրն Հայոց ընդունելով զայն սիրալիր, անոր գոփնեզարդ ճակատին վրայ ոսկի գրերով կը գրոշմէր. Քերդողահայր Հայկական Պառնասոսի, փառաւոր ախտօսը։

Զաւարթացան զաւարճացան ամէնուներն հին հարց և գիւցազանց իրենց շիրիմներուն մէջ՝ այն անուշ ձայնէն. հիացաւ և հայ ազգը՝ իր Մօրն օրինակին հետեւելով, և երբոյէ՝ ազանչացաւ քանի մը հատուածներ միայն լսելով անկէ իր լեզուովը, և աւելի կը զարմանար սեւ քղկերու մէջ

ծրարուած քնարի մը այնքան բոցաշունչ երգեր կարենալ երգելուն վրայ։ Բայց հիացողներուն հետ՝ զանուեցան և գուցէ զանուին դեռ այնպիսիներ՝ որոնք Բազրատունւոյն երգերուն մէջ հելլէն և լատին քնարներու թրթռումները նկատած ըլլան և նկատեն. ըսելիք չունինք. բայց իր կենաց ամենաքաղցր ծաղկազարդ տարիները Պատմաոսի գագաթին անցուցած և հոն մատուռակուռած անմահական նեկտարով արբեցած զգայուն սիրտ մը, եռանդուն միաք մը՝ միթէ պիտի կարենար այլազգաբար երգել, քան ինչ որ սորվեցուցած էին իրեն Կամենայք. չըրաւ նոյնը և Վիրգիլ՝ գեղգեղելով՝ արձագանգելով Հոմերի անմոռանալի քնարին վանկերը. և սակայն վէմը դեռ տարակուսի մէջ է, թէ երկուքէն ո՞րն է գերազանցը. չըրիր նոյնը և ուրիշ հազարաւորներ, որոնք անգամ մը երգելու փորձն ըրին։ կը զանուին եւս՝ որ զայն թերի կը գտնեն. պիտի հարցընէի. ցուցէք ինծի անթերի գործ մը՝ արեւուն տակ. ո՞չ ապաքէն մարդկային հանճարոյն ամենէն գեղազանց արտադրութիւնն անգամ՝ թերի է, և աստուածացեալ Հոմերոսը՝ երբեմն իր աստուածներուն նման կը նոջէ։ Քանի որ սխալիլը մարդկային է, գործ մը այն աստիճան գեղեցիկ կ'ըսուի, երբ թերութիւններէ աւելի գեղեցկութիւններ ունենայ. և եթէ Բազրատունւոյն երգոց ամբողջութեանը մէջ թերութիւնք կան, բայց և օրչափ առաւելութիւններ, գեղեցկութիւններ եւս կան հոն. թողլով լեզուն և տաղաչափութիւնը՝ քան զոր չընաղ գործ չէ արտադրած ոչ մի հայ քերթող և ոչ ալ արտադրելիք ունի, քանի՛ քանի՛ անմոռանալի դրուագներ կան հոն, վեմի, ներդաշնակութեան, խանդի, հանճարի հրաշակերտներ, որոնցմով լի է Բազրատունեան պլուխ գործոցս. զոր տեսնելով ազգային պարբերական թերթ մը իրաւամբ կ'ըսէր. «.... Ամայի ազիւութեան սահմանն անցնելու առեննիս՝ պէտք էր որ անանկ բարձր կոթող մը յիշատակարան կանգնէինք, որ գոյքի կերպով մը զանազանուէին լուսոյ ու խաւարի գաւառները։ Այս պարծանքն չանացեր է ստանալ՝ կիրթ և արդիւնաւոր բանաստեղծ մը, Բազրատունի վարդապետը, վերացնական քերթուած մը նուիրելով ի պատիւ ազգին առաջին նախահօրն՝ Հայկայ, և երգելով Հայոց և հաւատոց ազատութիւնն բանակալի մը, և ինքնահնար մարդկեղէն աստուծոյ ձեռքէն»։ Իսկ իր յաւիտենական հանդիսոյն հոգեզող հրացայտ գրիչը՝ այսպէս կը գրէր «.... որով և սիրելազոյն պիւցազանց, նախահայր նոցին՝ Հայկն՝ ի քառասուն և չիսուն գարուց խաւ ի խաւ հնութեանց արծարծեալ՝ պայծառագոյնս նշողէ յոլիս, քան համանուանն իւր (Որիոն) ի համաստեղութիւնս երկնից. մանաւանդ զի առ մեզ ուրեմն նորահրաս փայլատակեալ թափեցաւ եղ ի խանդավառեալ մտաց և ի քերթողական գրչէ երգչին իւրոյ և մերոյս Հեղինակի»։

Բայց մենք անցնինք լսելու Սիսակեան քնարին ուրիշ մանրիկ մեղեդիներն ալ, որոնք իրենց գեղովը ու բոյրով կը զօշոռեն մեր ականջները։ Անունէն չխաբուինք, նոյն քնարն է որ կը թրթռայ, մի և նոյն զգայուն շեշտերով, մի և նոյն անզոյգ թելերով։ Եւ մեծ կա՛յ, կը գտնուի՛ մուսայական մը որ կարդալով այդ մանրիկ երգերէն՝ օրինակ իմն Սոխակին եղերքը, և չվիթուն, չփղձկի սիրտը. և իր ցօղագին գեղեցիկ աչերը՝ չի լան զմահ սոխակին, և կամ Դաշտիկն յաւարը, և Մելպոմենէի արտասուիլիկ քնարին աղու մրմունջներուն դիմադրելու չափ անզգայ սիրտ մ'ունենայ. մինչ մարգերը գալկահար, առուը՝ արտօսրաթոր, ցաւերժհարսունք ձեռն ի ծնօտի՝ յողբ կը հրաւիրուին մշակէն, «Զի մեր դաշտիկն յաւար եղեւ — Ցոյս վաստակոցս եղ ի դերեւ»։ Իսկ Աւ Գանգատ Պառնասեայ և Գատաստան Ապողոնի, առ Վահրամ Ռուբինեան (Հ. Ջահջահեան) պատասխանը[1], հրաշակերտ մըն է, ամբողջ դիւցազներգուհիի մը կ'արժէ, և բան իս առ մենէն չքնաղը իր տաղերուն մէջ։ Ոչ ինչ ընդհատ գեղեցիկ են նոյնպէս Տիւզեան Ցակոբի վրայ գրած ամէն առանձնաւորները, որոնց մէջ հաւասար մրցմամբ կը փայլին քերթողական և իսկատիպ հանճար, վառվռուն միտք և բացատրութիւն, զարտարուն և գեղեցիկ լեզու մը։

Բազդատուինն՝ յետ հարստացընելու Հայկական Պառնասոսը ինքնաստեղծ Դիւցազներգութեամբն ու տաղերով, ակնարկ մը կը նետէր նաև այն խեղճ անպատանին վրայ, զոր իրմէ նախորդը սխալ էին հերկել. և ժպտելով մը՝ մոգական քնարն ի ձեռն կը մատնէր հոն, և իր սուրց տակ կը փթթէին խոպոն չքնաղագեղ ծաղիկներ, զորս փունջ փունջ կապած՝ Հայոց Մօրը կը զրկէր. և ապա քնարը լարած՝ օտարազգի երգիչներուն ազնիւ գեղեցիկ երգերը՝ ամրոստան և ճապուկ հայերէն մատներովը կը նուագէր։ Այդ երգերուն ամենէն գերահրաշը, հիանալին՝ զոր մարդ նուագած բլլայ, է կոյր մուրացկին երգը, այն սոխակին՝ որու ձայնին վրայ պիտի զմայլի աշխարհ՝ մինչեւ իր վերջին հիւղն իսկ ինայ։ Զուրկ չէր Հայկական Պառնասոսը անկէ, ինչպէս տեսանք, բայց մուսայասէրը փու-

1. Հ. Ջահջահեանի «Աւ Առաւ Սիսակեան՝ Գանգատ Պառնասեայ և Գատաստան Ապողոնի» քերթուածին. որ կը սկսի. «Հարցանես, քերդող. — Ինչ ըզքերթուածդ մուսայից կարծիք»։ գրուած 1824ին. քերթուածը՝ զոր տարեր է Հ. Ջահջահեան առ Ալպէռն, է նոյն ինքն Հայկ դիւցազնը՝ որ 30ի կրակին այրած է ի Կ. Պոլիս, և որ չատ աւելի գերազանց է եղեր քան վերջինը։ Որքան որ իրաւ կ'անցնին Մուսաները, կը նախանձին, կը մրմռան, սմանք ալ կը ծաղրեն, բայց Ալպէռն ժպտելով անոնց վրայ, Սիսակեանի գեսպանին՝ որ Հայկը ձեռքը կեցեր է, կ'ըսէ. «Բեր գոռ առ իս ղայն»։

թուած Բագրատունեան քնարին հոգեպարար մեղեդիներով, յամառ և պնդագլուխ թախանձանօք՝ կատարեցին երկաթի կամքը Բագրատունւոյն, որ երկիւղած պատկառանօք կը քաշուէր՝ մի գուցէ իր վարպետին նուաստութիւն պատճառէր իր անմտան քնարով։ Բայց մտիկ ընենք իրեն, տեսնենք ինչպէս ինքզինքը կ'արդարացընէ. «Քերթուածքն հրկոքին (Իլիական և Ողիսական) թարգմանեցան յառաջ քան զմեզ և ի լոյս եկին հռչակաւոր և նմանայանգ տաղաչափութեամբ գարուցն վերջնոց։ Երկասերութիւն՝ որ ունի զիւրն յարգ ի բիմս ճաշակելեացն, և մեզ չէ ինչ անկ խօսել զնմանէ, կամ գաւառս նոսել ախորժից այլոց։ Ոակայն առ ի մերկանալ լռութեամբ զմիտս մեր և զյոգունց բանասիրաց ազգայնոց, յանձն առաք զիջանել ի հայցուածս նոցին, և նորոգ յեղուլ ի հայ զիլիականն՝ ըստ Հայնէի և Վոլթեայ տուչութեանցն՝ մերով այժմ ծանօթ գիւցազնական չափովք Նախնեաց, որպէս և խնդրէիննն, և նոքին հելլենացի հին պարզութեամբ և բնական ճշգրտութեամբ բնագրին ըստ կարի լեզուիս և չափոցս. կամ թե՛ բեւս ասելի իցէ՝ ըստ մերում կարի, որ իցիւ առաւելեալ լինէր։ Անշուշտ համարեալ թէ այս չնորհը հմտերական քերթութեան, ըստ ըղձից անաչառ խնդրելեացն, համայապոյն ընծայեսցի սիրելեաց պարզ և մերկ բնութեան. զոր կամելն և կարծել մերովս իւիք ի լաւագոյն փոխել կամ պաճուճել՝ կորուսանել է զբնիկ նախնական զեղն և զինքնազարդ վայելչութիւն»։ Ու փոխ առնելով Հոմերոսի գրիչը՝ թարգմանեց, մանաւանդ թէ գրեց այնպէս, ինչպէս պիտի գրէր Հոմերոս, եթէ հայերէն լեզուով գրէր։ Բառասէրը, մուսայասէրը կարդացին զայն, ու սքանչացան այն պարզուկ, բնական, ճշգրիտ ու սահուն լեզուին վրայ, որովհետև Բագրատունին՝ Հոմերի հրաշից շահմարանին բոլոր զարմանալիքները իր դիւթական գաւազանիկովը՝ դուրս կը ցայտեցընէր բոլորափայլ և գուցէ առաւելափայլ. և պիտի յանդգնիմ իսկ ըսել, որ եթէ Թոմսոյ Ուերսւոին Թարգմաներ է զայն ինչպէս կը կարծուի, և եթէ չէ թարգմանած՝ թարգմանէր, անշուշտ պիտի չկարենար աւելի գեղեցիկ թարգմանութիւն մը ի լոյս ընծայել, հաւասար՝ գուցէ, թէեւ կասկածելի. և ի նախնեաց հասած բանի մը հմտերական ազգերն ու բառերը՝ ծիծաղ միայն կը շարժեն՝ համեմատութեամբ Բագրատունւոյն բառերուն ու ազգերուն. այն արուեստը, տաղաչափութիւնը, լեզուական գանձերը, որոնք այնքան հրապոյր, այնքան վեհութիւն տուին իր թարգմանութեան՝ յատուկ են միայն անոր ճապուկ ու կորովի գրչին։ Նոյն ձեռուկը ըսած էր, թէ «Մեծն Հոմերոս այնքան կարաց գերազանցել զամենեքումբք՝ ծայրացուցանելով զինքեան հմտութիւն, մինչ զի ի վերջ եկեալքն

և ոչ լսող անդամ արժանաւորապէս նորայն կարացին լինել քերթուածից, թող թէ զուգահաւասար նմա գտանիլ», մի և նոյն բանը ամենայն իրաւամբ կրնանք պարձընել և Բագրատունւոյն վրայ, Հոմերոսը Բագրատունի ընելով, և քերթուածները՝ թարգմանութեանց. այլ ես՝ գինքն յերկինս յատպարիսպ Գրչին հետ՝ «հաւատամ, թէ ի յառաջել և ես ժամանակաց և մեռանց մերոցն երից, ծանիցի Աս՝ զորմէ բանս է, կամ նոր պարագլուխ և հանդիսաւոր քաջաց և սուրբ հայկազանից և թարգմանչաց, և կամ հրաշափառագոյն եւս մեկնութեամբ՝ անհուպ և անմատոյց մնացեալ ի հետեւողացն, օրինակ իմն նկարագրեալն ի պատմագրէն մերմէ և յառաջին քերդողահօրէ՝ Աչրարատեանն այն «լեառն արեգակնաճեմ՝ սպիտակափառ և ուղղորդ յերկրէ բուսեալ,... ծեր սակս արդարեւ լեառն ի մէջ երիտասարդացեալ լերանց»։

Բայց ահա Ալպիոնի սոխակին մելամաղձիկ ձայնը մեր ուշադրութիւնն առ ինքն կը հրաւիրէ. նոր քնար մը ձեռքը՝ թարգման կը հանդիսանայ Բագրատունին՝ Դրախտերգակ կոյրին վերմարդկային խանդից և սաւառնաթեւ ճախրանաց։ Նոյն քաջալարժ և քաջայաղթ մատներն են՝ որ գժուարին և անծանօթ երկի մը արձագանգները կը հնչեցընեն, անուշ և քնքուշ, փափուկ և գողարիկ քան զբուն իսկ ձայնը։ Ցաժանելի եւս է առպարէզը, վերելք մը՝ գժուարուտ և սեպացեալ, բայց թէ ինչպէս ճարտար և ճարպիկ կը մագլէ նա դէպ ի վեր՝ յաղթանակին բրաբիոնը խլելու, սարկենին կապելու։ Թողունք որ ինքը խօսի. «Թարգմանիչն՝ հարկ համարի ծանուցանել, զի ոչ հմուտ հանդիպեալ ինքն գժուարիմաց անգլիական լեզուի գերապանծ քերթուածոյս, յիտալերէն և ի գալլիացի սուրգագոյն և գրեթէ բան առ բան թարգմանութեանց օժանդակեալ է յիւրն, համայն զոզջես միշտ, մանաւանդ ի մեծին և յերկբայս, յանգլիացի բնագրին պահեալ գակն ըստ կարի, և խնամով քննեալ»։

Կ'ըսէ բան մը՝ զոր կրնար ալ զանց ընել, և չ'ըսեր այն՝ զոր հարկ էր ըսել. այսինքն թէ ո՛րքան փոյթ և քրտինք թափեր է այնպիսի հրաշակերտ մը գուրս հանելու համար, անշուշտ ակահատեսներուն թողլով պատմել։ Ցեռնինք հիմայ պատառիկ մը՝ արձակ ու սառնասուր Միլտոնէն ուր (Է. երգ) Ռափայէլ հրեշտակը կը պատմէ Ադամայ սիեզերաց արարչութիւնը. առաջինը հարազատ բուն բնագրէն թարգմանուած, երկրորդը՝ իբրև թէ թարգմանութիւններէն։

ԹԱՐԳՄՆ. Հ. ԱԻԳԵՐԵԱՆԻ

«Իսկ փոքրագոյնք ի բռլնոց անուի խաղացեալ ոստոց յոստս՝ գոչարձացուցանելիս զանուսոս յերգս իշրեանց. և զնկարեն թեւս սիռեալ տաթածանելիս ընդ օդն մինչեւ յերկոյս։ Բայց սոխակն պարագուռխ հանդիսի նոցա և ոչ յայնժամ գկայ առնոյր ի գեղգեղմանէ անուի, այլ յեղանակեր զերգ իւր քաղցրաբարբառ գգիշերն ողջոյն։ Այլք յարծաթի լիճն և ի գետս ողոդիսն գրաւարանց լանջս իշրեանց։ Կարապն թիակաձեւ ոտարքն նաւարկեալ՝ ցուցանէր զպերձուրիւն իւր կարևարաձեւ պարանոցաւն ընդ մէջ ապիտակագեստ թեւոցն՝ շքեղաշուք իւրոց պատուհասանաց։

ԹԱՐԳՄՆ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՈՑՆ

«Իսկ բրնչնիկք ոստ ի յոստոյ զպուրակս երգովքն առնեն ուրախ,
Թօրափեալ զօրքն ցերեկ աժեալ ըզթեւսըն ևրկարեն.
Եւ անդեն իսկ պանծալին ծիծառնուշկ ոչ լրեռ յերգոյն՝
Գեղգեղեալ ըզցայգն ի բուն զողբանըշագ զիւր հնծուրիւնն։
Այլք յարծաթի ծովակ՝ ի գետս ի լիւղ լուսանան զնանութեւ լանջս.
Իսկ կարապ՝ կարակնակերտ ուշարք՝ յերկուս լուսափայլ թեւս.
Ի լօդիկ շքեղաշուք, թեւձակաձեւ լայնչի թարիւք
Մրխիրձ հարեալ շուրջ ածէ ի լոգարանս ըզպերձանս իւր»։

Աբձակին վրայ արդէն խօսուեցաւ, իսկ ոտանաւորին վրայ խօսելէ առելի հիանալ ու սքանչանալ. նման կարահիմակերտ կարապին, և թարգմանիչը՝ իր լայնշի թաթերով՝ շուրջ կ'ածէ հայերէն լեզուի, տաղաչափութեան, ճաշակի կրթութեան, քերթողական մտաց բոլոր պերճանքները։ Կատարեալ գեղգեղանք մը, հրապուրիչ, զմայլելի, որ ընթերցողին միտքը կը յափշտակէ կը տանի Պատմասոսի ամպածրար բարձունքը։

Թողլով ընթերցողին ընել իր գատաստանն ու գովեստը որուն որ արժանի կը տեսնէ, հետեւինք մենք Մանդուայի կարապին։ Բազրատունեայն կորովաբիր աչքէն անտես պիտի չմնար և իրքը. մխուած է նա արդէն առ Մշակականաց խորը, պճնելու հայկական Պատմասոսը և վարպետանայն բանաստեղծութեամբ։ Քառաչաբանը կը խօսի նոր չափի մը վրայ՝ զոր նշմարած է նա՝ նախնեաց մատագրծներուն մէջ. փառս, օրինակ, բիւր. բայց և ի՛նչ տարաձայնութիւն. թէ՝ «Մեք ոչ կարեմք ականջս ստեղծանել, ոչ իբրեւ զԱրամազդ և ոչ իբրեւ զԱպոլոն»։ Նոյն չափով էր որ զրուագեց իր գոհար պատմագրները, որոնց մէջ առաջին է Վիրգիլեանոս

ժամանակաւ, որով և աւելի խանդոտ։ Ու կ'ընծայէ զայն. «Եւ արդ իբրեւ այսպիսի հայրենասէրն արուեստի արգասիս, և ոչ իբրու զմերոց ինչ գիւաից, նուիրեմք ահա և զայս վաստակ ի փառս հայկազեան գպրութեանց։ Փոխանակ բազում բանից՝ արդիւնք իրացն այսուհետեւ ի մէջ անցեալ խօսեացին զինքեանց առ անաչառասաեաս միտս և առ վեհագունիցն ցանկացօղ կիրթ և փափուկ լսելիս հայակոյտ քերթողական սրերոյն՝ այսպիսեաց ա֊խորժակաց արժանաւոր եղելոց։ Եւ եթէ վարդ մի փոքրու իմն զուարճութեան պայծն ինչ վայրկենի արկաք սոված ի շուխպս փշալից կենաց իմաստասոց, համարեսցուք զանձինս ոչ ամենեւին անարդիւն անցեալ ընդ առապար կենցաղոյս»։ Եւ ահա Այրարատայ ծոցէն՝ Արիոյ գողը կը հանէր հայակոյտ քերթողական սրերոյ պարագլխին՝ Հայրիկին՝ գովեստից ու խնդից թարգման նոյն նորագիւտ չափով տաղը, այս վերնագրով. «Մեծիմաստ և բազմահմուտ մեծահռչակ Հօրդ՝ պայծն գովեստից բան շնորհապարտ յաշակերտէ ձօնեալ».

« . . . .

Ահա քեզ աշակերտիլ ես յօժարիմ յառաջագոյն՝
Հետեւեալ սիրողապես քոյդ ընթացից նախաշաւիղ...
Ջօդ ծրծեալ Հայաստանեայց՝ շոյտ ըզգացի զոգի նախանձացն...
Ինաղցրալուռը քընար քոյին գրաւեաց զոգի իմ մրտապիրս.
Ըզմայլեա՛լ կամ առասիկ ի նուագ բանիցդ գեղգեղաձայն....
Եւ այդպես քնար ի ձեռինդ երբեալ նըստար յԱյրարատ,
Թորգոմեան զնանկոխս բոլոր՝ ածեր ըզքեզ շուրջ գեղապար...
Վաձառեալ ըզՀոմերոս[1] զակն ըստացայ ըզվիրգիլեան. ..

Եւ վիրգիլ ի Պինդոսէ՝ քնքուշ երգչի[2] մը բերնով կ'ըսէր.

«Որ Աշտանեան փողոյս ընդ նուրբ երկրագործին նուագող զարդիւնս
Հայկական ոյորեալ երգս ըզկես փառաց իմ կապուեցեր.
Անմահականաւն ի Պինդոս սիրք անուշիկ հընչէցաք երգոցդ,
Յաւերժ վայրենացն ատտուժանուշեր մրրնջիցին վարսք ի գեղգեղ...
Կանգնեցուցոյր կենաց տաճար քեզ ի ծաղկանց պանեալ բոլոր
Մատուռնք քընքուշ Մուսայից բուրեան ըզփուչըսըն կապեացեն։...
Ես ի կայտիռըս պարառաչ, պրսակ ի գլուխ իմ դարնեփուչ
Հաւատպրաւըն ծաղկուցիս ծաւալեցից շուրջանակի,

1. Եղիազարեանը կ'անդրադառնայ, որ գէթ Հրատարակութեան չէր խիսկանը։ Բազմ 1849, էջ 308։

2. Պէշիկթաշլեանի. Բազմ. 1850, էջ 181։

Եւ բարձրադիր ի ձակատուռն քաւուդակեցից ի տառ ոսկի.
«Գահ Աբսենի ի Պիսդոս ընծայեցաւ ի Վիրգիլէ»։

Վիրգիլի կը յաջորդէ Որատիոս՝ իր Քերդողական արուեստով. մի և նոյն վեհափառ վսեմագրով և չափով. Հայկական Պատմասոսը՝ եթէ չհասաւ իր փափաքին, գոնէ ասկէ զուրկ չմնաց[1]։

Մ՛րքան գեղեցիկ է նոյնպէս Փոսկոլեայ Գերեզմանքը, ուրկէ չի զրկեր Բագրատունին հայ մուսայասէրները, թարգմանելով իր ճապուկ գրչին հիանալի բնկերեկուներով։ Եթէ ասկէ զատ ուրիշ ո՛և է թարգմանութիւն չունենար Բագրատունին, ես ի՛նչնենայի մի և նոյն հիացումը՝ մի և նոյն պաշտումը։ Բայց բանասէրը աւելի պարզ թարգմանութեան մը կարօտը կը զգայ, անկարող Բագրատունեան վսեմափառ բարձունքը վերելակելու՝ և Հիւրմիւզ կը կատարէ անոնց բազձանքը։ Տեսնենք վարպետին և Աշակերտին տողերէն քանի մը հատ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

«Տեսանէր և երեւոյթըս ռազմաւոր նահատակաց,
Զի վառեալք յերկաբակոռս զեն՝ խաղային ի պատերազմ,
Եւ ի մոռք սարսափելոյ գիշերային խոր լրտեսութեան
Ծաւալեր երկայներ ընդ դաշտս ողջոյն գրնդից դղորդ,
Փողոց ձայն և հալածել երիվարաց արշաւելոց
Եւ դռոյթ նոցին ոտնատրոփ զգրխաւնոցօք հոգեհանաց,
Եւ ողբումն և նուագք, շօրհնասաբեր Դրստերցըն երգ»։

ԵԴ. ՀԻՒՐՄԻՒԶ

«Եւ դիմելոց ի պատերազմ նահատակաց երեւոյթ,
Վառելոց հատակ ի զեն երկաթակոռս տեսանէր,
Եւ յարհաւիրըս լրտեսութեան գիշերայնոյ ծաւալեր
Երկայնաձիգ դղորդ ընդ դաշտըս խառնուածրոխ փաղանգաց.
Փողոց գոչիւն, սրընթացակոխ երիվարաց ասպատակ
Ոտնատրոփ ընդ սաղաւարտըս կիսամեռ անկելոց,
Ողբումն և նուագ, և դրստերացըն Պարկայից եղերերգ»։

Առանց նայելու անդունդին՝ որ կը բացուի Վարպետին ու Աշակերտին միջեւ, անցնինք դիտելու հայկական թատրոնը՝ որ ահա կը ճոխանայ հին

1. Պակասն հրդեհը այրեր է Բագրատունեաց՝ «Խմբագիր ընդարձակ քերթողական արուեստի» աքանչելի գործը, զոր Բագրատունեաց ամէն գործերէն աւելի վեր կը դասեն մեր ծերունիները. անոր ի յիշատակ, թարգմաներ է զայս։

և նոր ողբերգութեանց հրաշակերտներով։ Հան Սոփոկլէս, Ռասին, Վոլկէռ, Ալֆիերի՝ Հայկայ անուշակ լեզուով կը ներկայացընեն իրենց հանդէսները։ Վերջին քերթողական թարգմանութիւնը բազմաուսուցչ, յորդորեալ ուսումնասէր երիտասարդներէ, նոյն հայկական ինքնագիւտ չափով. բայց և փոքրիկ փոփոխութեամբ մը[1]։ Սոյն թատերական գլուխ գործոցին ժէջ, բազմաուսուցչ աչքէն պիտի չվրիպէր և Ռասինի Գոթոդիան, թէպէտ և թարգմանուած ըլլար իր քաջ աշակերտէն՝ Գերպ. Գէորգ Հիւրմիւզէ. ահա թէ ինչպէս կ'արդարացընէ իր յանդգնութիւնը։ «Այս ողբերգութիւն Ռասինի՝ է գլուխ այլոց ամենայնի թատերախաղուց նորա՝ ըստ ամենեցուն վկայելոյ, իսկ ըստ ոմանց՝ Պատկ ամենայն ողբերգութեանց Մելպոմենեան կաճառին։ Եւ այս պատճառ՝ յանդգնելոյ իմոյ ի նորոգ թարգմանութիւն»։ Պատառիկ մը՝ ամէն բացատրութենէ աւելի լաւ պիտի պարզէ երկու քաջ թարգմանիչներուն ոճը.

ԳԻՈՐԳ ՀԻՒՐՄԻՒԶ

«Յարձաւիրս խոր գիշերոյ տեսի ըզմայր իմ Յեզաբէլ
Դէմ յանդիման՝ որպէս յաւուր մահուն իւրոյ շրջեղազարդ.
Զեր աղետից նորա ներկուն ինչ ըզխրոխտութիւն իւր արարեալ.
Դեռեւս ի փայլ մոռրացածոյ ցոլայր ըստ իւրըն սովորոյթ
Ներկարեն ի ժարիր և ի սրճգոյր գեղերևեսեալ՝
Բարեբեղ նորօք զարմաց զանջրնջելի կարկառուրիւն.
«Սոսկացիր, ասէ առ իս, Յեզաբելայ դուստր արժանի.
Իսրայելի անգոյթն Ամոռած և զքեզ կանգնեի յաղթանակ,
Դուստր իմ, աղնիկ, դու անխախտուստ անկար ի ձեռս նորա»։
Եւ ահագին բանիցն ըզկետ՝ ըստուգերն առ իս խոնարհեալ
Կայր առ մահձօքս, և իմ ըզձեռս առ նա ձրգեալ առ ի փարել՝
Ոչ ինչ այլ, բայց կոյտ իմն անդ գըտի սոսկման ինձ արարող.
Կոյտ ոսկերոտոյ խառն ընդ շաղիղ տըղմաթաթաւ,
Ցօղ յօղ անդամոց արիւնաթոր և քրտմնելի
Ի ձարակ լափիլոյ շանց որ յիրերաց կորզեին զայն»։

1. Հայկ. չափին առաջին անդամը՝ որ մեկէն մինչեւ չորս վանկ կրնար ունենալ, թատերականին մէջ երեքի վերածեց Բազրատունին, նոյնպէս և վերջին անդամն ալ։ — Վերջինը՝ երբեք քառավանկ դառած չեմ, բայց առաջինը 6 անգամ (Հմմտ. Ճաշակ. էջ 138, 199, 333, 398, 532, 541), այն ալ ի հարկէ առիթաբեր։ Որոնց ուշադրութիւն չընելով Հիւրմիւզեանք, աւելի դանդաղ ոճ մը տուին իրենց թատերական թարգմանութիւններուն։

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

«Ի պահոյ խաչարարակուս իսոր գիշերոյն արհաւրաց
Մայրն իմ Յեզաբէլ եկն եկաց ինձ յանդիմանել,
Իբր յաւուր մահուն իւրոյ, ձոխաւպաճոյճ պրձնուրբեաւրք.
Զոհաւսուրիւն իւր չէր բնաւին անաչագեալ ըզպերձանսն,
Այլ ոսկեր և ըզգեղոյն պայծառուրիւն հնարագիւտ
Ցոր հոգայր նա ի սրնգոյր և ի ժարիր շրպարել,
Ի դարման ինչ անկարկատ թշնաւրանաց հատակիւն.
«Դողացի՛ր, ասէ առ իս, արժանաւոր ինձ դուստր իմ.
Ընդորմն Աստուած Հրէից զանցուցցանէ և ըզքեզ։
Յաւէ՛ ինձ, զի անկանիս, դուստր իմ, յանէղ ձեռսըն իւր»։
Ի վախձան զարհուրելի սոցին բանից՝ թշնեցաւ
Թէ ուրուն իւր ի կողմըն կորացաւ անկողնոցս,
Եւ ես թեզըս ձրգեի փարիլ զիւրեւ գիրկ ընդ գիրկ.
Բայց ո՛չ այլ ինչ զըտի՝ քան քրտնեալի խառնակոյտ
Ոսկրոտուոյ, շոշեալ շաղոյց՝ ընդ տիղմ ընդ գետ թաւալեալ,
Գարշելի անդաւնաբիւս, ձրրձեալ պատառս արիւնուռշտ,
Զոր լափիզ շրնեբուոն ապշոպեին ի միմեանց»։

«Ոչ է աշակերտ մեծ քան զվարդապետ իւր» առածին շրջումբ՝ բացատրեմ մը պիտի ըլլար մի միայն Բագրատունեաց համար. «շատ է աշակերտին լինել իրրեւ զվարդապետ իւր» առածն ալ կատարուած չենք տեսներ. արդէն առաջ անկարելիութիւնը ըսած էր իր Գամբռնականին Գրիչը. «Ոչ իշխեսցէ բանսաէր ոք և հայրենասէր մտանել՝ թէ արդարեւ սա մի ի վեհազունից մնասուր արանց երեւելոց յազգիս Հայոց, և ի կարի քաջ յառաջադէմ հայկաբանից. մի ի սակաւուցն ընտրականաց, և գոգմիր յանդմանութիւն և յանհաւասարելեաց»։ Ունի և Նարպէյ ողբերգի Յաւուդ մը՝ «Բազմալէզ»ի մէջ, բայց զգուշանանք ծիծաղ շարժելէ։

Բագրատունին հայկական Պառնասոսը՝ անվիճելի և գերահրաշ գանձերով հարստացընելէ յետոյ՝ իր նորատեսիլ գրչով և քնարով, պիտի ստեղծէր նաեւ արձակ մը, վեպ, հզօր, և միանգամայն առոյգ ու թարմ. և պիտի պճնէր լեզուին նորանոր պանծալի զարդերով. և այսպէս ոչ միայն պիտի հաւասարէր, այլ և ինչպէս կը գրէ իր Հոգերգուն, «զուգէ առաւելեալ քան զհին թարգմանիչն՝ ձեռնարկութեամբն ի նոր լեզուս, որք ոչ ըստ հնոյն վիւրազոյնք գտանին փոխանցիլ ի մերս կամ յայլ հին լեզուս.

այլ սա գիտաց քաջիկ տալ նորոյն զվսեմական կերպ հնութեան, մանաւանդ որ հրաշալին եւս է՝ զգեցուցանել հնոյս զառուգութիւն նորութեան, ոչ յանկարծաշարժ մեզեան մոգիչ մատամբք, այլ քառանամեայ երկարատոկ քրտամբք և աքնուխեամբք»։

Ոսկի գրքոյկ մը ունինք առջևնիս, Նկարագիրք Թեոփրաստոսի, 120 էջ, այլ մէն ի էջ, գոհար, ադամանդ. մարդ կը շուարի թէ ո՞րն արդեօք վեր դնէ. Եղնիկը թէ ոսկի մատեանս. գուցէ փորձուիմ վեր դնել, բայց համամիտ չեմ ամենեւին վար դնել, այլ շատ շատ՝ կուշտ կշտի, իրարու քովիկ։

Եղնիկին ձախ կողմն ալ պիտի դնեմ Սուիւի Բանական Արուեստը, այն յստակ, պարզ, սքանչելի թարգմանութիւնը, որով ճշդեց ճշդրտեց իւմաստասիրական լեզուն, խարտաղանելով այլոց հնարած անճահ և անհեղեղ բառերը. և սակայն կը գրէ նոյն ինքն Բագրատունին. «Վասն այսր թարգմանութեան և ոչ սակաւ յստակութեան հայ լեզուիս զոր եմոյծ յայն աբուեսա իմաստասիրական, բազում և ծանր ծանր հակառակութիւնս կրեաց յականաւսրաց անգամ Ոխակն, իբրեւ եղծիչ ուսումնականի նորոյ լեզուի՝ զոր սրբազանեալ համարէին։ Բայց արտաքուստ գովութիւնք եղեն լսելի»։ Տպագրուած է երկու անգամ. (1825–1857)։

Հա՜պա Ճաշակ հեղինե և չատին ձարտարիասուհրեան հրաշակերտ. որուն մէջ անհատասարելի և աննման Բագրատունին՝ երկու ազգաց վեհագոյն վարպետներուն ճաշերը՝ կը հայացընէ. իր տաճնաբաններուն պէս՝ երբեմն կրակ ցատկեցընելով իր զրչին ծայրէն, երբեմն փայլակ, որոտումն, մերթ կարուկ և ուժգին, մերթ արագ և ընթացող։ Որով, ինչպէս հին գրերը զԴիմոսթենէս՝ նոր և ապագայ դարերն ալ զինքը պիտի կոչեն «իշխան թարգմանութեան, հեղեղ յափշտակիչ, որաբընդոստ փայլակն կայծակնատարափ, գեր ի վերոյ քան զամենայն հիացումն զարմանալեաց»։ Ակդպիսի պերճ, կուռ, բոցաշունչ լեզու մը՝ մանաւանդ Դիմոսթենի (ուր երբեմն կը հեղեղնանայ) և կիկերոնի՝ ընդդէմ Մ. Անտոնիոսի՝ ճառերուն մէջ, ոչ մի նախնեաց գրոց մէջ կարելի է գտնել. յիրաւի, յափշտակիչ հեղեղ մը՝ որ ընթերցողին միտքը՝ կ'առնէ կը տանի առենախօսաց ոտքը։

Բայց մենք հրաշունչ ճարտարախօսներէն, հոգեխառն ճարտարախօսին գառնանք, որ ահա արծուօրէն կը խոյանայ՝ վսեմ և հոգեշունչ ճառերուն թեւոց վրայ։ Բագրատունին եւս բազմած նոյն թեւոց վրայ, Մելքայ արծուոյն՝ հայկական սքանչելի փետուրներ կը հագցընէ։ Անհամեմատ, գեր ի վերոյ քան զամենայն հիացումն զարմանալեաց գործ մը, քնքուշ և կորովի,

արիկ և յափշտակիչ, որ նոր է և հին, հին է և նոր, առյդ, թարմ, ոս-
կեզարու գործած՝ զմայլելի նրբենի հիւսքով ու կիսաւածներով։ 1857ի
«Բազմավէպ»ը կը յորդորէ զմեզ այդ ոսկեհուռ գործածէն ճաշակ մը առ-
մեր ընթերցողներուն.

ԹԱՐԳՄՆ. «ԲԱԶՄԱՎԷՊ»Ի

«Խորհեցարուք միանգամ ընդ մեծամեծ իշխանութիւնսն ընդ այնոսիկ
յոր զակն ի վեր կառուցեալ պշնութիք. այն ինչ ընդ նոցա ձեռաւք գոր-
ղանի հարեալ սառաւիւք մեք, և անա հարկանեն զնոսա տէր զի զմեզ
ընդոստեցուսցէ։ Բարձրութիւն նոցա պատճառք հարուցածոյն են. և այն-
չափ խստիւ գնացեալ Աստուծոյ ընդ նոսա, զի առ ի խրատ այլոց ի մարդ-
կանէ՝ ոչ ինչ խնայէ զնոսա պատուարագել....։ Պարտ իսկ էր մեզ անկեր-
բայ ընդ մերս լինել ոչնութիւն, այլ երբ սիրաք մեր զսիրով աշխարհիս
հարեալ և յանկարծահաս ինչ հարուցածոց ոչնիցին պէտս, մեծ իսկ և
անաւորագոյն ոչրեմն է սա։ Ո՛վ գիշեր աղիտաբեր, գիշեր սոսկալի, յոր
յանկարծ իմն իրր զշանթ որոտընդոստ անաւոր հնչեաց բարբառ։ «Մե-
ռանիր տիկինն... մեռաւ տիկինն»։

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

«Միտ դիր, տեառդ, անաւոր պետութեանցն յոյս մեք ի ներքուստ
աստի ակնարկեմք. մինչդեռ դողամք մեք ընդ ձեռաւք նոցա, Աստուած
հարկանեն զնոսա՝ մեզ ի խրատ. պատճառք՝ բարձրութիւն նոցա է, և այն-
չափ չզնդայ ընդ նոսա, զի չզեմեղէ պարտ բաշխի տալ զնոսա ի խրատ այ-
լոց։... Պարտ էր հաստատ գիտել զոչնչութիւն մեր. բայց երբ անակնկալ
հարուցածք պակուցիչք պիտոյ իցեն սրտիցս կախարդելոց ի սէր աշխարհի,
շատ իսկ մեծ է այս և կարի անագին։ Ո՛վ գիշեր աղետաբեր, ով գիշեր
անաւոր, յորում հնչեաց յանկարծահաս իրրեւ զշանթիւղն ձայնելոյ որոտման
այս բոր սոսկալի. Տիկինն անա մեռաւ, Տիկինն մեռաւ»։

Ինչ տարբերութիւն, ինչ խոր վիհ երկուքին մէջ. զմայլէ՛, ընթերցող,
սրչափ կ՚ուզես, սրչափ ալ հիանաս դեռ քիչ է։ Իսկ մենք պատմենք Մա-
սիլեոնին, որ իր փոքր քառասնորդը կը քարոզէ մեր լեզուով։ Տասը գո-
հար ճառեր, որոնք քիչ մը գաղղիերէն կը հոտին, թէև պիտանի։

Մուսաներու և հեթանոսաց հրաժեշտ տալով, և պատմականին կ՚ուզէ
տնկել կոթողներ. և Կեսարու Թիշատակարանքը՝ առաջին և վերջին գործը
կ՚ըլլայ, որու երկու երրորդը Թարգմանած՝ մեացածը կատակ կը յանձնէր

իր քաջ աշակերտին՝ Գերապ. Գէորգ Հիւրմիւզեանի, և որ յաջողապէս ի գլուխ կը տանէր իր վարպետին գործը, փոխ առնելով անոր գրիչը։

Ասոնք են ահա Բազրատունւոյն գործերը, որոնց մէկին անգամ բաւական էր անմահացընելու անձ մը, բայց անբաւական առ մեզ։ Սոյն գործերուն մէջ կը տեսնենք՝ նախ իր ծայրայեր հմտութիւնը՝ հայերէնի, յունարէնի, լատիներէնի, գաղղիերէնի և իտալերէնի, (որոնցմէ վերջին երկու լեզուներով՝ սքանչելի և անսայթաք կը խօսէր, նոյն իսկ ի զարմանս բնիկներուն), երկրորդ՝ իր ընտրութիւնը, որով հին և նոր աղգաց ամենէն աւելի գերազոյն հանճարներուն հրաշակերտները հայացուցած է. երրորդ՝ իր իւրաքանչիւր գործին անթերի ըլլալը. այնպէս որ չունի դիրք մը՝ որ լաւագոյնի մը կարօտ զգացընէ։ Ասոնց վրայ կրնանք աւելցընել նաեւ՝ իր թէ՛ ինքնագիր և թէ թարգմանածոյ գրոց մէջ երեւցած չքնաղ յատկութիւն մը. սովոր է Բազրատունի երբեմն երբեմն այնպիսի շառափնաթաւի փայլակներ կայծակելու, որով ընթերցողը՝ շուարած շլմորած՝ անկարող կ'ըլլայ ձեռքէն գիրքը ձգելու, այլ կարծես մագնիսացած՝ կը կարդայ, և սրչափ կարդայ՝ այնչափ աւելի ախորժ կը զգայ կարդալու, յօդնիլ, ձանձրութիւն բնաւ, ահա արդէն առաջնոյն ուրիշ կայծակ մը եւս կը յաջորդէ, և այսպէս շարունակաբար։ Բայց կը ցաւինք և պիտի ցաւինք միշտ այն իր ևրիտասարդական աշխոյժ կենաց նախընծայ երկերուն վրայ, զորս անողորմ հրդեհը ամիսնացոյց. որոնք էին՝ յիշուած Հայկ դիւցազնի ուրուագրէն և Քերդողական արուեստի խմբագրեն զատ, Պինդարոսի ոլիմպիականք՝ շապրագրակս յեղեալ ի հայ ըստ ոճոյ շարականաց առ ի ձշգրիտ հարազատութիւն. — Կրկին բանական արուեստ հանճառօտ, ի գաղղիականէ փոխեալք ի հայ. — Բազմահատոր անբաւ հաշաքրտմն ոճից և չքնաղ ձեւոց հայ լեզուիս ի նախանձացն գրոց՝ հանդերձ պեսպես դիտողութեամբք։

Իր մահերգակ ազու գրիչը այսպէս կը գրէ. «Ա՛յնպէս ինն ինձ Թուի, եթէ ի պարգեւել և յառաքել բարձրելոյն յերկիր և ի տաճար հայկական բախտի՝ զաւագորեարն զայն հայակոյտ հանճարեղաց, զՄովսիսեանս և զԴաւիթեանս, զԵղնակն և զԵղիշէն, նշանչեալ կալաւ Թաքոյց ի զարհուրակալ խանութիւս շահմարանաց արարչութեան իւրում՝ հոգի մի ի պայծառ և ի կայտառ հոգեաց անտի, ի դասընթեր անձանցն՝ որք և յանշքարնալ ազգիս ըստ քաղաքական հրահանգաց, տածեցին և տածեն տակաւին զոգի ազգութեան, առաւուածախառն շնորհիւ հայերէն գպրութեանց...»։

Մահը միայն կարող կ'ըլլար կորզել ձեռքէն գրիչը՝ որ դեռ շատ յոյսեր կու տար նորանոր գանձերու. և այդ պայծառ ու կայտառ հոգին թողլով

իր քնարն ու գրիչը 1869ին, Ծննդեան Ճրագալուցի գիշերը՝ նորածին Յիսուսի ծնունդն աւետող հրեշտակաց հետ երկինք կը վերաթեւէր, 77 տարեկան։

ԳԵՐ. ԵԴՈՒԱՐԴ ՀԻՒՐՄԻՒԶ

Ճարտարարուեստ պարտիզպանի մը ձեռքով անկուած քնքուշ ծաղիկ մը, որու անուշակ բոյրը՝ սրաբքեցուց՝ արեւմուտքէն արեւելք՝ հայ մուսայասէրները։ Մեղրածորան աղբիւր մը՝ զոր որչափ խմես չես յագներ. շնորհալի, փափուկ, անոյշ և զգլխիչ. ներդաշնակութիւն մը՝ մարմնաւորեալ, ղէմքով, խօսակցութեամբ, ձայնով և աւելի՝ զոզարիկ գրչով։ Ինչ բախտ՝ Հայկական Պառնասոսին՝ որ անհամեմատ վարպետին ղէզ ղէզ լուսափողփող ադամանդներուն քով՝ պիտի շարէր նաեւ Աշակերտին նախշուն գոհարները. որոնք իբրեւ մէկ մէկ նոր զարդեր՝ Մօրն Հայոց ականակուռ թագին վրայ պիտի ազուցուէին։

1799ին ծնած ի Պոլիս, տասներկու տարեկան հասակին՝ Մխիթարայ վիրկը կը նետուէր՝ իր Հարազատին քով, և փութով անցնելով կրօնաւորական և եկեղեցական աստիճաններէն՝ քսանամեայ քահանայ կը ձեռնադրուէր։ Տղայութենէն մինչեւ մահը՝ 20 տարի մայն կեցած է Սուրբ Ղազարու կարմիր կղզեկին մէջ, իսկ ի Հռոմ՝ 44 տարի, 14 տարի իբր գործակալ և կամ օգնական գործակալի Ուխտիս, և 30 տարի՝ իբր վերակացու Հայոց ի Հռոմ Հիւրանոցին, և միանգամայն ձեռնադրիչ՝ Ծաւալոցի վարժարանին Հայազգի ուսանողաց։ Ա՛յս է համառօտիւ իր կեանքը։ Իսկ մենք անցնինք պիտելու իր գրական գործերը նկատելով զինքը իբր քերթող և իբր թարգմանիչ։

Ունինք առջեւնիս քնքուշ ծաղիկներու ծրար մը՝ Բուրաստան մը, ուր Վրոյր իր ծաղկենկար գրչով՝ կը նկարագրէ իւրաքանչիւր ծաղիկ, ճեմելով երբեմն երբեմն նաեւ հայրենասուռկ ծաղկոցներուն մէջ, Եփրատայ ու Տիգրիսի ծիծաղաձայլ խաղերուն ու ափերուն մօտիկ, Այրարատեան գալարագեղ եղեմեան մարգերուն մէջ, ու այդ հայրենաբոյր ծաղկանց երգարանը՝ կը նուիրէ, այս նազենի խօսքերով.

«Եմ եւ Վրոյր ես հայկազն, ոչ ի դրախտին եւեթ ընժդեհ,
Այլ ի վայրաց իսկ ոչ նայն ծաղկաւետեալ աստուածատուրն.
Քերթող և զիս պիւերեանք կացուցին քորք իմաստուհիք,

Սակայն իղձ մըշակուբեան եղեր և է ի յիս յաւէրժ,
Ընդ սեր իմաստից գեղապարոյր ի ձան ձեմեալ։....
Տարաւյք ըզտաղս իմ զայսոսիկ, տարաւյք հողմոռնք յոռնկն հայկազանց,
Ցեփրատայ մինչ ի Գանգես՝ ոչր արտաքսան հրնչէ բարբառ.
Եւ թէ Մոռսայն իմ ոչ սրտե, ոչ խոտեսցին սայք ի նոցունց»։

Գեր. Եղուարդ Հիւրմիւզ։

Տարին հովերը այն անուշ ծաղկանց բոյրը՝ ուր որ կը փափաքէր կապողը, և կ'ախորժէր Հայոց Մայրը, կը սիրէր և իր Մեծ Վարժապետը, և Հայկազունք հաճութեամբ կը ճեմէին վարդերու թփիկներու քով, զմայլած շուշաններու բոյրէն, գզուելով քրքումն ու մեխակ, յասմիկն ու յակինթ։

Բայց ինչ ձայն է՝ զոր կը լսենք. արդեօք սոխակի մը պայլայլիկները թէ ճարտար սրինգի մը քնքշենի կեցցներըը. վերջիններըը մանաւանդ, այո,

բայց այնպէս գողարիկ, այնպէս աղու, որ սոխակի մեղիշ լեզուակով, կարծես խոփն ու ակօս, կալն ու արայ, հովիտն ու գիւխուռ, ստուերն ու ճնճղուկ, ուշն ու ամիկ կ'երգեն կը նուագեն. գոհարիկներ, որոնց մէջ թէեւ չկա-տուին բարձրաթռիչ հանճարի մը ամպամուխ սլացիներն ու կայծակներ, բայց ամէնքն ալ գեղանի են ու սիրուն. արժանի Հայկական Պառնասոսին։ Գե-ղեցիկ են նոյնպէս Թուղթերը՝ զորս կ'ուղղէ առ կարգակից քերթողս. ո-րոնց, և մանաւանդ և ամենուն մէջ կը տեսնուին զգայուն սրտի մը ան-կեղծ շնչառքը, ծաղկահամ ներդաշնակութիւն մը, որ կը կախարդէ ըն-թերցողը։

Բայց միայն ինքնագիր երգերը չեն՝ որ պիտի կախարդեն զուշ և զուրուշ. ահա մի և նոյն բոյրով ու գեղով կ'ընծայէ մեզի Թարգմանութիւններ։ Մանուալի կարապէն սկսինք, որու Եւհականը իր քնքուշ ձեռքին մէջ բռնած է արդէն Հիւրմիւզ։ Լատին գիւցազներգակ քերդողահօր հրա-շակերտը՝ յանդուգն գեղեցիկ Թարգմանութեամբ կը նուիրէ հայ մուսայա-սէրներուն, զոր ապա հայկական չափին գիւտէն ետքը՝ նոյն չափով վար-ձեալ կը Թարգմանէր և կը տպագրուէր իր մահուընէն յետոյ. որուն մէջ հապճեպի հեռքեր և յոգնած ծերութեան մը նշմարներ կը տեսնուին, և պիտի փափաքէի՝ որ Հիւրմիւզի անունը զրուած չըլլար անոր ճակատին վրայ։ Բայց ոչ նոյնպէս Հովուականաց Թարգմանութիւնը. գոհար մըն է այն։

Ուրիշ կարապի մը ձայնն է որ կը լսուի, Քամպրէի, Տելեմաքայ գող-արիկ Թարգմանութեամբ. Հիւրմիւզի մեղրածորան արձակին՝ քնքուշ, նա-զենի հրաշակերտը, ուր հայերէն լեզուն՝ մտի մը նման՝ Հիւրմիւզի գաշ-նակաւոր ձեռքին մէջ Թարմ, անուշ, սահուն և զգլխիչ կերպարանք մը կ'առնէ։ Հ. Ջախջախեանի վրայ խօսած առենիս տեսանք Տելեմաքայ Թարգմանիչները. հոս ուրիշ նորօրինակ Թարգմանչի մը պիտի ծանօթանանք որ կը պատմայ իրրեւ ոսկեդարեան, ու չհաւնելով Հիւրմիւզի Թարգմանու-Թեան, կը սկսի Թարգմանել պատառիկներ նոյն գրքէն և կը հրատարակէ իսկ, ով զարք, Ճաշակ ոսկեղէն... կապկութեան, դպրոցական պիտի ըսէի, անուն հանդէսի մը մէջ։ Նպատակնիս քննացած պայքար մը արձնցընել չէ, արդէն երկրագուն ըրած է ժամանակին սէրք եղածը, այլ պարզ զգա-տիր մը տալ մեր ընթերցողաց՝ և այդ ոսկեդարու Թարգմանչին լեզուին ու ոճին, ինչպէս տուինք միւսներուն, ուստի առնենք Կալիփսէի քարայրին նկարագրութենէն քանի մը տող։

ՀԻՒՐՄԻՋ

«Եւ էր քարայրն ի դարձուանդ բլրոյ, ոչստի երեւէր ծով մերթ վճիտ և միապաղաղ իրրեւ գրիշրևղ, և մերթ մրմռեալ անսաստ ընդ ժայռ և ընդ խոչբ՝ յորս անագնագոչ չեռնաձեւ կոհակօքն կոծեալ բեկանէր։ Այլոյր և՝ բեւեր գետ՝ կղզիս ի պտոյտսն գործելով ափնաժիրս ի ծաղկաշէտ բլրեաց և ի բարձրաբերձ կաղաւնախեաց՝ որ զիարդ զագաթոնսն յարկս ծրա՝ բեին։ Եւ որք զկղզեակսն գործեին առոչք՝ թռչեին խաղալ ի դաշտին, կեաք սրընթաց զակռանակիտ ալիսն բաշաղելով, այլք հանդարտահետք հեզասահք. և կեաք պատ ի պատ չեռս ընդ կլոռնկն դառնային, յաղթերակոռնս անդր իւրեանց գոգցես նկրտելով՝ դժկամակք իսն գրագմագոշարձ ափոռնսն բո՝ ղոչ։... Գալարագեղ գլերինս մօտակայս ժամկեր այգեստան. և ոչք վար՝ սագեղք մանկաձեւ կախեալ, և ողկոյզք ծիրանեփայլք քան զժամկոյր սա՝ դարբացն առատագոյնք ծանրաբեռնեին զայգիս»։

ՁԱՇԱԿ ՈՍԿԵՂԷՆ

Քարայրն Կալիփսեայ[1] էր ի գառիվայրի ոչրեք ի վերայ բլրոյ, ոչստի տեսանելի էր ծովն որ մերթ խաղաղեալ հանդարտ և միատարր ողորկ երեւէր իրրեւ զատկի, մերթ մոլեգնեալ յոչզեալ մանչէր վարազաբար և ընդհարեալ խորտակէր ընդդէմ ժայռից՝ չեռնաձեւ ահբարձեալ զալիսն ընդ՝ ոստոչցեալս։ Քայլմէ կոչսն էր տեսանել գետ մի՝ յորոչմ երեւէին ցիր աստ և անդ կղզեակք իսկ պատեալք շոչրջանակի ժաղկալից կակղօք և բարձրաբերձ կաղաւնախիւք որ զգլոխսն ահբարտուտանս ձգեին յաւկս։ Վտակքն այնորիկ պեպեղս որ զկղզեակսն կազմեալ յարդարեին և քերեին անցանելի առ ափունքք նոցա՝ խաղս իսն թռչեին խաղալ ի դաշտի անդ. կխտացն չոչրքն յատակք հոսեին արագընթաց գնացիւք. կխտացն մօրացեալ ծովացեալ զկայ առեալ կային անշարժք. իսկ այլոցն՝ երկարաձիգ շրջանօք չեռս ընդ կլոռնկն երթային իրրեւ թէ յիւրեանց ի բոն ակն ի վեր դառ՝ նայցեն, առ ի չկարելոյ թողոչ լքանել զվայրսն զայնոսիկ սքանչելիս։... Լերինք մօտաւորք ծածկեալ էին ոտռով դալարով որ փոռնջս փոռնջս երեւեցուցանէին. խաղողն առատել քան զծիրանի պաղպաջոչն բաքչել չէաք՝ քեր ընդ տերեւովք, և որպն ծանրաբեռնեալ կորացեալ կքեր ընդ ողկուզովք»։

1. Ինչպես Կալիփսոյի չի դներ, քանի որ Կալիփսե չ'ընդունիր, և Կալիփսոյ կը գրէ։ Ոսկեգարսս մը Հեղինակին քով գտած է արդեօք այդ վերջով բառ մը՝ որ հայ ըլլայ սեռականին մէջ։

Որպէս զի ընթերցողը դէտ աւելի լաւ գաղափար մը առնէ այս զարմանալի ոսկեզարեան ոճին վրայ, քանի մը տող եւս բուն գաղղիերէն ընտրէն դնենք՝ ի համեմատութիւն։

«*La grotte de la déesse était sur le penchant d'une colline: de là on découvrait la mer, quelquefais claire et unie comme une glace, quelquefais follement irritée contre les rochers, où elle se brisait en gémissant et élevant ses vagues comme les montagnes*»... և այլն։

Բազդատութիւնը ընթերցողին կը թողում. ես միայն կը փութամ ըսելու, որ Մարդարի թարգմանութիւնն իսկ, թողունք Զախչախեանինը՝ որ ոսկի է ատոր քով, շատ աւելի ընտիր բառեր ունի, քան այս ոսկեզարեանը, որուն հոգեհան նախապատութիւնները՝ զոյգ մը եզ հազիւ կարող են քաշել. արդեօք ասկէ աւելի ծիծաղաշարժ թարգմանութիւն եղած է արեւուն տակ։ Ինչ նախատինք ոսկեզարու, որու գիմակին ներքեւ այսպիսի խակ գործեր երեւան կ'ելլեն։ Շատ անգամ առիթ եղած է ըսելու, գարձեալ ըսե՞նք, որ ոսկեզարու լեզուով գրելը՝ բառերու հոլովումներն ու բայերու լծորդութիւնը սերտելուն և Ոսկերերանի ու Ցովհան կաթողիկոսի ոճերը քաղելով, յարմար անյարմար խծկել խառնելուն մէջ չի կայանար։ Ամէն պէտք է թարգմանէ մը կամ գրէ մը՝ նախնեաց ոգին իւրացուցած ըլլայ, և իբրեւ ատոնցմէ մէկը՝ բղխէ ինքն իրմէ. գնե՞նք գարձեալ Բագրատունւոյն նշանաւոր խօսքերը. «Բայց առնուլ իբրեւ հարազատ զբ զոգիսն և զկմանն սեպհականելով անձին գնոցա ոճն, և ի նոցին տոգորս ներկեալ տարբացեալ՝ ապա այնուհետեւ յինքենէ իբրեւ ի բուն ազբերէ բղխել յինքնուրոյն տիպս կերպարանաց. և ոչ թէ գնոցա յօրինուածն և զարարածն յամենայնի ի փոխ և ի վար առեալ՝ իբր ի թատր ինչ գնոցին բերել կերպարանս, հանգոյն իմն կապկաց առնելով հպատակս կամ պէս գունակ առակաւոր ճայիկն առաի անտի փետրովք կցկցելոյ փերեւեալ։ Զի այդպիսեաք և այլ եւս մանր և դիւրագիւտ հայթայթանօք հանդերձ՝ մարմնի տակաւին չլինել շարագրի քնիկ հայագէտ և կատարեալ հայախօս, մանաւանդ յօտար լեզուէ թարգմանելն. իսկ բարձեալ ի նմանէ ապաւէն ամրարանոցին՝ յոր զակն պիշ ունի անթարթ, ճնալ նմա գնչու և քաղցնաա և քան զխուժն դուժ եւս խաղտալեզու» (Քեր. Զարգ. 629)։

Կարծես թէ ճիշդ այս թարգմանութեան համար գրած ըլլար Բագրատունին սոյն հիանալի և այնքան իրաւացի տողերը։ Ամէն բանէ առաջ հարկաւոր է ճաշակի կրթութիւն, որպէս զի թարգմանիչ մը՝ իր ոճին տափակութեամբը չխեղդէ ընթերցողին միտքը. շատ աւելի լաւ կ'ընէր այդ

Ճաշակը, եթէ փոխանակ ոսկեզարն անուանարկ ընելու, ճաշակի կրթութեամբ զբաղէր։ Բայց մենք մեր գործին գառնանք։

Հիւրմիւզ Տելեմաքայ քնքուշ լեզուով թարգմանեց՝ Պերնարաէն–ար–Մէն Բիէրի՝ Պօղ և Վերգինէն, Ֆլորիանու Ղուրնա՝ Պոմպիլիոսը, Գոթէն տիկնոջ՝ Աքսորականքը։

«Լուգովիկեայ Ռասինի ի կրօնս» վեց երգերուն հոգեխառն քնարին ձայնն է որ պիտի լսենք. զոր Հիւրմիւզ կը թրթռացընէ իր սովորական ճարտարութեամբ։ Ծանօթ էր ազգին այդ երգարանը, թարգմանուած և տպուած ի Վիէննա 1842ին, ձեռամբ Հ. Մ. Գարագաշի, բայց թարգմանութենէ աւելի յարաւութիւն մըն էր այն Ռասինի երգերուն, որոնց մէջ թարգմանիչը՝ ճոխ յանգերու չափազանց սիրահար՝ յանպէսս կը տեղծէ և կամ կը գեղչէ։ Բնագրով և թարգմանութիւններով հանդերձ պատառիկ մը՝ անախորժ պիտի չըլլայ տեսնել հոս.

ԲՆԱԳԻՐ

«*Répondez, cieux et mers; et vous, terre, parlez.*
Quel bras peut vous suspendre, innombrables étoiles?
Nuit brillante, dis–nous qui t'a donné tes voiles?
O cieux, que de grandeur, et quelle majesté!
J'y reconnais un maître à qui n'a rien coûté,
Et qui dans nos déserts a semé la lumière,
Ainsi que dans nos champs il sème la poussière».

ԳԱՐԱԳԱՇ

«Խօսեաց երկինք և աստղք, խօսեաց և ծով և երկիր,
Ո՞ է կազմիչ քո և Տէր ըզնա ծանո՛ և երկի՛ր։
Կամ ադէ ո՞վ ետ զայն քող որպէս հարսին գիշերոյ,
Զոր շուրջ զանձամբ արկանէ պայծառացեալ ի վերոյ։
Սոքա յայտնեն զարարիչն այն որոյմ չիք դժուարին,
Որոյ յոչսոյն ձառագայթք աստեն չաշխարհ մեր վարին.
Զոր օրինակ յանդրս մեր ցանէ ըզմանըր փոշի.
Այլ ինքն անհատըն գեղով չարարածոց որոշի»։

ՀԻՒՄԻՒՆ

«Տուք ինձ երկիւղ պատասխանի, տուր ինձ ծով,
Եւ դուռ երկիր աղէ իսուեաց լերին քով.
Մոյր իսկ բազուկ, կաձառք անբիւռ աստեղաց,
Օդակառոյցս ըզձեզ յերկիւղըս կախեաց.
Մ՚ զբեռ գիշեր աստեղազարդ բազմաշող,
Ո՚ զգեղեցիկըդ զայդ ըզքեռ հաճ քօղ,
Եւ դուռ կամարդ երկնաժիր վեհ և վրաւէ,
Ի քեզ ըզՏերն և զարարիչ ձանաչեմ.
Որ անաշխատն ըզքեզ արար յոյլընչէ,
Եւ որ ի դաշտըս քո՝ զաստեղսըդ ցանէ,
Ոչ ինչ այլազգ քան զոր ի ստոր ընդ երկիր
Ի յանապատըս մեր փուչի հաւատիս»։

Ձաշակներուն մէջ Ց. Գ. առթագրութեամբ Թարգմանութիւն մը կայ այն հատուածին, անկէ ևս դնենք.

Ց. Գ.

«Օ՛ն ասասջիք, երկինք և Ծով, և դուռ, երկիր իսուեաց մեզ.
Մ՚ այն բազուկ կարաց կախել ըզձեզ, աղէ, անբիւռ աստեղք.
Պայծառ գիշեր, ասա մեզ, ո՞ արկ ըզքեռ ըզքող քո զայդ.
Ջինչ մեծոցբիւն, ով երկինք, և քանիօն վայելչութիւն.
Ցայտ ածէք ինձ զոմն արարիչ՝ արարեալ դիւր զաներևոյն,
Եւ արփեալ շուրջ ըզլոյս ընդ անապատըս ձեր ընդ բնաւ,
Զոր օրինակ ընդ երեսս անդոց մերոց ցանեալ ըզնող»։

Վերջին Թարգմանութիւնս անյապդ է հայկական չափով, որով և Թարգմանիչը՝ յանգերու կաշկանդումէն ազատ, պարտէր յանդաւորներէն աւելի զեղեցիկ Թարգմանել. մինչդեռ հակառակն է, և չեմ կարծեր որ հայկական չափը ասկէ աւելի խեղճ տողեր չափած ըլլայ։

Գարագաշի Թարգմանութիւնը մեր ազգին մէջ ամենէն եզական յանգաւոր գործը կրնար համարուիլ՝ եթէ հարազատութիւն և բանաստեղծական հանդ, կորով, աչիւն բառերը չգտնուէին Ադձեռնի մէջ։ Հիւրմիւզի Թարգմանութեան զաւաստանը ընթերցողին կը Թողում։

Հիւրմիւզ չուզեց զրկել Հայկական Պառնասսոսը՝ փեղրոսի սքանչելի առակներէն, և Թարգմանելով զայն իր ինքնատիպ մեղրակաթ գրչովը,

կ'ընծայէ. « Ոչ անօգուտ զգուշնաքեայ երկս զայս համարիմ մերազնեայ բանասիրաց, որ ի համառօտ և ի ճշգրիտ ոճ առակախօս քերթողիս գտա- նիցեն շնորհս իմն զմայլելի, թէ արդեօք և նախանձելի՝ առ ի չզեղծանելոյ ասիական ճոխութեամբ մերոյս բարբառոյ »։

Եւ ինչպէս որ Լատին առակախօսը՝ Եսովպոսին առակները, ինքը եւս Հայոց առակախօսին՝ Մխիթար Գօշի առակները ոտանաւորով մեզի կը նուիրէ այս խօսքերով.

« Մի՛ դուռ զքաղուռած իմ պարսաւեր բարեհաւրդոյր ընթերցող,
Զի ոչ ամօթ ինչ համարիմ վարել այլոց հանձարով,
Ըզհայկազինն ի չափ տաղի յերիւրեալ գիւտս Եսովպայ։
Թէպետ և ոչ նոր ինչ ի սմա քան ըզնորայն ասիցեմ,
Թէպետ և ոչ այսուր ստեղծիչ և հայր բանի կոչեցայց,
Շատ իսկ է ինձ ոչ գոլ բնագրի աղարտիչ »։

Երկրորդ գիրքը հաւաքածոյ մըն է Նասրէտտինի առակներուն, զոր ընտրութեամբ ի լոյս և ի յուշոյ յիշատակէ առինք, կ'ըսէ։

Նոյն մեղրաբուխ թաթոյ կապուած փունջեր են « Մաղթանք չափաւ » փոքրիկ այլ գողարիկ երգերը, Ցովբայ գիրքը, զոր՝ բաց ի պատմական մասերէն՝ կը տաղաչափէ՝ հայկական չափով, և մինդամայն կը լուսա- բանէ, բազդատելով ուրիշ թարգմանութեանց հետ, որոնք իրարմէ շատ կը զանազանին։ « Եւ պատճառք այսքանեաց զանազան ընթերցուածոց՝ որով հարկ է ինձ բազում ուրեք ի տաղաչափութեանս հեռանալ ի մերմէս՝ այն է, կ'ըսէ, զի բնագիր գրոցս ասորերէն չափաբերեալ՝ ինքնին իսկ մեծին քան զարձակ բան, եւս քան զեւս մեծագոյնեալ է յերբայական թարգմանութեանն վասն չափոյ ոտից և բազմանշանակ բառից և յոլովագիմի խմաստից »։ Նոյնպէս Օրենդրիւնք հին կտակարանաց և ծաղկաքաղ ի սաղմոսաց մա- տենիկը՝ տաղաչափեալ և լուսաբանեալ։ Անոնցմէ զատ ունի գրաճեալ Ա- փիէրիի Մերովպէ ողբերգութեան թարգմանութիւնը, ուր՝ ինչպէս ակնար- կեցինք վերերը, հայկական չափին փոքրիկ փոփոխութիւնը նկատի առնուած չըլլալով, գանգատ ոճ մը առած է։ Գրաճեալ Ռասինի Փեդրա ողբերգու- թիւնը, Մեթաստասեայ Արթազան թատերգոչրիւնները, Մոլիէրի Ադիս- տոտեմ ողբերգութիւնը, Փոսկոլոյի և Պինդեմոնտեայ Գերեզմանաց տաղերը, և այլն, և այլն։

Իսկ Ռօլէնի Հնախօսութեան ընկեր ունեցած է իրեն իր Հարազատը, զոր թարգմանած են, վեռ նոր ձեռնադրուած և վեռ յու- սանոզարանի։ Բազդատունին՝ որ վարժապետ էր իրենց՝ իրրեւ ի խրախոյս

առաջին հատորը ինքը թարգմանած է, ինչպէս կը պատմէն մեր ծերունիները, ինչպէս կը վկայէ և սքանչելի շարադրութիւնը։

Եպ. Հիւրմիւզ թարգմանած է զարձեալ Պարթելըմեայ՝ Կրտսերոյն Աւետաբանեայ Ուղեւորութիւնը, և Տակիտոսի Տարեգիրքը։ Իր անպարապ գրչին վերջին վաստակն է՝ Բեւեռասացութիւնք ի Տիրամայրն, ուր Պսիւէի, Մասիլիոնի և Պուրտալուի հոգեհօսիկ ճառերը կը հայացընէ. զպացընելով իր հիւանդոտ այլ և անպարապ ի թարգմանութենանց ծերութեան նշանները։

Ցիշատակուած գործերէն զատ ունի՝ Ատառաժաբանութիւն տեսական և բարոյական, Աշխարհաբարէ ի գրաբար բառգիրք մը, Ջրօսաբան ոօնից, Աձեռն ձարտասանութիւն, Բանաստեղծութիւն, Դիցաբանութիւն, և ուրիշ աշխարհաբար լեզուով թարգմանութիւններ։

Իր այս անթիւ և մի քան զմի գեղեցիկ երկասիրութիւններէն զատ, ունի բազմաթիւ իտալերէն ճառեր, զոր խօսած է ի Հռոմ բանասիրաց և ատտուածաբանից կաճառներուն մէջ, որոնց անդամ էր։

Ենան իր մեծ վարժապետին, մանն ունեցաւ և ինքը գարուս կերպարանափոխութեան, ճոխացընելով՝ իր անոյշ գրչով, փափուկ և սրտագրաւ լեզուաւ, կիրթ մտքովն ու ախորժակով Հայկական լեզուն ու Պատմաւոսը։

Իր՝ ինչպէս նաեւ իր Մեծ վարժապետին Դամբանականներուն անզոյգ գրիչը՝ Հ. Ղ. Մ. Ալիշան, բառ չի գտներ սրակելու անուշզրոյց Հիւրմիւզը։ «Զիք ինչ առձեռն պատրաստ բառ կամ բան յանկապոյն առ միահապոյն բովանդակել զսիրական տիպս կամ զյատուկս բնութեան այսր Անձին՝ քան զայս ներգործնականութիւն. զուգաւորութիւն ասեմ բազմազան շնորհաց անուշից բուռ երկնաւոր և երկրաւոր հանգամանաց. քանզի իբրու անդամին յընծայութենէն ի լոյս կենաց, սկս գունակ հելլենացի գեղարանին՝ ի վեհից ոմանց քաղցրագործակ մեղուաց օծեալ և բուծեալ, աւետարան տարազու բերէր և բուրէր զքաղցրութիւն. ի կերպարանս և ի ձայն, ի զրոյցս, ի կենակցութեան, ի շարամանութենան հայկական լեզուիս յարձակն բան և ի չափական, ի սիրուս գորովական և մարդասէր, և ի հոգի եռանդուն և ատտուածասէր. վերագոյն քան զհասարակն կամ զմիջակ ունենալով հանճար ծննդական, և քաջառու գեղեցկին՝ ոչ միայն ի գպրութիւնս կամ ի բանասաեղծութենան, որպէս բազմաց է յայտ, այլ և ի ծանօթութենան և յընտրութենան այլոց եւս նրբից գեղարուեստից, որպէս պատկերահանութիւն, ճարտարապետութիւն, ծաղկադարմանութիւն, և որ ասցին նման գեղանի ծնունդք բնութենան, հանճարոյ և շնորհաց»։

Այն սքանչելի ձիրքերով օժտեալ անձը, իր անմոռանալի գրական ար-

պիտքներով անմահ անուն ժառանգելով, 78 տարեկան կը վախճանէր ի Հռոմ, ուրկէ փոխադրելով իր մարմինը՝ կը հանգչի այժմիկ իր հոգեկցորդ եղբարց քով, ի գերեզմանատան Ոխախս։

Ասոնք են ահա այն գրական մեծ գործիչները՝ որոնք երկու դարերու ընթացքին մէջ, իրենց նախահօր օրինակին և փափաքանաց հետեւող և գործադրող ըլլալով՝ անոր ձեռամբ տնկուած փարոսը՝ չքնաղագեղ բայց նժգեհ երկինքի մը տակ՝ պճնազարդեցին, և Ազրիականի խորերէն մինչեւ Մասեաց գագաթը՝ ցնցղկեցին իրենց փարելի լուսոյն քնքուշ ճառագայթները, և հայ ազգը՝ իր կործանական վիրքէն բարձրացընելով, զայն ոչ միայն ծանօթացուցին Եւրոպայի, այլ և հաւասարեցուցին իսկ անոր գրական մակարդակին, մշակելով պպրուխեան և պիտուխեան ամէն ճիւղերը։ Մեր համառօտ գրուխենէն դուրս մնացին ուրիշ այլ և այլ նշանաւոր գէմքեր, որոնք իրենց գրական գործունէութեամբ, դաստիարակչական պատուաբեր պաշտօններով նպաստած են յիշատածներուն հետ պանծալի և սիրելի ընելու ազգայնոց և օտարաց՝ Մխիթարակերա սոյն գրախառը։

Հ. Ա. ՂԱԶԻԿԵԱՆ

ՄԵՌԵԼՈՑ ՀԵՏ

Գիշեր, իբ սեւաթոյր թեւերով կը ծածկէ Հայոց կղզեակը, որ անվրդով քնոյ մէջ՝ կը հաւաքէ իր ուժերը մեծազօրող վաղուընէ։ Լուսինն այս պահուս համագոյից պահպանութիւնն յանձնած է աստեղաց, որք բիւրաւոր լուսաճառնեից նման թխաներկ երկնակամարին կառչած՝ կը թրթռեն, կը կարմրին, կը կապուտակին, կը դեղնին։ Ոչ մի աչք չի քթթեր, ոչ մի լեզու չի կռնչեր. միայն զեփիւռը ծառոց սաղարթներուն վրայ մերթ ընդ մերթ կ'ոստոստէ հանդարտիկ։ Մահաշշուկ լռութիւնը կը ճգնին խորտակել զոյգ մի ճպռունք իրենց սուր ճռնչով՝ որ իմ անգամները թուղղ կը հանէ վեղարիս և փիլոնիս ծալերուն ներքեւ։

Լապտերիս շողը, որ լուսանցուցչին սիւնաձեւ դուրս խուժելով՝ կ'առաջնորդէ դեղեւկոտ քայլիցս, յանկարծ ցոյց կու տայ իմ առջեւ գերեզմանատան երկաթեայ վանդակապատները։ Կը կրկնապատկի սարսուռս, և զաղջուն աչս տատամնելով կը բանայ զայն զգուշութեամբ։ Ներս կը մտնեմ։ Պիտակ էակներ, տարօրինակ ձեւերով, մարդակերպ, սրաձեւ, ցուրտ սոսափիւնով զուրս կ'ելնեն անկիւններէն, ուսենեաց գիսակներու միջէն, յառաջ կու գան՝ կը շրջապատեն զիս։ Մեռելոց ուրուականք են, արձանները են... բայց ինչո՞ւ կը շարժին... լապտերս ի զուր կը ճգնի համոզել զիս. պաղ տարափ մի կը ծածկէ գէմքս։

Վայրկեան մի կը մնամ անշարժ. տագնապս տակաւ կը նուազի, ցնորք կը զգաստին խռովելէ զիս, իրականութիւնն առջեւս կը պարզի։ Աչերս կ'ամբառնամ. և ահա կանգնած է գիմացս գամբարանին կճեայ տարածուն ճակատը, որպէս մի որշիչ պատուար ընդ մէջ երկու աննման կենաց. անոր՝ որոյ հուրը զիս կը շարժէ, և անոր՝ զոր թաղնուելեան խորհրդաւոր քաղը կը ծածկէ տեսութենէս։

Սոբա կեղրոնը, բարձրագոյն գագաթնակիտին վրայ, ամիոփուած իր շղարշին մէջ, աչ բազկաւ խաչը բռնած, կը հակէ բոլոր գերեզմանաց վրայ

Հաւատքը. շեշտակի և լրջօրէն ինձ կը նայի նա. կը շարժին շրմնները, կը լսեմ իւր ձայնը. Սա է հանգուտարանն անոնց՝ որք ծանեան և փա-րեցան յաւիտենական ճշմարտութեան։ — Նորա ձախակողմն՝ ի ստորեւ, յեցած խարսխի վրայ, հեզիկ ակնարկով կանգնած է Յոյսը նոցա՝ որք զործեցին և ընկան յաղթանակի և փոխարինի անհատ վստահութեամբ։ — Հակառակ կողմէն, պայեկի կերպարանօք՝ գգուելով երկու մանուկներ զրկաց մէջ և ոտից քով, կը պատկերանայ Սէրը, ուէրն եղբարց և ազգին՝ որոց նուիրեցան։

Լապտերս իւր մի ինքնակամ շարժման պահուն նշմարել կու տայ ինձ կողմնակի արձանագրութիւն մի։ Կը մօտենամ, և կը նկատեմ մի ծերունի՝ այլ չլապինդ բազուկ, որ կը դրոշմէ հետեւեալ տողերը.

Ի ՀԱՅՐՆՆԵԱՑ ՆՐԱԴԵՀՔ ՅՕԺԱՐՔ ՅԱՆԻՈՒԼ ԿՐՂԶԻՍ,
Ի ՍՊԱՍ ՓԸՐԿԶԻՆ, ՄՕՐՆ ԿՈՒՍԻ ԵԻ ՀԱՑ ԱԶԳԻՍ,
ՈՒՐ ՄԻԱԲԱՆ ՎԱՍՏԱԿԵՑԻՆ՝ ՀԱՆԴԶԻՆ ԵԻ ԱՆԴ
ՀԱՐՔ ԵԻ ԵՂԲԱՐՔ ՄՐԽԻԹԱՐԵԱՆՔ ՅՈՑՍ ՅԱՆՎԸԿԱՆԴ,
ՅԱՐՓԻԱՆԱԼ ՄԱՀԱՀԱԼԱՆ ԿԵՆԱՑՆ ԱԻՈՒՐ
ՆՈՐԱԴԻՏԱԿՔ ԶՈՒԳԱՊԱՐԵԼ ԼՈՒՍԱՓԵՏՈՒՐ։

Պատկառանաց զող մի կը ցնցէ զիս. կը բորբոքին միտքս ու երեւակայութիւնս, նկուղներուն կափարիչը ինքնին կը բացուին առջեւս. և ահա կը տեսնեմ միանգամայն, կարգ կարգ՝ մին միւսին վրայ և առընթեր, երկդարեան փառահեղ անցելոյ մի անշուք ճեացորդները, չոր կմախքներ... Ինչ կ'ըսեմ անշուք. անոնք աւելի շքեղ են քան երբ մնալ և չզօրք պատած էին. անոնք բուն մարդոց՝ վերաթռիչ վհոհ հոգիներուն՝ մերձաւորագոյն և ծանօթագոյն վկայքն են, որոց խորախորհուրդ լռութիւնը կը զոռայ ականջիս։ — կը տեսնեմ հոն հնացած ոսկերոտիք մեռ այնպիսեաց՝ որք զեռ այն ինչ թռռաժեր են։ Ձակատներ՝ մտածութեան և ժամանակի ծանրութեան ներքեւ ճնշուած ու լուրջ. կատարած են իրենց ընթացքը։ Ձակատներ՝ աշխոյժ, կայտառ. զեռ նոր հասած էին իրենց ասպարիզին միջակէտը, և ճեացեր հոն։ Ձակատներ՝ փափուկ, ժպտուն. կոկոններ էին, զորս զեռ չփթթած՝ անզութ գերանդին հնձեց և խրձեց իրենց յոյսերուն հետ։

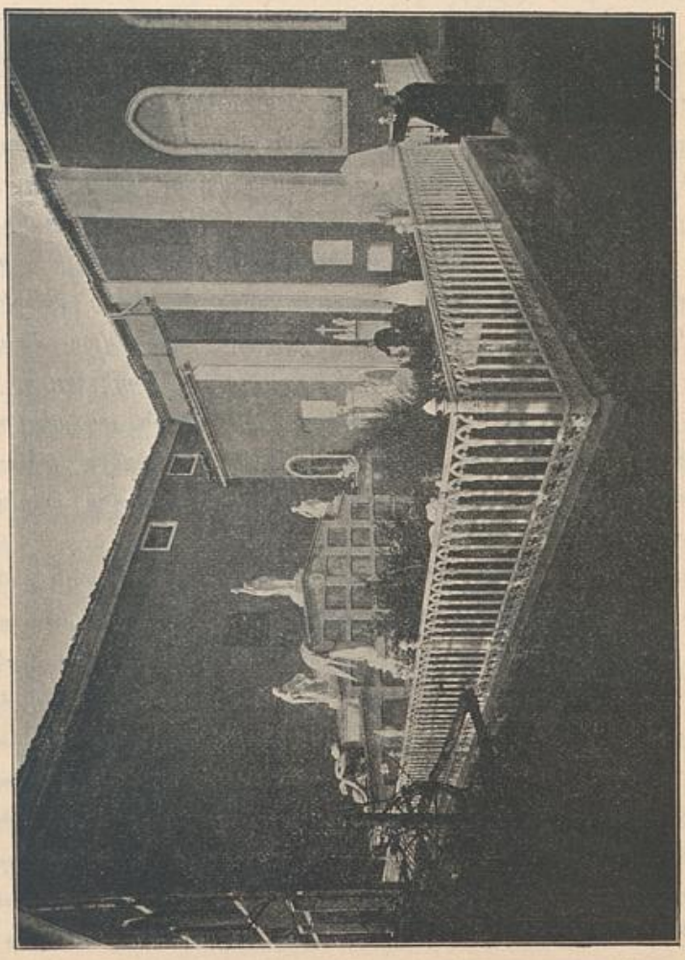
Ապուշ իմ, ինչ էր այն՝ որ այդ հոգիներն իրենց ապագրի հատակին մէջ խլեց մայրենի քնքուշ զրկէն, և Թողլով իրենց եռեւէն սիրելեաց կաթոգին և սեւեռուն ակնարկը, բերաւ ձգեց զանոնք այս կղզեկիս վրայ։ — Թշուառ մարդկութեան ձեռք պարզելու բուռն տենչանքն էր այն։ Նախնամութեան ծածուկ ձայնը բարբառեցաւ նոցա սրտին մէջ. «Զէք զուք

այն սովորական մարդկանէ, որք կ'ապրին լոկ անձանց կամ ոմանց համար։ Դուք ամբողջ մարդկութեան մ'էք, ձեր ընտանիքն համայն ազգ մ'է՝ հէգ, անառէր, կարօտ լուսոյ։ Թողէք ինչ որ նուիրական է ձեզ և քաղցր, և գնացէք օգնել այդ ազգին, ամրացնել իւր առաջապանքը»։

Եւ ելան սրտաթունդ՝ դիմեցին հոն ուր վերին տեսչութեան մատն կը ցուցնէր։ Հեռի ի բնիկ հայրենեաց, օտար աստեղաց ներքեւ, օտարոտի կերպարանաց և լեզուաց խառերէն ներս, անծանօթ աշխարհի մի խորշին մէջ՝ ջրերու վրայ՝ բացուեցաւ իրենց առջեւ մի դուռն։ Ելեռէն՝ երբ չէին սպասեր՝ մայրենի հեշտ բարբառն ողջունեց զիրենք, և առհմակից բազուկներ փարեցան նոցա շուրջը։ Հոն, ջրերէն յանկարծ դուրս ցցուած այդ հողակուտին վրայ, կը գործէր ժողով մի մարդկան, ինչպէս մեղուաց պարսը կը կառչի ժայռի մի ծայր փայթ և բզզուն։ Ցաճար մի կ'ամբառնայր հոն, յորում կը տեսնուէին երեք սեղանք թագուած բարդ ծխերու մէջ նուիրաց՝ որ անդադար կը մատչէին նոցա վրայ. միոյն վրայ՝ առ Գերագոյն Էակը, միւսոյն՝ առ Ոգին հայրենեաց, և երրորդին՝ առ աստուածն խնամատուիչն։ Հոն այդ սեղանոց վրայ վերին կամքը կը հրաւիրէր զանոնք՝ մատուցանել գերբնական զոհ, նուիրուելն սեպհական անձին, սրտի և մտաց. զոհ միացգնական՝ որուն ամէն մարդ չէ բաւական. տալ իւր կեանքը վասն այլոց, նմանեցաց համար միայն ապրիլ, չվինել իւր համար։ Մարդկային անձուկ անձնասիրութիւնը, իւր փոքրիկ և անշան կենօք շատանալու միտումն՝ անկարող էին ըմբռնելու և ներշնչելու նոցա մէջ այս զոհը. նա միայն կարող էր անկել նոցա մէջ այս հզօր կամքը, որ առաջին և գերահրաշ օրինակը տուաւ անձնազոհութեան։

Անոնք, զարդացան, կրթեցան նոքա այդ հայրենի յարկին ներքոյ, այդ նուիրական բունին մէջ՝ ընտանի անդամք և յիշատակօք։ Եւ երբ օր մի ածեցան և զօրացան իրենց թեւեր, թռան գնացին, խօրհեցան խոր, գրեցին ճոխ, լօրծեցին մեր, կռուեցան քաջ, յամառ կռիւը վերածնութեան՝ ազատութեան, խաւարի և կանխակալութեանց դէմ։ Ոսկ երկու դարու մէջ ըրին այնքան, որչափ ոչ մի հայ կաճառ, ոչ մի միաբանութիւն, ոչ մի մենաստան չէր ըրած հնգետասան դարուց մէջ։ Փչեցին հովեր, լեռնացան մանչեցին ալիքներ. չսասանեցան նոքա, խիզախ յառաջ վարեցին իրենց մակոյկը, նսեմ կոհակներն առնուլ իրենց ներքեւ, և գարձան մատն յաղթանակաւ խաղաղ նաւահանգիստը, իրենց մանկութեան բոյնը, տանեալ ի միասին գիտակցութիւնն՝ իրենց բոլոր ուժերն սպառած լինելու այն ազգին վրայ, որոյ պատմութեան նուիրեցին իրենցը։

. . . Պարտիզի որթատնկոց խիտ կամարակապին տակէն, ինչպէս հռովմէական գեռնադամբանաց մի սրահէ, կ'անցնի սեւազգեստ թաքոր մի՝ խմբուած ամէն հասակներէ միանգամայն, համակուած բոլորը թախծութեամբ և հաւատով, և իրենց հաւէն՝ կը յառաջէ սեւաքրտ պատգ մի սպա-

Գերեզմանատուն Մխիթարեան Տարց:

տեսիլ: Բոլորեքեան բռնած ձրագներ, կայծերն անծանօթ մեծ լուսոյն, մա-հուան խաւարի մէջէն հանդարտ կը հետեւին յառաջընթաց խաչին, տա-նելով ի հանգիստ խոնջ անդամներն իրենց եղբայրակցին: Խունկն ոլոր-տատոյտ կը սողոսկի ոսոց մէջէն: Վերէն՝ զանգակին հատակտուր ու սրտաբեկ դողանչը կ'երթայ կը ծաւալի մինչեւ հեռաւոր սահմանները, ող-

բալով ու զուժելով հասարակաց բարւոյն զոհուած զինուորին անկումն։ Իսկ վարէն՝ զիլ ու բամբ ձայներու խառնուրդ մի կը նուագէ մահուան տխրահնչիւն քայլերգն անվնդի զօրութեանց դէմ. «Ցէր, գառէ՛ զանոնք որ զիս կը գառին, կառէ՛ նոցա դէմ որք ինձ հետ կը կռուին։ Ա՛ռ զվնդղ ու վահանդ և ե՛լ օգնէ՛ ինձ. կանգնէ՛ սուրդ զիս հալածողաց դէմ, արգի՛լ զանոնք, և ըսէ՛ հոգւոյս. ահաւասիկ եմ ես քո փրկիչը»։

Եւ հիմայ կը նշմէն նոքա հոս՝ նոյն խաչին առօրոտը՝ յաւիտենական քնով, անզօրը խղճով, նահատակք իրենց զաղափարին, բազուկ առ բազուկ, անմեկինք յիրերաց։ Նոցա սակերոտին տակաւին ցօղաթուրմ կը մնայ իրենց տեղացած քրտամբ։ Անմահութիւնը կը սաւառնի գուրգուրանօք նոցա նշխարաց վրայ։ Եղբարդ ազօթական մրմունջներու հեզիկ գանգիւնը կը բախի անդադար նոցա շիրմաց։ Պանդուխտ սարեկը ազատը՝ երեկոյի լռիկ ժամերուն նստած ուսենւոյն վրայ, սրտայոյզ սրնդատն անոնց հանդիստ կը մաղթէ։ Գեղաձիծաղ այգը իր կարմիր վարսերէն նոցա վրայ մարգարիտ կը ցանէ։ Գարունը փափկիկ ձեռներով նոցա շուրջը ծաղկունք կը սփռէ։ — Ո՛չ, չմեռան անոնք, կը խորհիմ ես. այլ կ՝ապրին յաւէրժաբար բիւրաւոր սրտերու և մտաց մէջ. կ՝ապրին մանաւանդ գիրենք շրջապատող հարազատից մէջ այն սիրային ընտանութեամբ, որ տանս անցեալն ու ներկայն ուժգնակի կը զօդէ միմեանց հետ։ . . .

Ցանկարծակի նոր ցունց մի կ՝անցնի ջղերէս, սաստկագոյն քան փայլական վազքը. Մխիթարայ աճիւնին առջեւ եմ. . . ինքնաբերաբար ծունր կը դնեմ, անշարժ կը մնամ մի վայրկեան ապշած . . . Ուր ուրեմն կը սթափիմ, և կը սկսիմ զննել այդ անգին նշխարները։ Նորա գանկը ձեռացս մէջ է, տունն այն ահագին ուղեղին. ահ, այդ ինչ գլուխ, այդ ինչ ճակատ։ Աստուա՛ծ իմ, կը հաւատամ՝ թէ գուն առանձին չանք և միտք թափեցիր այդ գլխոյն վրայ՝ քան ուրիշ սովորական մահկանացուաց։ Կարծես թէ պիտի պայթի այն՝ իր մէջ խտացած հայ հանճարոյն բովանդակ լրումեներն։ Նորա ճակատի խորափոս խորշումներուն մէջ պահած է մեծութիւնը մտածութեան, որ ստեղծեց և գծեց ծրագիրը՝ Այրարատայ մտաւոր և բարոյական շինած փառաւորութիւնը վերականգնելու։ Նորա խորափոս ակնակապիճներէն ծուխ կ՝ելնէ, մխրոյ տակ թաղուած այն բոցէն՝ որ վառեց երկու դար և պիտի վառէ իր զրօշուն ներքեւ մարտնչող նահատակաց սրտերը և Հայութեան միաքն ու հոգին։

Վերջալուսոյն հեռուր մայրին մէջ ծրարուած գառան մի մէջ, երկայն ժամանակաց և ապաշխարհ բախտին երաշխէպները կրող մի ահեղ բանաի

մէջ՝ արգելական մի կար, կին մի՝ պրկուած շղթայիւք, հիւծեալ, տխրատեսիլ։ Իւր վիմագծերը մոռացուած ազնուականութեան մի նշանները կը կրէին։ Ցուսահատ նստած էր նա շօշափելի մթութեան մէջ, և իւր նուազկատ հեծութիւնը կ'երթար մեղմիկ՝ կը փշրէր շրջակայ անկարեկիր օդոյ վրայ և կը մարէր։ Օր մի յանկարծ այդ գնդանին մէջ արձանացաւ մի խրոխտ երիտասարդ, բռնած ի ձեռին հրաբորբոք ջահ մի. հուժկու բազկօք խորտակեց բանտարգելոյն շղթայքը և գոչեց. Մայր իմ, ի լ՛յս եկ։ — Մխիթար կը կոչէր զՀայաստան իւր հնութենէն ի քաղաքակրթութիւն։ Եւ իւր այդ բազուկները, և իւր այդ անգամները, թէ և լուծուած ու մաշած, երկու հարիւր ձմեռներէ յետոյ դեռ կը կայտռեն, կը խօսին, կը ներշնչեն։ — Դողմամբ կը համբուրեմ ես այդ գլուխն ու ոսկրները և կը գոչեմ. Մխիթար, դու մեծ ես. հայուն փառքը քո է, դո՛ւ ես փառքն հայուն։

Իսկ ինչ են մահուան դաշտիս մէջ աստ անդ ցրուած շիրիմները. այս հրեշտակը որ ձեռնամած կ'արտասուէ, այս տխրադէմ Եղբայրութիւնը՝ որ կը պսակէ երկու հարազատ գլուխներ, այս սրածայր կոթողը, քողածածուկ սիւնը, ամիւնակիր սափորը, որմամած տապանաքարերը։ — Մխիթարեանք միայնակ չեն հոս. նոցա մօտ կը հանդչին և տոհմակիցք ոմանք, և մանաւանդ ոչ տոհմակիցներ, նոցա հետ մտերմութեամբ կապուած ազնիւ հոգիներ, որք սիրեցին այդ տարաշխարհիկ օտար ղէմքերը, նոցա վսեմ նպատակն ու ընթացքը. և թողած իրենց արեւնակցաց քնարանները, ցանկացան միացնել իրենց նշխարներն այդ սիրուն հիւրոց հետ։

Թողադութի՛ւն ձեզ բոլորիդ, ո՛վ մեծ հիւանդիր՝ պարծանքդ անցած և ապագայ սերնդոց, ո՛վ վաստակաւոր անմոռանալի գլուխներ, ո՛վ վաղաթառամ անմեղ հասակներ, ո՛վ ընտիր բարեկամներ, թողադութի՛ւն ձեզ բոլորիդ։ Պիտի տեսնեմ զձեզ միւսանգամ՝ երբ կը շիջանի իմ ճրագը, երբ մթութեան արհաւիրք կը հալածեն զիս, և կու գամ ապաւէն խնդրել ձեր օրհնց մէջ։ Մնացէք բարեաւ . . .

Հ. Վ. ՀԱՑՈՒՆԻ

7 սեպտ. 1901։

Ս. ՂԱԶԱՐ

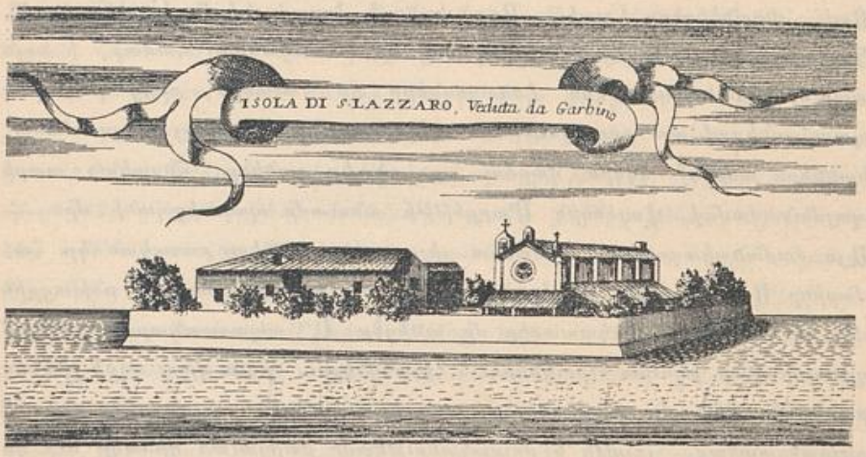
Բնաշխարհի մեայլ հորիզոնէն հեռանանք պահ մը, տխուր մտածութիւններէ զերծ օր մը անցնենք, Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութեան երկերիւրամեայ յոբելինին առթիւ այցելելով Ս. Ղազարու չքնաղ և մոգական կղզեակը։ Ս. Ղազար՝ թէեւ անուամբ ծանօթ ամէնուն, սակայն իր անցելոյն և ներկային վրայ թերեւս շատեր տեղեկութիւն չունենան։ Բազմաթիւ օտարազգի և ազգային գրիչներ այցելելով կղզեկիս, զանազան ոճերով գմայլմամբ հրատարակած են անոր նկարագրութիւնն, ի հարկէ, որքան հնար է այցելուի մը. բայց անոր վրայ մանրամասն աշխարհագրական, պատմական և հնախօսական տեղեկութիւններով գրուածք մը, դեռ ծանօթ չէ։ Այդ կարեւոր պակասը, կը փութանք ըստ կարելւոյն և թերթիս ծաւալն ներելուն չափ լեցնելու։ — Իտալական պայծառ կապոյտ երկնակամարի տակ, Վենետկոյ խաղաղ ծովալճի մէջ ցրուած բազմաթիւ կղզիները, եթէ համարինք մէկ մէկ ակունք Ադրիականի դշխոյի ոսկեձոյլ պսակին, անոնցմէ ամենէն աւելի գերազանցն, ոչ այնչափ անցեալով, որչափ գրեթէ վերջին երկու դարուց շրջանի մէջ, և փառաց յաղթանակ կրսէն արդարեւ կրնանք համարիլ Ս. Ղազարը՝ որ ծանօթ է նաեւ Հայոց վանք կամ Կարմիր կղզի անուններով։ Ս. Ղազար՝ կեդրոն և երկրորդ ծննդավայր լինելով ազգային գրականութեան բարգաւաճման, սիրելի և սրբազան ուխտատեղի կամ սրբավայր մը դարձած է ոչ միայն ազգայիններու և դիանականներու, այլ և այցելավայր մը ոչ սակաւ թագապսակ գլուխներու և այլ ամէն դասակարգի անձանց։

Կը բարձրանայ Վենետկոյ հարաւային կողմը, յորմէ հեռու է 4 հազարամետր, նաւակով գրեթէ ½ ժամ, իսկ շոգեմակոյկով 10 վայրկեան։ Հարաւային կողմն է Լիտոյ կոչուած կղզին, որ երկնցած արեւելքէ արեւմուտք, և մէջքը տուած Ադրիականի ալիքներուն, զիշեր ու ցորեկ փոթորկալից ժամանակներ, միշտ կը խորտակէ անոնց կատաղութիւնն և

ծովալճակն կը պահէ իր խաղաղ անդորրութեան մէջ։ Աքանչելի և հրապուրիչ է իր արտաքին տեսիլն. հարուստ բուսականութեան մէջ, բարձր նոճիներու եռւէն կը տեսնուին կարմրագոյն շէնքերը՝ սպիտակ գօտիներով. իսկ սպիտակագոյն բարակ զանգակատունը իր գեղեցիկ գմբեթով յատուկ վայելչութիւն մը կու տայ զուարթատեսիլ կղզեկիս։ Իր սկզբնական պատմութիւնն թաղուած է մթութեան մէջ. ոչ ժամանակագիր մը, ոչ յիշատակարան մը կը յայտնէն անունը, և ոչ ալ կը գիտցուի թէ հին դարուց մէջ բնակիչներ ունեցե՞ր է, բաց ի թերեւս պարտիզպանէ մը և ձկնորսէ, մին երկիրը մշակելու համար, և միւսն իր արհեստն գործադրելու շուրջը պատող խաղաղ ծովալճի մէջ։ Ինններորդ դարու սկիզբը, 810 թուականին, առանց անուան կը յիշուի կղզեակս, որ Վերակուաի վճռով կը յանձնուի Ֆուգինայի Ս. Հիլարիոն վանքի Բենեդիկտեանց, բայց թէ ինչ վիճակ ունեցած է այդ կրօնաւորաց ձեռքը, մեզ յայտնի չէ։ Մի միայն ԺԲ դարու երկրորդ կիսուն կը յայտնուի կղզւոյս անունն Ս. Ղազար՝ որ և մինչեւ ցայժմ անփոփոխ պահած է։ Նոյն դարուն՝ երբ արեւելեան վանառականութեան և սրբազան տեղեաց ուխտագնացներու երթեւեկէն բորոտութեան ախտը սկսաւ ճարակիլ, Վենետկոյ իմաստուն Հասարակապետութիւնը քաղաքին Սան Թրովազոյ թաղին մէջ կառուցանել տուաւ յատուկ տուն մը՝ ախտաւորները հոն բնակեցնելու և դարմանելու համար։ Բորոտութեան ախտին, ընդհանրապէս ախտ Ս. Ղազարոս անունը կու տան խառնացիք, և անշուշտ շփոթելով աւետարանի մէջ յիշուած ագքատ Ղազարը՝ որուն պատկերը բորոտներու նման վիրաւորուած կը նկարեն, Քրիստոսի բարեկամ Ս. Ղազար հայրապետի հետ, բոլոր ուրկանոցներու Ս. Ղազար անունը յատկացուցած են։ Այսպէս նաեւ նոյն ժամանակները Թրեվիզ և փառաւոր քաղաքներէն դուրս կառուցուած ուրկանոցներն Ս. Ղազար կոչուած են, որոնք այժմ մէկ մէկ գիւղեր կը համարուին։ Քաղաքի մէջ շինուած ուրկանոցի անյարմարութիւնն և փոքրութիւնը պիտելով հարուստ և բարեպաշտ Վենետկեցին Լեւոն Փաոլինի, հոգ տարաւ գտնելու աւելի յարմար տեղ մը քաղաքէն դուրս։ Իր մտածութիւնն և աչքը անկաց կղզեկիս վրայ որ նոյն ժամանակ անբնակ էր, և 1182 թուին զայն պարգեւ ընդունեցաւ վերոյիշեալ Ս. Հիլարիոնի Բենեդիկտեանց Հուբերտ արբայէն։ Նուիրատուութեան թղթոյն մէջ, Հուբերտ կղզւոյն մէջ կառուցանելի հիւանդանոցի մեծաւորները անուանելու իրաւունքը վերապահեց իրեն և իր յաջորդաց։ Լեւոն Փաոլինի առանց յապաղման հիմնարկեց կղզւոյն մէջ եկեղեցի մը Ս. Լեւոն քահանայապետի անուամբ, և քովն ալ հիւանդանոց

մը կամ ուրկանոց։ Այն օրէն, երբ քաղաքի ուրկանոցէն բորտները փոխադրուեցան այս նոր հիւանդանոցին մէջ, կղզեակս առաջ Ս. Ղազար անունը։ Բարեպաշտ հիմնադիրը նոյն տարւոյ յունիս ամսոյ մէջ, յատուկ դաշնագրով մը հիւանդանոցը մշտնջենաւորապէս ճեմարիտեց Ս. Պետրոսի պատրիարքական եկեղեցւոյն իրաւասութեան ներքեւ։ Շատ հաւանական է, որ սահմանած ըլլայ նաեւ գումար մը կամ եկամուտներ, հիւանդաց պահպանութեան համար։ Հիւանդանոցի առաջնորդները մինչեւ ԺԹ դարու կէսը կ'անուանուէին Ս. Հիլարիոնի աբբայէն, բայց երբ նոյն վանքը բռնաւոր Էծելինոյէն աւերեցաւ և բերդ դարձաւ, այնուհետեւ առաջնորդները կ'ընտրուէին հիւանդանոցի եղբայրներէն բոլոր հիւանդաց միաբան հաւանութեամբ։ Աւելորդ կը համարինք աստ երկարել մեր խօսքը Ս. Ղազարու այդ շրջանի մէջ ունեցած առաջնորդաց վրայ, կարգաւ յիշելով անոնց անունները, ինչպէս նաեւ այն ազնուական և բարեպաշտ անձանց, որոնք զանազան ժամանակաց մէջ կտակած էին հասոյթներ կղզւոյն հիւանդաց համար։ ԺԶ դարու առաջին կիսուն վերջերը սկսան բորտները նուազիլ, և Ծերակոյտը տեսնելով որ հազիւ մէկ երկու բորտա մնացեր են, ուզեց տեղւոյն եկամուտները գործածել ուրիշ բարի նպատակի մը, այն է, քաղաքին մէջ շրջող մուրացիկները բնակեցնել Ս. Ղազարու մէջ, շէնքերու վրայ ընելով պէտք եղած նորոգութիւնները։ Այս բարեպատակ գործոյս համար Ծերակոյտն իւր որոշողութիւնն առաւ 1594ի մայիս 26ին։ Բայց տեղւոյ հեռաւորութեան, ծովու վտանգի, և այլ արգելիչ պատճառներու համար, 1595 տարւոյ սեպտեմբեր 17ին Մեծ Խորհրդարանը կը վճռէ փոխանակ կղզւոյս՝ քաղաքին մէջ հաստատել աղքատանոցը, Ծերակոյտն ալ նոյն վճիռը կը հաստատէ։ Քիչ ժամանակի մէջ յարմար տեղ մը գտան Դոմինիկեանց Ս. Յովհաննէս և Պօղոս վանքի և եկեղեցւոյն մօտ, և հիմնարկեցին աղքատանոց մը և եկեղեցի, որոնք կոչուեցան Ս. Ղազար։ 1601 տարւոյ դեկտեմբեր 10ին կղզւոյս հիւանդանոցի բոլոր կահկարասիքը, սպասները և նոյն իսկ եկեղեցւոյ մէջ եղած սրբոց նշխարները փոխադրեցին նորակառոյց աղքատանոցը։ Այնուհետեւ Ս. Ղազար կղզեակը մնաց ամայի վիճակի մէջ և իւր կիսաւեր պարիսպներով, կարկառուն շէնքերով ու խարխուլ եկեղեցիով տխուր ազդեցութիւն կ'ընէր զինքը տեսնողաց։ Բօրոմեյլիի ըսածի համեմատ, ունէր միայն քահանայ մը՝ անշուշտ քանի մը պարտիզպանաց հոգեւոր պէտքերը լեցնելու համար, որոնք կղզւոյն մէջ կը բնակէին երկիրը մշակելու և արդիւնաբերելու։ Ամբողջ կղզին զարձած էր ձիթաստան և բանջարանոց։ 1645ին Դոմինիկեան կրօնաւորներ

կրեակէն փախչելով կ'ապաստանին Հասարակապետութեան մայրաքաղաքը, և ոմանք կը բնակին Ս. Ղազարու հիւսիսային կողմը գտնուող մերձաւոր Ս. Սերվոլոյ կղզին։ 1651 տարւոյ վեհաժիքեր 20ին ասոնք ուզելով Ս. Ղազարու մէջ հաստատուիլ, կը դիմադրին Ադրատանոցի Հոգացողաց հետ 25 տարուան համար զայն վարձելու։ Նոյն ժամանակ ասոնց կը յանձնուի նաեւ պարտէզը, որ ունէր 220 օրթ, և նոյնչափ այլ գանազան տեսակ պաղատու ծառեր, որոնց արժէքն էր այն ատեն 4630 դուկատ։

Ս. Ղազարու վիճակը 1696 թուին։

Այս կրօնաւորները բաւական շինութիւններ և նորոգութիւններ ըրին կղզւոյն վրայ, բայց չի գիտցուիր թէ ինչ պատճառաւ հազիւ 20 տարի բնակելէ վերջ թողուցին կղզին և հեռացան. շինուածոց արժէքն կը հասնէր նոյն ժամանակ 47450 դուկատաց։ Ադրատանոցի Հոգացողք 1672 թուի մարտ 21ին պաշտպրութեամբ 20 տարւոյ համար Ս. Ղազար վարձու կու տան Յիսուսեանց։ Քիչ տարի վերջը, Յիսուսեանք եւս կը մեկնին, և 1678 տարւոյ յուլիս 4ին, յատուկ պաշտպրով մը Ս. Ղազարը վարձու կը տրուի Բրիտտոփոր Ֆրեսքի անուամբ առաձնեականի մը։ Ծերակոյտը 1687ի մայիս 1ին յատուկ վճիռ մը կը հանէ Ս. Ղազարու մէջ պատրաստելու Մոռէայի պատերազմին համար հարկաւոր հրանութերը։ 1696ին Քորնելլի կը ներկայացընէ մեզ կղզւոյս պատկերը և անոր նկարագիրը կ'ընծայէ, յորմէ կը տեղեկանանք, թէ նոյն ժամանակ ունէր 9 սենեակ վերնայարկը, և ներքնայարկին մէջ կը բնակէին պարտիզպանները և երբեմն

նաեւ արեւելքէն եկողները՝ մաքրութեան համար, երբ մերձակայ Լազարէթոյ կոչուած մաքրատան մէջ տեղ չէր գտնուեր։ Նոյն տաճն եկեղեցւոյն էր երրորդակարգ (Terziario) Ֆլեման Ֆրանկիսկեան մը, որ խիստ մաքուր կը պահէր եկեղեցին և սենեակները։ Պարտէզին վարձքն էր 100 գուկատ։ 1698 տարւոյ մարտ 18ին Ամեն Մոլին կղզիատեսուչը արեւելքէն գալով, Ս. Ղազարը կը տահմանուի իբրեւ մաքրութեան տեղի։ 1699ի օգոստոս 31ին ալ, մաքրութեան համար հոս կը դրուին այն թուրքերը, որոնք եկած էին ընդունելու Սրբանցոյ դեսպանը։ 1711ին Պօղոս Փիզանի և Յովհ. Փրանկիսկոս Լապիա, Ազգատանոցի Հոգաբարձուներէն կը խնդրեն Ս. Ղազար կղզին, ցիմարաց անկելանոց մը կառուցանելու համար, և նոյն տարւոյ դեկտեմբեր 31ին Հոգաբարձուները կը հաւանին, բայց զանազան պատճառներով այս որոշողութիւնն անգործադրելի կը մնայ։ Այս ժամանակներս ամբողջ կղզին վարձու տրուած կը գտնենք, հնգամեան տարի պայմանաժամով, Վալենտին Մարքեթթիի անուամբ պարտիզպանի մը։ — Այս ժամանակագրական համառօտ յիշատակութիւնները բաւական կը համարինք Ս. Ղազարու անցելոյն համար, որ երկայն դարերու ընթացքին մէջ սեւ և տխուր ճակատագիր մը ունեցեր է, ապաստանարան լինելով զխաւորաբար թշուառ ուրուկներու և հիւանդներու. որուն վրայ աչքի ընկնող բարեփոխութիւն մը չի տեսնուիր, բաց ի պարտիզէն, որ շնորհիւ անխոնջ պարտիզպանաց, յուռթի և բուսականութեամբ բարգաւած վիճակի մէջ կը գտնուէր։

Ս. Ղազարը գեղեցկացնելու, ընդհանուր աշխարհի ծանուցանելու և հռչակաւոր ցուցընելու գաղտնիքը, Մեծին Մխիթարայ առեղծագործ մտաց և հանճարի արգասիքն միայն պիտի ըլլար։ Երէն և տասներորդ դարու առաջին քառորդն դեռ նոր սկսեր էր բոլորիլ, և Մխիթար հազիւ քիչ մը հանգստացած էր բազմաշխի ծանօթ հալածանքներէ և նեղութիւններէ, երբ սկսաւ Մոռէայի պատերազմը, որուն աղէտալի վախճանն պիտելով, ստիպուեցաւ թողուլ Մեթոնի նորակառոյց և չքնաղակերտ վանատունն, և աշակերտաց մեծամասնութեան հետ հարկադրուեցաւ ապաւինիլ (1715ին) հզօր Հասպարակապետութեան մայրաքաղաքը։ Վենետիկ առժամանակեայ տուն մը վարձեց Ս. Մարտինոսի եկեղեցւոյն մօտ, բայց քիչ տաճնէն, նոյն տարւոյ յունիս 4ին, յատուկ պղերսագրով Մխիթար Տիրակուսէն խնդրեց վանատեղի մը միաբանից համար, վասն զի վերոյիշեալ տան մէջ չէին կրնար ըստ պատշաճի կատարել տատուածային պաշտամունք։ Ինչպէս ամէն բարի գործեր ի սկզբան միշտ դժուարութեանց կը հանդիպին, նոյնպէս և

Մխիթարայ այս խնդիրքն. սակայն մեծ մարդը չքաւ չկասեցաւ իւր մտածումէնէն և չանքերը եւս առաւել կրկնապատկեց իւր նպատակին հասնելու համար։

Թէ և Միաբանութեան մտերիմ բարեկամքն Նանի, Լմոյ, Սերաստիա-նոս Մոչենիկոյ և այլ ոչ սակաւ սեպուհք վենետկոյ կը չանային Մխիթարայ գործը դիւրացնել, բայց Տէրութեան դիւանին արձանագրութեանց մէջ վճիռ մը կար որով քաղաքին մէջ ո՛և է նոր կրօնաւորական կարգի մը հաստատութիւնը կ՛արգելուր։ Իսկ Ներակայն չուզելով բոլորովին ժխտել Մխիթարայ խնդիրը և միանգամայն օրինաց դէմ գործելէ զգուշանալով, հետեւեալ երկու առաջարկութիւնները ըրաւ Միաբանութեան. «Եթէ կ՛ուզէք քաղաքէս դուրս ցամաք երկրի վրայ վանք ունենալ ձեզ և ձեր յաջորդաց բնակութեան համար, հրաման կու տանք սահմանելու ուր որ կ՛ուզէք։ Իսկ եթէ քաղաքիս մէջ կը փափաքիք բնակիլ, կը շնորհենք ձեզ, միայն ձեր կենդանութեան ժամանակ՝ առանց յաջորդութեան, այնպէս որ ձեր ամենուն մահէն վերջ, վանքը դարձեալ Տէրութեանս ձեռքը անցնի»։ Ա.յս երկու առաջարկութեանց և ոչ մին կրնար յանձն առնուլ Մխիթար. առաջինը ոչ, վասն զի Միաբանութիւնը նոյն ժամանակ միայն պատաբազաց ողորմութեամբ կ՛ապրէր, զոր դժուար էր գտնալ քաղաքէն դուրս. և ոչ երկրորդը՝ վասն զի առ ժամանակեայ վանք սահմանել քաղաքին մէջ առանց յաջորդութեան, բոլորովին հակառակ էր իրեն վախճանին։ Գրեթէ ամբողջ տարի մը անդադար աշխատեցաւ Մխիթար, շարունակ քաղաքին մեծամեծաց տուները երթեւեկելով, մեծայայս՝ որ պիտի կարենայ մշանջենաւոր բնակութեան յարմար տեղ մը գտնալ գէթ քաղաքին շուրջը ցրուած կղզիներէն մէկուն մէջ։ Ի սկզբան կ՛ընտրէ Ս. Սերվոլոյ կղզին, որ քաղաքին և Ս. Ղազարու մէջ տեղ կը բարձրանայ, և իւր աշակերտաց միաբան հաւանութեամբ 1716 տարւոյ մայիս 13ին առ Տէրութիւնն ուղղեալ աղերսագրով մը զայն կը խնդրէ։ Նոյն տարւոյ յունիս 6ին, Մոռէայի վերատեսուչն Անտոն Նանի՝ որ պարձած էր վենետիկ, Ներակուտին թուղթ մը կը գրէ, կարեւոր տեղեկութիւններ և գովեստներ տալով Միաբանութեան վրայ։ Հոկտեմբեր 8ին ալ Մենաստանաց վերատեսուչները երկայն թղթով մը առ Ներակոյան, կը պատմեն Միաբանութեան ծագումը, Մոռէային փախուստը և ներկայ խնդիրն. կը յայտնեն միանգամայն թէ Ս. Սերվոլոյ կղզին նոր սահմանուած ըլլալով իրեւ անկեղծոց զօրաց, չէր կարելի տալ, այդ պատճառաւ Մխիթար և իրենները կը դիմնակցին Աղբատանոցի Հոգաբարձուներու հետ վարձելու Ս. Ղազար կղզին, եթէ Տէրութիւնն հաճի։

եւ յիրաւի, Մխիթար տեսնելով որ անհնարին էր ձեռք բերել Ս. Սերվոյ, կրկին և կրկին կ'այցելէ միւս բոլոր կղզիները, և հուսկ ուրեմն աչքը և մտածութիւնն կը յառէ Ս. Ղազարու կղզեկին վրայ, որ ըստ ամենայնի իւր նպատակին կը յարմարէր։ Ուստի նոյն տարին, նոյեմբերի 7ին նամակով մը կը դիմէ Վերակուսին իրը վանատեղի խնդրելով Ս. Ղազարը, որուն քսանամեայ վարձման դաշնագիրն ալ, որ ըրած էր Աղբատանոցի Հոգացողաց հետ, կը միացնէ նոյն նամակի հետ։ Վերակոյսը իւր վերջնական վճիռը տալէ առաջ, կը յանձնէ Իրաւագիտաց ժողովոյն որ լաւ մը քննեն խնդիրը և իրեն մանրամասն տեղեկութիւն տան։ 1717 տարւոյ փետրուար 12ին վերոյիշեալ ժողովը յետ խնդիրը լրջօրէն քննելու, ինչպէս նաեւ Միաբանութեան Սահմանադրութիւնը, նպաստաւոր տեղեկութիւններ կու տայ Վերակուսին, և թէ կարելի է Ս. Ղազարու կղզեակը վարձել Մխիթարայ և իրենցներուն, որպէս զի հոն ալ փառաւորի Աստուած։ Իրաւագիտաց ժողովոյն ծանուցագրէն վերջ շատ ժամանակ չ'անցնիր, նոյն տարւոյ օգոստոս 26ին Վերակոյսը իւր վճիռն կու տայ Ս. Ղազարը՝ իրր վանատեղի վարձելու Միաբանութեան։ Որովհետեւ կղզւոյն եկամուտն կը վերաբերէր քաղաքին մուրացիկներու Աղբատանոցին, այդ պատճառաւ նոյն տարւոյ սեպտեմբեր 2ին Միաբանութիւնը վերջնական կերպով կը դաշնադրի Աղբատանոցի Հոգացողներու հետ։ Այս դաշնագրութեամբ, ինչպէս կը տեսնուի պաշտօնական դաշնագրոյն մէջ, Աղբատանոցի Հոգացողները կը շնորհեն կղզին Միաբանութեան մշտնջենաւոր բնակութեան համար, և կը սահմանեն 20 տարին անգամ մը նորոգել դաշնագրութիւնը Տէրութեան գիտութեամբ։ Բաց աստի Միաբանութիւնը իրրեւ վարձք, ամէն օր պիտի մատուցանէր պատարագ մը, կղզւոյն նախկին բարերար Յակոբ Թրեվիզանի հոգւոյն համար, և Ս. Ղազարու տօնին օրը տարեկ տարի պիտի տար 8 լիպրէ մոմեղէն Աղբատանոցի գործակալին. իսկ քսան տարին անգամ մը 4 լիպրէ մոմեղէն սովորականէն աւելի։ Դարձեալ եթէ Միաբանութիւնը ապագային, ո՛ և է պատճառաւ իրեն կամաք կղզին թողուր, վրան եղած բոլոր նոր շինութիւնները և բարւոքումները պիտի անցնէր Աղբատանոցի Հոգացողներու, իսկ հակառակ պարագային եթէ Միաբանութիւնը ստիպէին թողուլ կղզին, այն ժամանակ Աղբատանոցի Հոգացողները պէտք էին վճարել Միաբանութեան ըրած բոլոր ծախքերը, մինչեւ 10000 մարչիլ կամ դուկատ ժամանակին դրամով։ Մի և նոյն ժամանակ պարտաւորութիւն դրուեցաւ Միաբանութեան վրայ, որ կղզւոյն և եկեղեցւոյն պատը անփոփոխ պահպանի և աւագ խորանը միշտ նուիրեալ ըլլայ Ս. Ղա-

զարու և անոր պատկերը ունենայ։ Այս ամէն պարտաւորութիւնները սիրով յանձն առին Մխիթար և իրենները և պատրաստուեցան հանդիսաւոր մուտք գործել կղզին։ Թէ ինչ վիճակի մէջ կրնայ ըլլալ կղզի մը, որ շատ տարիներ թափուր մնացեր էր բնակիչներէ, բաց ի պարտիզպանէ մը, այդ շատ պիտին է գուշակել։ Հնաշէն եկեղեցին նորոգութեանց կը կարօտէր, հին բնակարանները բոլորովին խարխլած էին, կային միայն երկու ջրհոր և պարտէզն, որ մշակուած և լաւ վիճակի մէջ էր։ Սեպտեմբեր ամսոյ ութերորդ օրը Մխիթարեան ուխտի յիշատակարանաց մէջ անմոռանալի և ուրախալի օրերէն մին եղած է ու պիտի լինի. այդ աւուր մէջ երկու զար առաջ Մխիթար իւր աշակերտներով կ. Պոլսի խեղճուկ անակի մը մէջ, Միաբանութեանս պաշտպան Տիրամօր պատկերի առջեւ իւր մեծ գործին հաստատութեան հիմն կը դնէ գինքն և իրենները նուիրելով ազգային հոգեկան և մտաւորական զարգացման գործին։ Նոյն աւուր մէջ կը հիմնարկէ Մխիթար իւր վանասատանը ի Մեթոն և ահա նոյն աւուր մէջ եւս կը մտնէ Ս. Ղազարու կղզեակը։ Թէ ինչպիսի բերկրալից ցնծութեամբ, և վսեմական զգացմունքներով, կղզեկին խարխուլ եկեղեցւոյ մէջ կատարեցին նոյն օրը Տիրամօր Ծննդեան տօնախմբութիւնն, անկարելի է նկարագրել։ Վանացս պիւանի յիշատակարանաց մէջ պահաս չեն գէպքեր և շնորհքներ, զորս զանազան ժամանակաց մէջ, ուխտիս պաշտպան օգոստափառ Տիրամայրն, շնորհած է ու կը շնորհէ։ Այդ շնորհքներէն գլխաւորաբար մին յիշենք։ Մխիթարայ Ս. Ղազար սաք կոխելէն գրեթէ դար մը վերջ 1810ին իրեն երկրորդ յաջորդի՝ Ագոնցի արքայութեան օրով, մինչ համայն աշխարհ կը սարսէր Մեծին Նափոլէոնի Աշխարհակալի ահագին բանակներու պիտաց, մինչ անոր անողոք հրամանով բնաջինջ կ'ըլլային բոլոր կրօնաւորական կարգերը, ու միայն գերծ կը մնայ Միաբանութիւնս այն ազնաւալի բնաջնջումէն։ Նոյն ժամանակները Միաբանութիւնս կը փութայ յատուկ աղերսագրով Եւգինէոս փոխարքային միջոցով խնդրելու Աշխարհակալ կայսրէն, որ զինքը նկատելով իբրեւ գիտական մարմին մը, ազատ թողու իւր վիճակին մէջ։ Եւ ահա հաղիւ կը կարդայ կայսրը Միաբանութեանս աղերսագիրը, իսկոյն նոյն տարւոյ օգոստոս 17ին կը հանէ երկու յօդուածով վճիռ մը, թէ «Վենետկոյ Ս. Ղազարու Հայ կրօնաւորները թող մնան իրենց ներկայ վիճակին մէջ, և թէ Ելեւմտից և կրօնից պաշտօնեայք պարտական են այս վճիռն կատարել, հրատարակել և օրինաց գրքոյն մէջ անցնել»։ Այդ վճիռն կը տպուի Մ'իլանու թագաւորական տպարանը։ Մեծն Նափոլէոն վճիռն կը դրկէ Եւգինէոս փոխարքային ի Վենետիկ, որուն

հայազգի սենեկապետն և Միաբանութեան բարեկամն պարոն Պետրոս, որ Ղարաբաղի վարորակ դիւղէն էր, սեպտեմբեր 3ին ուրախութեամբ վանք կը բերէ աւետաւոր վճիռը, և այնուհետեւ դեռ աւելի հանդիսաւոր կերպով կ'սկսի Միաբանութիւնն կատարել Աստուածամօր Ննդեան տօնախմբութիւնը։ Նոյնպէս ներկայ Իտալական տէրութեան ժամանակ, երբ բոլոր կրօնաւորաց վանքերը գրաւուեցան, մի միայն Միաբանութիւնս ազատ մնաց իւր վիճակին մէջ։

Մխիթար երբ սաքը Ս. Ղազար կոխեց, կղզեակը շատ փոքր էր, հազիւ ունէր 7200 քառակուսի մետր տարածութիւն. իսկ գիրքը բարձր էր, որովհետեւ ի սկզբան խիստ ցած ըլլալով, 1334 թուականին բնակչաց խնդրանօք և Տէրութեան հաւանութեամբ և օգնութեամբ 25 լիպրէ վրայով, կղզւոյն յատակը բարձրացուցած էին։ Գրեթէ դար մը վերջը 1815ին երբ Աւստրիոյ Ֆրանչիսկոս կայսրը այցելեց կղզեակը, տեսնելով անոր փոքրութիւնը, հրամայեց տուաւ ընդարձակելու, և Միաբանութիւնն ընդարձակեց հիւսիսային կողմէն ծովը լեցնելով, և կղզին կրկնապատիկ տարածութիւն ունեցաւ, գրեթէ 14400 քառակուսի մետր։ Միաբանութիւնն չորս անգամ կը վարձէ Ս. Ղազար, երկրորդ վարձումն կը հանդիպի Մխիթարայ կենդանութեան օրով 1737 թուին, երրորդ և չորրորդ վարձումն կը լինի Մելգոնեանի արքայութեան ժամանակ, 1757ին և 1777ին։ Ցետոյ Հասարակապետութեան կործանումամբ, յաջորդ կառավարութիւնք կը գրաւեն կրօնաւորաց վանքերու հետ նաեւ անոնց իրաւունքները. Միաբանութիւնն թէ և ամբողջ դար մը բնակած էր ի Ս. Ղազար և կղզեակը իրեն սեպհականութիւն կրնար համարուիլ, բայց որպէս զի ո՛ և է խնդրոյ նիւթ չլինի, անցեալ պարու առաջին կիսուն Աւստրիոյ վենետկոյ վրայ իշխած ժամանակ, Տէրութենէն գնեց Ս. Ղազարու կղզեակը, որով իրեն սեփհականութիւնն գարձաւ և բոլոր ունեցած պարտականութիւններէն ազատ եղաւ։

Մխիթարայ առաջին գործն եղաւ, բան գաղնագրութեանն, հատուցանել 4000 գահեկան Ս. Ղազարու վաճնղին անուն պարտիզպանին, որուն վարձու տուած էին պարտէզը Ազգատանոցի Հոգացողները, և նա շատ ծառեր տնկած էր և երկիրը մշակելով տեղւոյն օդն ալ մարրած։ Անմիջապէս սկսաւ անհրաժեշտ կարեւոր նորոգութիւններ ընել հին խարխլած բնակարաններու վրայ, 72 մարչիլ ծախք բրաւ նորոգելով տանիքները, պատերը, պատուհանները, սրահը և տանգուխը։ Սակայն սենեկաց անբաւականութեան պատճառաւ վեց միաբաններէն մէկ մասը կը բնակէր քաղաքին մէջ։ 1717 տարւոյ նոյեմբերի սկիզբը Մխիթար վերնայարկի երեք մեծ

սենեակները վերածեց վեց սենեկաց և մէջ տեղը սրահ մը ձեւացուց։ 1718ի մարտի սկիզբն դարձեալ շինութեան սկսելով ուրիշ չորս մեծամեծ սենեակներ եւս որմերով բաժնեց և վերածեց ութ սենեկաց և երկու սրահներու. շինեց նաեւ հիւսիսային կողմը որձաքարէ սանդուխ մը վերնայարկը երթալու համար։ Ապրիլի վերջերը շէնքը բոլորովին աւարտեց, և մեւս միաբաններն ալ քաղաքէն հանելով վանքը փոխադրեց։ Ա.յնուհետեւ Մխիթար նոր մեհնատանին ձեւը պատրաստեց և ժամանակ առ ժամանակ ազգային և օտար բարերարներու օգնութեամբ սկսաւ կառուցանել չքնաղակերտ երկյարկեան

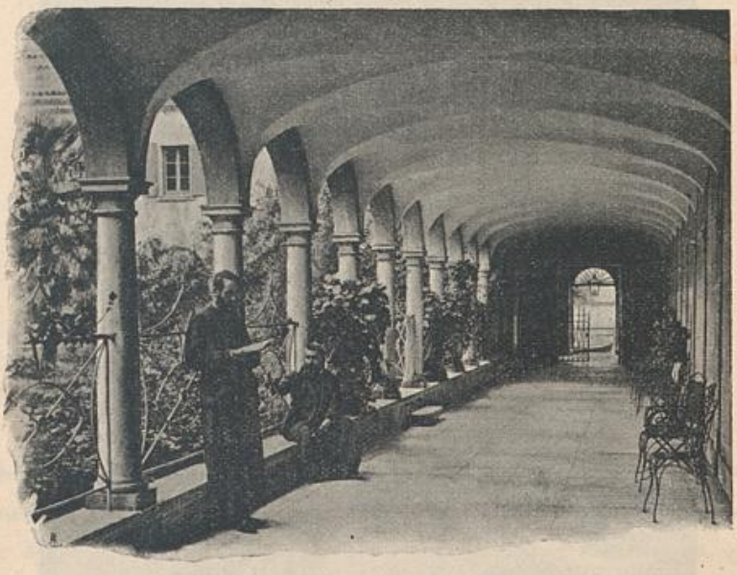
Ս. Ղազարու տեսարանը 1750ին։

մենաստանը, որ աւարտեցաւ 1740 թուականին, որուն հիմնադրի հանճարոյն վրայ զմայլեցան ժամանակին քաղաքի մեծամեծները և օտար այցելուք։ Ս. Ղազարու վանքը, Մխիթար Աբբայէն վերջ իրեն արժանաւոր յաջորդաց օրերով եւս միշտ նորոգութիւններով պայծառ ու շէն մնացած է, և այնպէս հասած մինչեւ մեր օրերը։ Պատմական այս ընդհանուր տեղեկութիւններէն վերջ, պէտք է բարեհաճի ընթերցողը, եթէ ոչ ոտիւք դէպ մեռք, ընկերել ինձ որ շրջան մը ընելով մենաստանին մէջ, ծանօթանանք անոր գլխաւոր մասանց հետ։

Ապակենման ադրիկ և թափանցիկ խաղող ծովալճակի վրայէն երազա-սահ նաւակն կը հասնի Ս. Ղազարու կղզեակը և կանգ կ'առնու անոր ցլխաւոր մասից վրայ, որ կը նայի դէպ ի արեւմուտք։ Նաւակէն դուրս պէտք ենք երթել ոտքերնիս դնելով մարմարեայ աստիճաններու վրայ, որոնք միշտ կը լուացուին ծովալճակի ջրով։ Մուտքն փառաւոր է, հռովմէական ճար-տարապետութեամբ կամարակապ քարէ շրջանակի մը մէջ կախուած է գե-ղեցկաշէն երկու թեւերով ճաշակաւոր երկաթեայ դուռ մը, որ դեռ նոր դրուած է, փոխանակ հինին։ Դրան ճակատը դուրսի կողմէն կամարաձեւ խորշի մը մէջ, 1744 տարւոյ հոկտեմբեր 15ին գրած են, կրօնիս պաշտ-պան Ս. Անտոն անապատականի մարմարեայ փոքրիկ արձանը։ Մի քանի քայլ առաջ երթալով նախագաւթի մէջ, կը հանդիպինք ուրիշ մեծ քառակու-սաձեւ մուտքի մը, որոյ վերնասեմին վրայ կը տեսնուի լատին թուանշաններով 1498 թուականը. այդ թուին կղզւոյն մէջ եղած ուրիշ զանազան նորա-գութեանց հետ կառուցած են նաեւ այս մեծ մուտքը. վրան կան նաեւ Փի-զանի, Պեմպոյ և Վիթթուրի կղզւոյն հոգաբարձուներու ազնուականութեան նշանները։ Այդ նշանաց վրայ 1896ին կախուեցաւ Միաբանութեանս նշանն ընկերդ փայտի վրայ ճարտարապետուած, Քառորդն հռչակաւոր արուեստագի-տէն շինուած։ Այս դրան սեմին տակէն, 1876 տարւոյ մայիս 22ին, մինչ կը պեղէին մարմարեայ յատակը շինելու համար, յայտնուեցաւ լատինա-տառ շինութեանց արձանագրութիւն մը 1348 թուականեայ, զոր քարի պա-կասութեան պատճառաւ անշուշտ, 1498 թուին գործածած են այդ տեղ։ Այս մուտքն ունի երկաթեայ վանդակապատ երկու թեւերով թեթեւ դռնակ մը, որ ընդհանրապէս միշտ բաց կը մնայ իբրեւ զարդ։

Այս տեղէն առանց ուզելու մեր աչքերն իրեն կը ձգէ երկայն և չա-փաւոր լայն, նորոր հռովմէական կամարներով և միապաղաղ սպիտակ և բարակուկ քարէ սիւներով սրահ մը։ Այս սրահի ոճով ուրիշ երեք սրահ-ներ կը ձեւացնեն իրենց մէջ տեղ քառանկիւն պարտէզ մը, յորում յա-տուկ ճաշակով կը զարմանուին բազմատեսակ ծաղիկներ և վարդեր։ Մէջ տեղ ճիշդ կեդրոնը կայ բոլորաձեւ աւազան մը, որուն ջուրը բերուած է երկաթէ խողովակներով մեծ պարտէզի արտիսեան ջրհորէն։ Աւազանն ունի կարմրագոյն փոքրիկ ձկներ՝ որոնք մանաւանդ գեղեցկութիւն մը կու տան իրեն։ Գեղեցիկ է նաեւ աւազանի վրայ հովանոցաձեւ ծածկող կանանչ բուսականութիւնն, որոյ մէջ կը տեսնուին ժամանակին մերթ կապտագոյն ողկուզաձեւ (Ճենողկուզակ) ծաղիկներ և մերթ դոյնզդոյն վարդերու տեսակ-ներ։ Այս տեղ կ'ածի նաեւ Մադնոլն մեծածաղիկ, որ գարնանէն սկսեալ

գրեթէ չորս ամիս շարունակաբար ծաղկելով, իւր անուշ բուրմամբ կը լեցնէ ամբողջ պարտէզը։ Կոնաձեւ և մեծ Դէօղարան մեզ յիշեցնել կու տայ Լիբանանու մայրերը։ Ամբողջ պարտէզը զարդարուած է ուրիշ զանազան ածուներ կրող թուփերով և ծառերով, որոնցմէ ամենէն գերազանցն է շնորհաշուք Դարնեվարդը (Oleandre) որուն գեղեցկութիւնը շատ անգամ ոգեւորեր է քերթողները։ Լուդովիկոս Ա. Պաւիերայի թագաւորը, իւր Ս. Ղազարու վրայ գրած ընտիր քերթուածին մէջ, գեղեցիկ կերպով հռչակած է վանացս այս ծաղկազարդ ծառերը, որուն սկզբնագիր օրինակը կը պա-

Ս. Ղազարու գլխաւոր մուտքը։

հուի Մատենադարանին մէջ։ Մշտադալար կրնայ համարուիլ պարտէզս, տարւոյ ամէն եղանակաց մէջ, հոս կարելի է գտնել կանաչութիւն և իւրաքանչիւր եղանակաց սեպհական ծաղիկներ։ Ինչպէս սրահներուն նոյնպէս և պարտիզին աքանչելի տեսք կու տան չորս կողմի մեծապաղաղ և նրբին սիւները, որոնց մէջ կան երկաթեայ վանդակապատեր. կանանչ թուփեր, վարդեր և ծաղիկներ հոզէն վեր բարձրանալով տեղ տեղ փաթաթուած են այդ վանդակապատներու և նոյն իսկ սիւներու նուրբ մէջքերուն։ Չորս դռներ ունի քառանկիւն պարտէզը, որոնցմով կը մտցուի չորս որահները։

ԳԱԻԻԹ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

Մոից մեծ սրահէն անցնելով դէպ ի արեւելեան սրահը՝ անոր մէջ տեղ կը բացուի կամարակապ անցք մը որ կը տանի եկեղեցւոյն լուսաւոր՝ չորս մեծ պատուհաններով գաւիթը։ Յորելեան հանդիսի առթիւ ներկուած

Պիոս ԵօԹՆերորդ

են այս գաւթի որմերն ։ Եւ առաստաղի վրայ 1901ին նկարուած են Նոյ Պատրիարքն նկարչէն, երեք բոլորաձեւ տաժկանկարներ. մէջտեղինը կը ներկայացնէ Կրօնիս պաշտպան Յիրամայրն, իսկ միւս երկուքը Մխիթարայ

վարուց մէջ յայտնի երկու տեսիլներ։ Եկեղեցւոյ գրան վրայ գրուած է Միաբանութեանս ներկայ Աբբահօր Գեր. Իգնատիոս Արքեպիսկոպոս Կիւրեղեանի պատուանշանը. իսկ աջ և ձախ կողմերը գրուած են երկ երկու գաղղիական մարմարիոնէ գեղեցիկ սիւներ, որոնք եկեղեցւոյն վերջին նորոգութեան ժամանակ աւագ խորանէն փոխադրուեցան այս տեղ։ Անոնց մէջ տեղ երկու կողմն ալ կան սպիտակ մարմարիոն տախտակաց վրայ փորագրուած մէկ մէկ հայ և լատին արձանագրութիւններ։ Այս արձանագրութիւնն կը յիշեցնէ Պիոս Է-ր քահանայապետի 1800 թուի այցելութիւնն ի Մ. Ղազար։

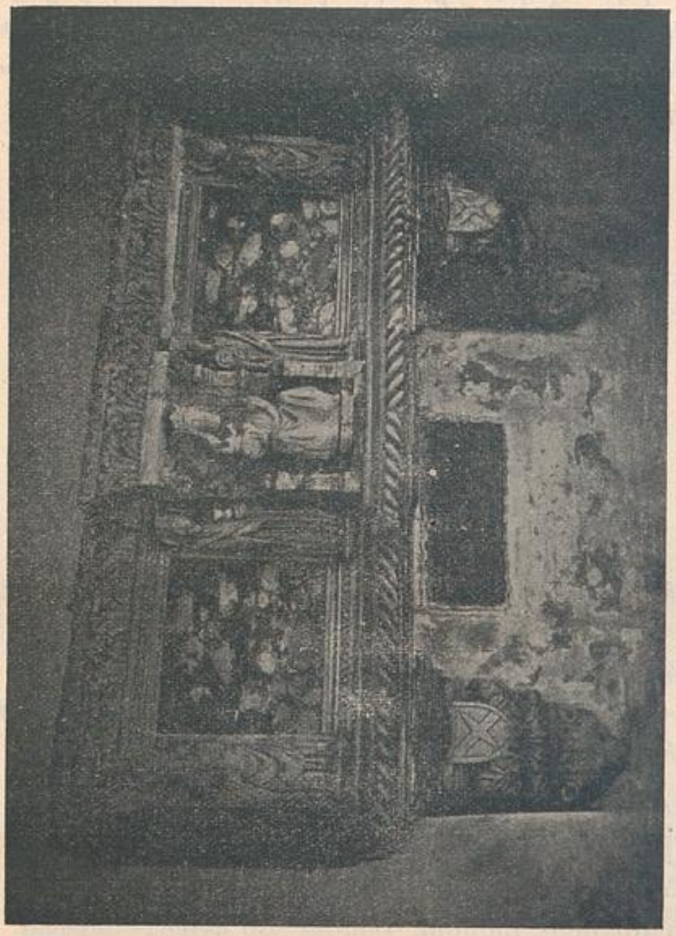
ՊԻՈՍ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՀՈՎԻՒ ՀԱՆՐԱԿԱՆ
ԸՆՏՐԵԱԼ, Ի ՎԷՆԵՏԻԿ ՅԱԹՈՌ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
ՅԱՅՑ ԵԼԵԱԼ, ՓԱՌՕՔ ՀԱՐՑ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
ԸՆԴ ՆԻՐԱՆԱԶԳԵԱՑ ՍՏԵՓԱՆԻ ՊՕՐՁԵԱՆ
ԶՄԻԱՆԶԱՆՑ ԳՈՒՄԱՐ ԳԹՈՎՔ ԸՆԴԵՐԿԵԱԼ,
ՅՈՂՋՈՅՆ ՅԱՐԳԱՆԱՑ ՈՏԻՑ ՏԵԱՌՆԱՊՐԵԱԼ,
ՍԲՐԲՈՑ ՏԱՃԱՐԻՍ ՁԻՐ ԱՌԱՏ ՇՆՈՐՀԵԱԼ,
ԲՆԱԻԻՑ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՊԱՐԾԱՆՍ ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ,
ՀՐՃՈՒԻ ԸՆԴ ՊԱՐԳԵԻՍ ԲԱԲՈՒՆ ՄԽԻԹԱՐ
ԿՐԿԻՆ ՆՈՐՈԳԻ ԿՂԶԻ ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ
ՄԵՆԱՑ ԵՐԱԽՏԵԱՅՍ ԱՐՁԱՆ ԱՆՎՐԹԱՐ
ԿԱՆԳՆԻ ԱՍՏԱՆՕՐ ՀԱՆՈՒԻՑ ԱԶՆԱՐԱՐ
ԹՈՒԻՆ ՌՄԽԹ 1800 ՄԱՅԻՍ 9

Գաւթի մէջ աւելի ուշադրութեան արժանի են արեւելեան սրմոյն վրայ հաստատուած երկու շիրիմներն, մանաւանդ մին աջակողմեանը՝ որ ԺԴ դարու երկրորդ կիսուն գեղեցիկ գործ կը համարուի։ Տապանը զարդարուած է արձանիկներով, և վարի կողմը առանձին քարի մը վրայ կը կարդացուի հին լատին գրով հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Hoc probus et sapiens ortus de prole Zuchola
Clauditur in tumulo, cui Constantinus in Urbe
Nomen erat, Lazari curator, amator, et almi
Compatiens inopum, Domini sub honore Superni.

Ասկէ կ'երեւի թէ մէջը թաղուած է Կոստանդին Ծուքոլա անուամբ բարեպաշտ և ազքատասէր մէկը, որ վերակացու եղած է կղզւոյն։ Այս անձը, ինչպէս կը յիշատակուի վենետկոյ տարեգրաց մէջ, 1354ին Ջենովացւոց դէմ մղուած պատերազմին համար, իրեն ծախքով ցեկամուտ մը ապառազիներ է։ Քորնելլի 1696ին կը պատմէ, թէ այդ շիրմի կափարչին

ժէկ ծայրը կոտրած ըլլալով տեսար են որ ներջեցկոյն մարմինը անտարա ծնացեր է, ինչպէս նաեւ փրանկիսկեան կրօնաւորի զգեստը և գօտին, ո֊ րոնցմով Թաղուեր է, Թերեւս բարեպաշտութեան համար։ Այժմ շիրիմը լի է բազմաթիւ ոսկրներով զանազան մեռելոց, զոր ժէջը հաւաքած են ան֊ շուշա Մխիթարայ Ս. Ղազար մնացէէն քիչ տարիներ առաջ։ Այս շիրմէն

Տես էջ 177

վար որմի վրայ յեցուած է Ջուղայեցի Պետրոս Շէհրիմանեանի տապանա֊ քարը, հայ և լատին արձանագրութեամբ, որ վախճանած է 1803 տարուոյ յուլիս 14ին։ Գաւթի ձախակողմեան տապանն կառուցուած է համակ սպի֊ տակ մարմարիոնէ 1816 Թուին, Պարոն Աղեքսանդր Ռաֆայէլ Ղարամեա֊ նէ, որուն վրայ քանդակուած է իւր պատուանշանն և անունն հայերէն տա֊ ռերով. բայց ինքը յԱնգլիա վախճանելով տապանն մնացած է դատարկ։

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս· ՂԱԶԱՐ — VENEZIA S. LAZZARO

ԵԿԵՂԵՑԻ

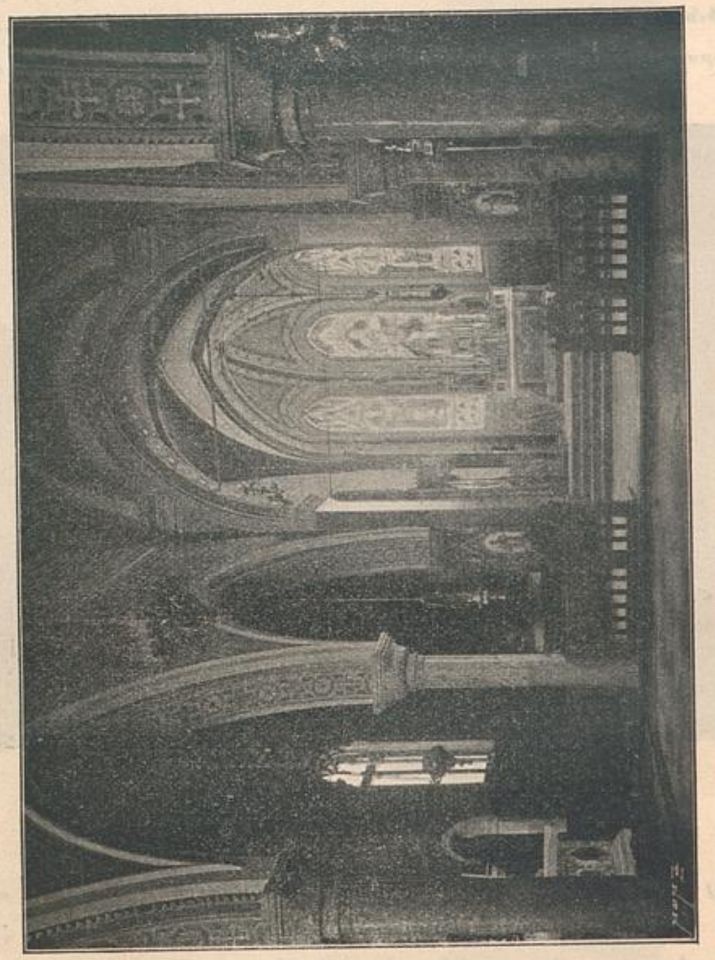
Ս. Ղազարու շինութեանց մէջ ամենէն հինն է եկեղեցին, որ ունհիմ նարկութեան թուականն արդէն ծանօթ է մեզ։ Մխիթար հաղիւ նիւթական օգնութիւններ գտած ի բարեպաշտից, անմիջապէս 1721ին սկսաւ եկեղեցւոյն նորոգութիւնն, որ և սովոր էր ըսելու թէ, «Աւրժան է նախ զտունն

Եկեղեցին վերջին նորոգութենէ առաջ։

Աստուծոյ շինել, և ապա զմերս ի փառս Աստուծոյ». մանաւանդ որ այ բեւեռքէն եկած նուիրատուութիւնք աւելի եկեղեցւոյ և խորանաց համար էին։ Ինչպէս բոլոր մենաստանիս շինութեան՝ նոյնպէս և եկեղեցւոյ նորոգութեանց ճարտարապետ գտած էր Մխիթար՝ Ֆրանչեսքոյ Բէզիա անուամբ իտալացի մը։ Եկեղեցւոյս ճարտարապետութիւնն ընդհանրապէս գոթական է. գլխաւորաբար բաժնուած է երեք մասերու, միջինն լայն, իսկ կողմնակինները աւելի նեղ։ Հին եկեղեցւոյ սրմերը գրկաչափ բարձրացնել տուած է Մխիթար. միջին մասի առաստաղը կամարաձեւ է, իսկ երկու կողմինները

շիտակ։ Գոթական գեղեցիկ կամարներ կը բաժնեն այս երեք մասերը, և վեց մարմարեայ սիւներ՝ երեք ձէկ կողմը և երեք միւսը, հաստատուն կերպով իրենց խոշոր վերնախարիսխներու վրայ բռնած են կամարները։ Սեռից վարի խարիսխները կեղծ են, իսկ բուն խարիսխները ծածկուած են յա-

Գեղեցիկ մարմարեայ սիւներ Սուրբ Պետրոսի մէջ։

տակի տակ, որ ջուրց ողողման պատճառու բարձրացուցած են, և ամբողջ կարմիր և սպիտակ մարմարիոնով պատած։ Աջակողմն գասէն բաժնուած է վերոնայի կարմիր մարմարեայ գեղեցիկ գոթական սիւնազարդով մը, ձէջ տեղէն Թաղլով մուտքը, որ ձէկ աստիճան բարձր է։ Իսկ գասէն աւագ խորանի բեմն երթալու համար չորս աստիճան բարձրանալու է։ Խորանները

հինգ են. աւագ սեղանը նուիրուած Ս. Ղազարու, զոր կառուցանել տուած է Մխիթար, փոխանակ հնոյն 1744 թուին, ամբողջ գոյնզգոյն մարմարիոնէ. գեղեցիկ է տապանակն արձանիկներով զարդարուած։ Սեղանիս վրայ յատկն կան երկու կողմերը մէկ մէկ հրեշտակ նրբաքանդակ, որոց վրայ

Աւագ խորանը և նոր Լոնքը:

հիացմամբ նայած է ժամանակաւ վանացս Կայցելու հոչակաւոր Քանակա արձանագործը։ Ներկայ Գիր. Աբրահօր օրով և իրեն յատուկ խնամքով, մանաւանդ վերջին տարիներս Յովելինի տաճիւ, շատ նորոգութեանց ենթակայ եղաւ եկեղեցիս։ Աւագ սեղանի եռերը առաջ շիտակ պատ մը կը բար-

Ձրանաբ, ուր տեղը Պ. Ռաֆայէլ Ղարամեանի ծախքով 1816ին շինած էին չորս սիւներով խորանաձեւ մը, յորում դրուած էր Աթթոլիճոնիի մէկ պատկերն որ կը ներկայացնէր Ս. Ղազար և Ս. Աստուածածինն։ Այդ խորանաձեւը՝ և պատը այժմ բոլորովին վերցուած են, և շինուած է հինգ կողմերով կոնք մը դէպ ի դուրս երկնցած։ Բացուած են հինգ երկայն դռնաձեւ պատուհաններ, և միւս հին կողմնակի երկու պատուհաններն զոցուած են։ Պատահաններէն երեքը, զարդարուած են Աւստրիոյ Ինսպրուք քաղաքը պատրաստուած գոյնզգոյն պատկերազարդ ընտիր ապակիներով։ Մի-ջին պատուհանի պատկերը կը ներկայացնէ Ս. Ղազարը, իսկ միւս երկուքը Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ հայրապետներն՝ եկեղեցական զգեստուք։ Աւազ սեղանն ալ իւր տեղէն շարժեցաւ և բաւական ետեւ երթալով բեմին վրայ ընդարձակ տեղ բացուեցաւ։ Բեմին մէջ տեղ և աւագ սեղանոյն միմեանց է Մեծին Մխիթարայ տապանն, գոյնզգոյն մարմարիոնէ եղերքով և մուխ երկնագոյն կափարչով որուն վրայ կը կարդացուի հետեւեալ տապանագիրը.

ՏԱՊԱՆ ՄԽԻԹԱՐԱՅ ԲԱԲՈՒՆԱՊԵՏԻ
1749· ԱՊՐ· 27
ՓՆԱՐ ՓԵՐՈՒԲ ՀՈԳԵՏԱՒԻՂ,
ՆԵՐԿՈՒԲ ՄԱՏԻՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՃԻՂ,
ԱԶԴԵԱԼ, ՍԵԲԱՍՏ ՄԱՐԶԷՆ ԽԱԻԻՂ,
ԲԱԿԵՐՏ ԱԲԲԱՅ ԼՈՒՍԱՇԱՒԻՂ,
ՓԱՏԱԿ ՄԱՐՄՆՈՅ ԿԱՅՏԱՌ ԻՈՒՂԻՂ,
ԱՆՃԱՌ ԱՆՀԱՍ ԽՈՐՈՅ ԲԱՒԻՂ,
ՂԱՄԲԱՐՔ ՇՆՈՐՀԱՅ ԳԵՐՇԱՒԱՒԻՂ,
ՅԱՅՏԻՉ ԼՈՒՍՈՅ ՇՂԼԱՅ ՇԱՒԻՂ,
ԲԱԽՃԱՆ ԳԻՏՆՈՅ ԻՄԱՍՏ ԱՆՆԻՆՉ
ԱԶԴՈՒ ՈՒՍԱՒ ԻՆՓՆԻՆ ԱՆՉԻՆՉ
ԽՄԲԻՑ ՈՒՍՈՑՑ ԲԻՒՐՈՒՑ ԱՒԻՆՉ
ՕՃԱՆ ՈԳՒՈՅ ՄՂՏԱՅ ՇՂՈՒՆՉ
ՍՈՓԵՐՍ ԳՐԵԱՅ ՅԱԽՏԻ ՈՉԻՆՉ
ԱՍՓԱՆԱՉԵԱՆ ՏՈՀՄԻՍ ՍԱՏՐԻՆՉ
ՍԱՅԹԱՓ ՉԱՐԻՆ ԳՈՌՈՅ ԿՂՈՒԻՆՉ
ՏԱՐԱՒ ԱՆԲԱՒ ԻԲՐԵՒ ՉԵՐԻՆՉ
ՈՐՈՎ, ՀԱՍՏԵԱՅ ԿԱՐԳ ՀՈՄԱՇՈՒՆՉ
ԻԻՍԵԱԼ, ՏԵՐԱՄԲ ԻԲՐ ՈՍԿԵՓՈՒՆՉ
ԱԿՈՒՄԲ ԿԱՅՈՑՑ ԴՊՐԱՅ ՄՐՄՈՒՆՉ
ԾԱՂԻԿ ՎԱՐՈՒՑ ՓԱՐՈՉ ԱՆՇՈՒՆՉ
ԱՐՓԻՈՅՆ ՄԱՐՉԷ ՄՏԻՑՆ 'Ի ՓՈՒՆՉ
ՅՂԿԵԱԼ ԴԱՐԱՍՏ ՏՆԿԵԱՅ 'Ի ՅՈՒՆՉ
ԻՒՐԱՅՕՐԷՆ ՆԱԽ ՎԱՆԸՍ ՉՈՒՆՉ

ՆԻԻԹԵԱՑ ՆԱՐՕՏ ԿԱՐԳԻՍ Ի ՓՈԽՆՋ
ՀԱԳԱԳ ՀՈՎՒԻՍ ԱԽՏԻՑ ՅԸՐՕՆ
ՈՒՈՐՏ ՀՆՉԵՒ ՄԵՂԿԻՑ ԿԸՐՕՆ
ԳՈՒՀԱՐ ՄՏԱՑ ԻՈՆԱՐՀ ՍԻԳՆՕՆ
ԻԻՆԾԵԱԼ ՈԳՒՈՑ ԳԵՐ ԼԻԲԱՆՕՆ
ՈՂՈՒ ՅԱԽՏԻՆ ԳԱՂԹԻՐ ՊԱՇՏՕՆ
ՅԱՍՊԻՍՆ ՀԱՅՈՑ ԱՐԾԱՆՆ Ի ՏՕՆ
ՆՈՒԱԳ ՈՍԿԻ ԸՆԾԱՑ Ի ՉՕՆ

Ամբողջ եկեղեցւոյն առաստաղը վերջին տարիներս նորոգուեցաւ երկնագոյն և ոսկեզօծ աստղերով զարդարուեցաւ, իսկ որմերը եւս նորոգուեցան հանդերձ խաչանիշ զարդերով և գեղեցկատեսիլ եղերքներով։ Ա. փառչէթի նկարիչն բեմի կողմնակի որմերու վերին կամարամասին մէկն մէջ նկարեց Ս. Պետրոս առաքեալը, երկու կողմը մէկ մէկ հրեշտակ, իսկ միւսին մէջ զՍ. Պօղոս նոյնպէս երկու հրեշտակաց մէջ։ Ասոնցմէ զատ զատ առաստաղին վրայ, անմիջապէս բեմի կամարաձեւի մօտ նկարեց զՄեծն Մխիթար, և դրան վրայի առաստաղի վրայ զՍ. Ներսէս Շնորհալի։ Վեց մեծ սիւներու վրայ յեցած կամարներու եռանկիւնաձեւերու մէջ եւս նկարեց աջակողմը՝ Ս. Ներսէս Լամբրոնացի, Ս. Հռիփսիմէ և Ս. Ղեւոնդ երէց, իսկ ձախակողմը՝ Ս. Ներսէս Պարթեւ, Ս. Սանդուխտ և Ս. Վարդան։ Խոշաններէն երկուքը դասի մէջ են՝ երկու ծայրերը դէպ ի արեւելք դուրս ելած քառակուսի խորշերու մէջ, գմբեթաւոր առաստաղով և կամարով։ Երկուքն ալ ամբողջ մարմարէ են, կարմիր պաղպիական մարմար սիւներով, և հրեշտակներով զարդարուած։ Աջակողմեան խորանը նուիրուած է Ս. Խաչի և ունի սպիտակ մարմարիոնէ խաչելութիւն մը. կառուցուած է 1738ին Սահեան Շէհրիմանեանի ծախքով։ Ձախակողմեան խորանը նուիրուած է Ս. Լուսաւորչի, և շինուած 1737ին Հարանդացի երկու եղբարց Շահումեանց ծախքով. պատկերը նկարած է Ծուենոյ՝ Թիէփոլոյի աշակերտը, որ կը ներկայացնէ Ս. Գր. Լուսաւորչի զՏրդատ մկրտելը։ Դասին մէջ և այս խորանաց մօտ կախուած էին առաջ Ս. Յահակայ և Ս. Մեսրոպայ պատկերները՝ նկարուած Պաճճիոթթոյէն, որոնց տեղ 1898ին եկեղեցւոյն նորոգութենէն վերջ դրուեցան երկու ընկուզեայ զոթաձեւ խորանիկներ, միոյն մէջ Ս. Յովհաննու կարապետի և միւսին՝ Ս. Սահակեանոսի պատկերներով՝ նկարուած ի փառչէթիէ. նոյն տարին շինուեցաւ նաեւ Գեր. Աբրահօր աւազ բեմի սեղանն և ամպհովանին։ Դասի ճիշդ մէջտեղն են Սահակոս Մելգոնեան, Յուքիաս Սոմազլեան և Գէորգ Հիւրմիւզեան արբայից գերեզմաններն։ Թէ՛ դասի և թէ տաճարի մէջ ի հնումն թաղուած

են ոչ սակաւ ննջեցեալներ, որոց տապանաքարերնք ի վերջոյ փոխադրած են փոքր աւանդատան մէջ։ Առեանի մէջ են ձնացած երկու խորաններն, երկուքն ալ իրարու համանման մարմարիոններով շինուած, զարդարուած

Խորան Ս. Աստուածածնին։

գեղեցիկ զարդերով և հրեշտակներով։ Ա՛ջակողմեանը նուիրուած է Ս. Աստուածածնի Ննդեան և կառուցուած է 1735ին Յակոբ Սահրատ Շէհրիմանեանէ, որ և թաղուած է նոյն խորանի դիմաց 1745ին։ Ձախակողմեանը նուիրուած է Ս. Աստուածածնի, և ինչպէս յիշատակարանը կը ցուցնէ, կառու-

ցուած է Ակնցի փերմագեան կոչուած Զմիւռնիոյ Մինաս արքեպիսկոպոսէն, ուր և թաղուած է ինքը 1757ին։ Ս. Աստուածածնի խորանի պատկերը նկարած է Մաճխոխճոյ, իսկ Ս. Անտոնին՝ Յունեոյ։ Ս. Աստուածածնի

Խորան Ս. Անտոնի։

խորանի վրայ գրուած է նաեւ օրինակութիւն մը Սասսոֆէռատոյի Աստուածածնի, զոր գծած և վանացս նուիրած է Միքաէլեանց բարեկամն Յովհաննէս Լեմիր։ Եկեղեցիս ունի կրկին ասեղագործներ որոնց գլխաւոր մեւաքն է դասի մէջէն։ Մեծն է Ճախակողմեանը, զոր 1816ին Պ. Ադեք-

սանդր Ռաֆայէլ Ղարամեանի ծախքով, ինչպէս կը տեսնուի աւազանի վրայի արձանագրութենէն, կարգաւորած են, չորս կողմը ընկուզ տախտակներով պատելով և զարաններ շինելով. ասոր մէջ կայ Ս. Յովսեփայ Աստուածահօր նուիրուած խորան մը։ Այս տեղ թաղուած են Գեր. Աղոնց արքեպիսկոպոս աբբահայրն, և Հ. Մկրտիչ Վ. Ալգերեան, երկուքն ալ ունին յատուկ արձանագրութիւն տեսա մարմարիոնի վրայ։ Այս աւանդատան վրան մանուսւոր զարանաց մէջ կը պահուին եկեղեցւոյ հանդիսական աւուրց թանկագին սպասներն և անօթները։ Փոքր աւանդատունը կը գտնուի եկեղեցւոյ աջակողմը և անկէց կ՚երթցուի չափաւոր բարձրութեամբ զանգակատունը, որուն հիմը դրաւ Մխիթար՝ և իւր յաջորդի Մելգոնեանի աբբայութեան առաջին տարին աւարտեցաւ։ Նոյն տարին (1750) հանդիսաւոր կերպով բարձրացուցեր և կախեր են երեք զանգակներ, որոց մին ձուլած են վանացս ծախքով, երկրորդը՝ Մինաս արքեպիսկոպոսի, և երրորդը Խպաշվալովցի Պետրոս Գօրոցեանի։ Զանգակները օրհներ է Մինաս արքեպիսկոպոսը, և իւրաքանչիւրին անուն տուած են Միքայէլ, Գաբրիէլ և Ռափայէլ. յետ ժամանակաց աւելցուցած են նաեւ ուրիշ երկու փոքր զանգակներ։ Ժամանակագիրը կ՚ըսէ թէ «Շինեալ էր Հ. Ղուկայ և ժամացոյց ցուցակ և կայր պատուհան յեկեղեցւոջ առ սեղանով խաչելութեան, ուստի երեւէր ժամացուցակն. այլեւս 52 ամաց հանին զայն ի բոլ զերեսս զանգակատանն»։ Գեր. Աղոնցի աբբայութեան օրով զրեր են անուանաւոր մեծ ժամացոյց, զոր ի վերջոյ անցած գարու մէջ փոխած են և դրած նորագոյն մը, որ կը տեւէ մինչեւ ցայժմ։ Նոր զանգակատան շինութենէն առաջ, կար փոքրիկ զանգակատուն մը եկեղեցւոյ հիւսիսային արմնյն արեւմտեան ծայրը։ Ուշադրութեան արժանի են նաեւ եկեղեցւոյ խոստովանարանները փայտաշէն գեղեցիկ դրուագներով. նոյն ձեով է նաեւ գուռն, որոյ շրջանակին եւս փայտեայ գեղեցիկ դրուագներ ունի, իսկ վրան փայտի վրայ քանդակուած է մէջ տեղ Ս. Աստուածածնին Փրկիչը գիրկը և երկու կողմերը մէկ մէկ հրեշտակ. իսկ գեռ վերեւ Ս. Ներսէս Լամբրոնացին ներկայացնող կիսանդրի մը։ Եկեղեցին բաց ի աւագ խորանի 5 պատուհաններէն կոչնակի ունի երկերկու պատուհան և արեւմտեան որմի վրայ բարձրը բոլորակ մեծ պատուհան մը՝ գոյնզգոյն ապակիներով

ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆ

Եկեղեցիէն դուրս ելնելով և դէպ ի հարաւ քայլ մ՚առնելով սրահին ժէջ կը տեսնուի ջրհոր մը, որուն գեղեցիկ քանդակուած քարէ շրջանակն մասամբ հիւսուած կ՚երեւի որմի ժէջ. ջրհորի երկու կողմերը վերով պատի վրայ նոր հաստատած են երկու հին արձանիկներ։ Դեռ առաջ երթալով դէպ ի հարաւ կը բացուի սեղանատան գաւթի դուռն, յորմէ անմիջապէս ներս մտնելով կը տեսնուի սեղանատունն իր մեծ գմբեթով։ Երկայնութիւնն

Սեղանատան ներքին տեսքը։

էզրեթէ տասներեքմեթր մեծ և լայնութիւնն եօթն։ Ջորս մեծ պատուհաններ ունի հարաւային որմի վրայ և երկու եւս հիւսիսակողմը։ Հիւսիսային կողմէն գմբեթ մը կը մտցուի մառանն. այդ գրան վրայ կայ փոքրիկ ամրիոն մը, ուսկից ամէն օր ճաշի և ընթրեաց ժամանակ երիցագոյն աշակերտներէն մին կ՚ընթեռնու բարձր և յստակ ձայնիւ Ս. Գիրքը և ուրիշ սահմանեալ գրքեր։ Ութը երկայն սեղաններ, չորսը մէկ կողմը և չորսը միւսը, գրուած են տեղւոյն երկայնութեամբ որմերու մօտ, ուրիշ մ՚ալ գրուած է արեւելեան որմի մօտ, Միաբանութեան ընդհանրական Աբբահօր համար։ 1721ին

Մխիթար Սեղանաւտան որմերը պատեր է զրուագեալ մայրի փայտերով, որ և մինչեւ ցայժմ մաքուր մնացած են, ժամանակ առ ժամանակ նորոգուելով. այս տախտակամածներու կից վարի կողմը սեղաններու դիմաց կան վերէն

Դերձիդ ամենից Յիսուսի. Ակար Նոպեմբեր:

վար երկայն նստարաններ: Որմերը ընդհանրապէս ծածկուած են իւղանկարի պատկերներով, որոնց մէջ ամենէն աւելի ուշագրաւն և նշանաւորն է, ամբողջ արեւելեան որմը ծածկող մեծ նկարն Յիսուսի ընթրեաց, զոր Պետրոս Նովելլի նկարած է ի Հռոմ 1780ին Ռաֆայէլի և Լէոնարդոյի օրինա-

կաց բազապրութեամբ։ Առաստաղն շինուած է Մանսոլինոյի ոճով և ներկուած խաչանիշ զարդերով։ Մեղանաւան դրան ճակատին վրայ ներսի կողմէն արձանագրուած է.

ԱՍՏ ԼՌՈՒԹԻՒՆ Ի ՊԱՀԵԼԻ. ԵԻ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ ՈՒՇ ԴՆԵԼԻ։

Իսկ արտաքին ճակատին վրայ կը կարդացուի հայ և լատին հետեւեալ արձանագրութիւնը.

ՄԵՆԱՍՏԱՆՍ ԱՅՍ ԸՍՏ ԲՈԼՈՐԻՆ ՇԻՆԵԱԼ ԵՂԵԻ Ի ՓԱՌՍ ՓՐԿՉԻՆ ՅԱԲԲԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻՈՑ ՄԽԻԹԱՐԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ։
FUIT HOC MONASTERIUM TOTUM TEMPORE MECHUTHAR PETRI EX SEBASTE, I. ABBATIS EXTRUCTUM, AN. 1740.

Այս համառօտաբան արձանագրութիւնն պիտի ըսէր թէ յաւէրժական յիշատակ Մեծին Մխիթարայ, յորում կը փայլէ անոր գերազանց ոգւոյն խոնարհութիւնը. վասն զի անձին կերպով մը փառք և պարծանք չտալու համար, այնպէս կը ցուցընէ իբր թէ բոլոր շինութիւններուն ինքն մասնակից անգամ եղած չէ. այլ միայն իր ժամանակը կը գնէ, և այն՝ ատիպուած բազմաթիւ երեւելի այցելուներէ և աշակերտներէն, որպէս զի յետագանները չկարծեն, թէ յօտարաց շինուած է հրաշակերտ վեհաստանս։ Մեղանաւան գաւթի մէջ աչքի կը զարնէ իւր կոկիկ ձեւով մարմարեայ աւազանն։ Ակէց ուրիշ գռնով մը կը մտցուի խոհանոցն, ուր կը փայլի արտաքին կարգի մաքրութիւն. յատակն ուրիշ տեղերու նման մարմարապատ է։ 1866էն վերջ մասամբ մը ընդարձակած են, կամարակապ շինուածով պէտ ի հարաւ դուրս երկնելով. երկաթէ խնայոցական ընտիր վառարան մը, կը բաւէ ամբողջ Միաբանութեան պիտոյից։ Նոյն ժամանակները Նովեմբա Վիչենթինայի Ռեցցոնիքոյ պալատէն ի Ֆիէսոլ (հին գիւղաքաղքի վանացս) բերուած հիանալի Սիէնայի մարմարիոնէ մեծ սեղանն փոխադրած են ի վանս և դրած խոհանոցի մէջ, որուն վրայ զմայլմամբ կը նային բազմաթիւ այցելուք։

ՍԱՆԴՈՒԽՈՆ – ՄՈՒՍԼՈՆ – ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆՔ

Մեղանաւան գաւթէն սրահն երթալով անմիջապէս արեւելեան կողմը կը բացուի կամարակապ դուռը ուսկից ներս մտնելով պէտք է բարձրանանք, լայն, հանգիստ, օդաւէտ և լաւ լուսաւորուած սանդուխ մը։ Այս սանդուխը չորս դարձուածք ունի և 24 սրձաքար աստիճաններ։ Առաջին դարձուած-

քին վրայ կը տեսնուի դուռ մը, որ փայտեայ աստիճաններով կը տանի Ս. Գևոնդիկոսի նուիրուած մատուռն՝ կառուցուած 1738ին, որոյ խորանի պատկերն նկարած է Յովհաննէս Էմիր 1743ին։ Սանդուխի մէկ կողմն սրմ է իսկ միւս կողմն ճարտարարուեստ շուշանաձեւ գարգերով զեղեցկաշէն

Մխիթարայ սանդուխն :

երկաթեայ յեցարան։ Որմերն առհասարակ ծածկուած են զանազան իւղանկարչական պատկերներով, յորս աչքի կը զարնեն Բաշինջաղեանի Մասիսը, Այվազովսկիի Ս. Ընտանիքը, Պասսանոյի Քրիստոսի ձաղկումն և Ռուբէնսեան վենետկեան մի քանի սքանչելի տեսարանները։ Այն ինչ սանդուխի

վերին ծայրին կամարաձեւ դռնէն ներս կը մտնենք, մեր դիմաց կը բացուին դէպ ի արեւմուտք և հիւսիս երկնցող երկու երկայն սրահներ, բայց մենք այդ սրահներէն չանցած դառնանք դէպ ի հարաւ և մտնենք փոքրիկ Մուսէոն։ Ցիրաւի փոքրիկ քառակուսի և բարձր առաստաղով սենեակ մի է, որ իւր ապակափեղկ դարակներու մէջ զետեղուած զանազան տեսակ հնութիւններով և իրեղէններով լաւ ազդեցութիւն կ'ընէ այցելուաց վրայ։ Ունի մեծ պա-

Խորան Ս. Բենեդիկտոսի՝ մատրան։

տուհան մը դէպ ի հարաւ բացուած, հանդերձ պատշգամաւ, 1721ին շինուած, և երկու մեծ դռներ որոց մին կը տանի Մեծ Մատենադարանը և միւսն փոքրը։ Առաստաղն կը զարդարէ Թիէփոլոյի բոլորաձեւ սքանչելի մէկ նկարն՝ արդարութիւն և խաղաղութիւն ներկայացնող։ Փոքր Մատենադարանի դրան վրայ կախուած է Ղափուչէոն Գէ պատկերն քնական մեծութեամբ, և արքայական զգեստուք նկարուած, որուն շրջանակին վարի կողմը զրուած

է. «Donné par l'Empereur». այս պատկերն նկարուած է Վիեննահռչակ ոէն, և ուրիշ շատ ընծաներու (գրքերու) հետ նոյն կայսրէն նուիրուած է Միաբանութեանս 1862ին։ Ասոր ալ կողմը կայ Մագդաղենացւոյ պատկերն, իսկ ձախակողմը Յովհ. Այվազեան հռչակաւոր հայ նկարչի «Հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ ջուրց» ներկայացնող պատկերը։ Հիւսիսային որմն ալ կը զարդարեն նոյն նկարչի երեք հրաշալի ծալանկարները, մին

Արդարութիւն և Խաղաղութիւն. նկար Թիէպոլոյի։

ներկայացնելով Կոստանդնուպոլսի մուտքը լուսնակ գիշերով, երկրորդն Նէապոլսի փարոսը և երրորդը նաւ մը մրրկայից ծովու մէջ։ Աբեւելեան որմէն կախուած են Ռումանիոյ Կարոլոս թագաւորի և Եղիսաբէթ թագուհւոյ գունաւոր պատկերները, զորս նուէր ընդունած է Միաբանութիւնս 1897ին, ի փոխարէն թագուհւոյն ընծայուած Քարմէն Սիլվայի հատընտիր քերթուածոց հայ թարգմանութեան։ Դարանաց մէջ կարգաւ շարուած, հայկական, եգիպտական, հռոմէական, եւրոպական, յունական, ճենական, հնդկական,

և այլն հնութիւնները և հետաքրքրական իրերը անկարելի է զրուեցոյս մէջ մանրամասն նկարագրել, զորս արժանի են առանձին քննութեան և ուսումնասիրութեան։ Հայկական հնութիւններէն յիշենք փոքրիկ ագատէ բարձրաքանդակ արձան մը, որ կը ներկայացնէ Տիրամայրն և Մանուկն Յիսուս, վրան ունի 1156 թուականը, և հայ արձանագրութենէն կ'իմացուի թէ շինողն է Ալեքսիանոս անուամբ մէկը. այս հնութիւնն գտնուած է Աւուց աւերակաց մէջէն։ Աւուց Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ, 1213ին նորոգուած պղնձէ աշտանակ մը եւս կը պահուի Փոքր Մատենադարանի մէջ։ Հայկական մասին մէջ կան մի քանի փղոսկրէ գաւազաններ, հին արձանիկներ, խաչեր, հին բանուածքներ, Լեւոն Զ-ի համարուած սուր մը՝ հանդերձ արձանագրութեամբ, ինչպէս նաեւ ուրիշ սուրեր, արծաթէ թագ մը, մի քանի տփիկներ, և այլն։ Զմոռնանք յիշելու նաեւ թէ Մուսէոնին մէջ կը պահուի, իբրեւ հետաքրքրական իր մը, 1833 տարւոյ մայիս 22ին Ախալցխայի մօտ կուր գետի եղերքը եկած նորանշան անձրեւն՝ մանանայի նման, զոր աղքատ և կարնէն նոր գաղթած հայ ժողովուրդը ժողովեց և կերաւ։ Ապակափեղկ գարանի մը մէջ կախուած են մի քանի հոչակաւոր գրագիտաց ձեռագիրներ և նշանաւոր այցելուներու ոմանց լուսանկարներ. կայ եւս հին և նոր մեդալիոնաց հաւաքածոյ մը։

Վեց աստիճան վեր բարձրանալով մենք գտնենք Մեծ Մատենադարանի մէջ, որոյ փառաւոր և մեծագործ է մուտքն, սեմերը, բազուկները և վեց աստիճանները շինուած են ընտիր մարմարիոն քարերէ։ Ընդարձակութեամբն հաւասար է Սեղանատան և անոր ճիշդ վրան կը գտնուի. ունի երկու մեծ պատուհան հարաւային կողմը և երկու դէպ ի հիւսիս։ Առաստաղն շինուած է վայելչապէս մանուածոյ ճաշակով և գեղեցիկ գաճէ զրուագներով, ուր երեք սքանչելի տաւիղանկարներ, արուեստի նրբութեամբ և գեղեցկութեամբ աչքի կը զարնեն։ Դռոցա հեղինակն է Թիէպոլոյի աշակերտն Ծուռնեոյ։ Մէջ տեղինը կը ներկայացնէ սուրբն Կատարինէ պաշտպանն գիտութեանց Աղեքսանդրիոյ փիլիսոփայից մէջ։ Միւս երկուքը կը ներկայացնեն Հայ և Լատին Եկեղեցեաց սուրբ Հայրերը։ Իսկ շուրջը զրուած ապակափեղկ զրադարանները ամբողջ շինուած են տանձենիէ մաքուր և փայլուն. ճարտարապետական ձեւովն կը մտաբերայ աւելի Յոնիականի։ Այս զրատան մէջ զրուած են կարգաւ, բաց ի հայերէնէ, ուրիշ ամէն լեզուով զրքեր, որոնց թիւն 30000ը կ'անցնի։ Կան շատ հին, հազուագիւտ և գեղեցիկ տպագրութիւններ. և զլխաւորապէս ճոխ է Աբեւելքի վրայ խօսող զրքերով։ Նափոլէոն Գ-ն Մխիթարեանները նուէր ընդունած է գաղղիերէն

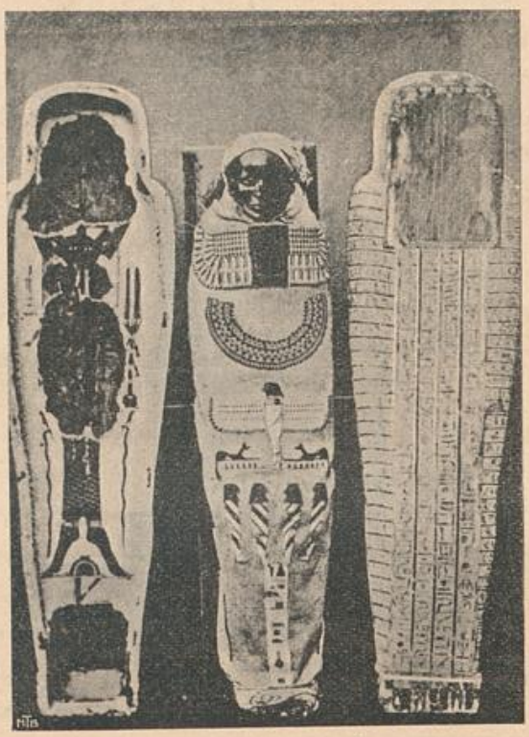
լեզուով շատ գրքեր։ Ռուսիոյ Աղեքսանդր Բ կայսրն ալ թանկագին նուէր մը ըրած է, որ է քառահատոր Սինէական օրինաց գիրքն (Codex Sinaiticus), որուն սակաւաթիւ օրինակներն բաժնուեցան միայն հին և նոր աշխարհաց առաջնակարգ մատենադարանաց։ Հոս արժան է յիշել նաեւ արժանաւոր նուէրն Շուեյտ Նորվեկիոյ Մայր թագուհւոյն Յովսէփինայի, որ ի յիշատակ իւր այցելութեանն ի վանս 1875ին, Մատենադարանիս նուիրած է բոլոր գործերն Շուեյտ և Նորվեկիոյ Ոսկար Ա, կարոլոս ԺԵ և Ոսկար

Մեծ Մատենադարան։

Բ Թագաւորաց։ Այս ընդարձակ Մատենադարանին մէջ ի յայց դրուած հեաքրքրական իրերէն մին է, եգիպտացի քուրմի մը Նամշիուէն կամ Նէժէբէթ Ամէն անուն որդւոյն մումիան, ոսկեզօծ ծածկուած զարանի մը մէջ, որ բոլոր Եւրոպիոյ մումէոններու մէջ գտնուածներէն լաւագոյն պահուածը համարուած է։ Իւր հնութիւնն, ըստ հռչակաւոր եգիպտագէտ Ռընկարելլիի կը համարուի 3500 տարուան, բայց Ֆ. Շապաս գաղղիացի եգիպտագէտը կը համարի 2200 տարուան։ Գրուած է կոնակի վրայ պատկած գիրքով, փաթաթուած կտաւէ երկայն լաթի մը մէջ, վրան ծածկուած է գեղեցիկ գոյնզգոյն հլուններու հիւսուածքով մը, որոնք կը ներկայացնեն

դէմքեր և նշանագրեր։ Դէմքը բաց է, և կիսաբաց շրթներու միջէն կը տես-նուին սպիտակ առամները, որոնք նշան են թէ մնաած է երիտասարդ հա-սակի մէջ։ Կուրծքին վրայ դրուած է չորցած ուղեղն, զոր սովոր էին Ե-գիպտացիք հանել ննջեցեալց գանկերէն և առանձին պահել։ Ուրիշ ապակիով ծածկուած զարանի մը մէջ բարձր վիրքով ոսքի վրայ դրուած է մումիայի դագաղն, ձեւացած երիս հաւասար մասերէ, որոց թէ՛ ներսը և թէ դուրսը նկարուած են գոյնզգոյն գանազան եգիպտական նշանագրեր և դէմքեր։ Այս մումիան Միւրանուէհան նուիրած է 1825ին, Հայկազն Եուսուֆ Պէյ,

Եգիպտական մումիան։

Եգիպտոսի Ալի Փաշայի ոհարբայի առաջին պաշտօնեան։ Ասոր վրայ հա-մառօտ տեղեկութիւն մը գրած է Ֆ. Շապաս գաղղիերէն լեզուով, որ և հրատարակուած է Միւրանուէհանս տպարանէն տետրակով մը կրկին տպագրութեամբ 1870 և 1896 թուերուն։ — Երկրորդ Թանկապին և հե-տաքրքրական իր մ՚ալ է հնդկական ձեռագիրն, պապիրի թերթերու վրայ, որ կը պարունակէ Պուտտայեան ծիսարան մը փալի լեզուով։ Իրեն տե-

սակին ոչ միայն գեղեցկագոյն և կատարելագոյն այլ և ամենէն հազուագիւտ պապիրներէն մին է։ Թերթերը ծածկուած են կարմրագոյն նիւթով և ոսկեգոյն զարդերով. գրերը խոշոր են և գուրս ելած։ Բոլոր այս ձեռագիրն կը բազկանայ տասուերկու տախտակներէ, և գրուած են երկու կողմերն ալ։ Պ. Պօղոս Լազարովիչ 1830ին գտնելով այս պապիրը Մատրասի մեհենի մը մէջ, ընծայեր է Միսրանուէհեանս 1834ին։ Ասոր մէկ թարգմանութիւնը անգղիերէն լեզուով Ց. Ֆ. Տիքսոնէն հրատարակուած է մեր տպարանէն 1875 թուին։

Գրիգոր ԺԲ արծանը։

Մատենադարանիս մէկ անկիւնը գրուած է Գրիգոր ԺԲ քահանայապետի Քարրարայի մարմարէ շինուած փոքրիկ արձանը, նստած գահի վրայ, որ ձեռագործ է Քանովայի աշակերտներէն միոյն, հոչակաւոր Ց. Ֆապրիս արձանագործի։ Այս ընտիր գործը, ինչպէս արձանագրէն կը տեսնուի, արձանագործը նուիրեր է Սրբազանի, և նա ղրկեր է Միսրանութեանս ի նուէր, որ հասեր է ի վանս 1846 տարւոյ յունուար 15ին։ Նոյն տարւոյ փետրուար 2ին մեծ հանդիսով այս արձանիս բացումն ըրեր են Մատենադարանիս մէջ, որուն նկարագիրը, ինչպէս նաեւ արձանինը,

հրատարակուած է Բազմավէպի չորրորդ տարւոյ 84–87 էջից մէջ։ Միւս անկիւնն ալ կայ, ուրիշ գեղեցկաքանդակ կիսարձան մը, կղեմէս ԺԴ քահանայապետի, շինուած Լըպրիւնէն 1762 թուին։ Փայտեայ զանազան պատուանդանի մը վրայ եւս կայ Յովհաննու Մկրտչի փոքրիկ գաճէ գեղեցիկ արձանն, Քանովայէն շինուած և նուիրուած վանացս։ Զինոբ Պէյ Մկրտիչեան, իւր ի սուրբ Ղազար այցելութեան և գոհունակութեան ի յիշատակ 1899 տարւոյ օգոստոս 15ին, նուիրեց Միաբանութեանս ապակափեղկ զարան մը, արեւելեան ճաշակով շինուած, յորում զրուած են կարգաւ մեծաւ մասամբ հայկական զրամոց հաւաքածոյն. օտար ազգաց հին զրամներն ալ կը պահուին զոց զարանաց մէջ, տեղւոյ անձկութեան պատճառաւ։ Վերջին տարիներս իբրեւ յարգի և հետաքրքրական հնութիւն եկեղեցւոյ պատէն հոս փոխադրած են ութեւտասներորդ դարու վերաբերեալ գրակալն։ Ընկուզէ ամրողջապէս գրուագեալ պատուանդանի մը վրայ կը կենայ թեւատարած արծիւ մը նոյն փայտէն, որուն վրայ կը գրուէր առեան ժամագիրքը։

Մեծ Մատենադարանէն չորս փոքր մարմարեայ աստիճաններով կը մտցուի, մեզ համար ամենէն թանկագին, մեր նախնեաց անգուլ վաստակոց, Գրչագրաց Մատենադարանն, որ կառուցուած է վայելուչ կերպով 1866 թուին։ Տեղւոյն կլորակ ձեւ առած են, և որմերը ծածկուած են գեղեցիկ սիւնազարդ գրադարաններու եաեւ, շինուած հացւոյ և առնձնւոյ փայտերով։ Առաստաղը զարդարուած է գաճէ ոսկեզօծ գրուագներով, մէջ տեղ ձգուած բոլորակին մէջ առ ժամանակեայ աստղ մը և ամպեր գծած են, ի վերջոյ յարմար պատկեր մը նկարելու համար, որմոց վերին մասերն եւս կան հինգ չնկարուած կիսարոլորակներ և երեք գաճէ գլխարձաններ գիտութեանց խորհրդանշաններու մէջ։ Արեւելեան որմոյն վրան ալ նոյնպէս գաճով ձեւացուցած են Միաբանութեան նշանն։ Նոյն որմոյն տակ և գրան անմիջապէս դիմաց գրադարանաց փայտով ձեւացուցած խորշի մը մէջ գրուած է Մեծին Մխիթարայ կիսանդրին, զոր շինած է Ֆապրիս 1833ին։ Մէջ տեղը կը գտնուի գեղեցիկ ճաշակաւոր բոլորաձեւ ապակիով ծածկուած սեղան մը, յորում ի ցոյց գրուած են զանազան սքանչելի և գեղեցկագոյն գրչագրեր, յորս հնագոյն է հայկական Մաշտոց մը ԺԴ դարու, գրուած մագաղաթի վրայ գլխագրերով։ Զմայլելի են նաեւ ԺԴ դարու վերաբերեալ նները, կիսանկարաց ոսկւոյն գեղեցկութեամբ, և կենդանի գոյներով։ Այս տեղ կայ նաեւ ԺԴ դարուն բամբակի թղթոյ վրայ գրուած Մեծին Աղեքսանդրի պատմութիւնն, պատկերներով զարդարուած։ Ցունաբէնէ թարգմա-

նուիրուն ալ է եղ գարու, որ կրնայ ծառայել այժմեան ծանօթ յոյն սկըզբնագրին պակասները լրացնելու համար։ Ասոր տպագրութիւնն հրատարակուած է Ս. Ղազարու տպարանէն 30 օրինակ միայն։ Հոս կը տեսնուին եւս աւետարաններու և այլ եկեղեցական գրեանց արծաթազարդ կողքեր,

Գրչագրաց Մատենադարան։

որոնցմէ ոմանք հայկական ոսկերչութեան արհեստին գլուխ գործոցներ կրնան համարուիլ, իրենց նրբութեամբ։ Միւս գրչագրերը կարգաւ շարուած են գրադարանաց մէջ, յորս հոչակաւոր է Մլքէի Հայոց թագուհւոյն Աստուածաշունչը, գրուած 902 թուին, յորում կը գտնուի նաեւ նոյն թա-

գուհույն ձեռագիրը։ Տեղւոյ սղութիւնն չի ներեր երկարել մեր խօսքը այս անգին գանձուց վրայ, յորս ամիսներ անցեալ գարուց գիտութիւնք, առանձին առանձին տեղեկութիւններ հաղորդելու, ուսաի կը բաւականանանք համառօտիւս։ Գրչագրաց ընդհանուր թիւն 1500—1600ի կը հասնի։ Գրչագրաց Մատենադարանի ճարտարապետն եղած է, ծագմամբ հայ, վենետկեցին Յովհաննէս Ռոսսի։ Դեռ չմեկնած այս տեղէն կ'արժէ որ մտանենք մատենադարանիս միակ մեծ պատուհանին դէպ ի հարաւ բա-

Լորտ Պայրըն։

ցուած, և վայելենք բնութեան անպատմելի և աքսնչելի տեսարանն։ Ի հանդիպոյ Լիտոյ երկայն կղզին դէպ ի աջ ու ձախ կը տարածէ իւր յուռթի պարտէզները։ Փիչ մը անդին, Լազարեվեցոյ կղզեկին նաեւ, որ ժամանակաւ կը ծառայէր իբրեւ մաքրարան և այժմ է Պետական շտեմարան, անոնու կոյտի մը մէջտեղէն կը բարձրանայ զանգակատուն մը պարզ երկնքի մը

կապուտին մէջ, այն Մալամոքքոյ կոչուած գիւղաքաղաքն է, մօտ 1000 բնակիչներով։ Լիտոյէն անկին Ադրիականի կապոյտ ջրերու մէջ կը ծածանին ձկնորսներու նաւակաց կարմիր և գեղին առագաստները։ Մեծատարած և վիթխարի փէնինսուլաերը և աւստրիական ու այլ ազգաց շոգենաւեր, արագասահ յառաջ կը վազեն դէպ ի հորիզոն և կամաց կամաց կ'անհետենան։ Այս է ահա պատուհանէս երեւցած հեռաւոր տեսարանն, և աչքերնիս ամփոփելով Լիտոյէն ասդին կը տեսնանք ծովալճակը՝ որ կը շրջապատէ կղզեկին պարտէզը։

Այժմ մեկնինք Գրչագրաց Մատենադարանէն, անցնելով Մեծ Մատենադարանէն, որոյ յատակը արժանի է յատուկ ուշադրութեան, մանր գոյնզգոյն քարերով ձեւացուցած են գեղեցիկ զարդեր և ծաղիկներ։ Աստիճաններէն իջնելով Մուսէոնը, մանրնք փոքր Մատենադարանը՝ զոր Պայրընի սենեակ եւս կոչելու սովորութիւն եղած է, վասն զի երիտասարդ լորդն այստեղ կ'ուսանէր հայերէնը։ Փոքրիկ և պարզ սենեակ մի է, որմերը ծածկուած են գրադարաններով, առաստաղը քառակուսի ներկած գերաններ են, և միակ պատուհանէն կը տեսնուի պարտէզն և ծովալճակը։ Ի սկզբան հոս կը պահուէին գրչագրերը, յորոց Լորդ Պայրըն թարգմանելու կ'զբաղէր։ Իւր ամենէն աւելի յաջողած թարգմանութիւնն է Ս. Պօղոսի առ Կորնթացիս գրած երրորդ թուղթը։ Այժմ անգլիացի լորդի գրասենեակը կը պարունակէ հայկական հին և նոր տպագրութիւններ, ինչպէս նաեւ Ս. Ղազարու մէջ տպուած բոլոր հայերէն գրքերը։ Մէջտեղ գրասեղանի վրայ գրուած է մեծադիր գիրք մը, զանազան ազգաց անուանց կարգաւ բաժնուած, յորում սովոր են ստորագրել, վանացս բոլոր այցելուները։ Միջին հաշուով մէջ տարուան Ս. Ղազար կ'այցելեն մօտ 8000 հոգի։ Հին բազմահատոր այցելուաց ստորագրութեանց գրքերը պահուած են առանձին դարանի մը մէջ։ Թագաւորաց, իշխանազանց և այլ նշանաւոր այցելուներու համար եւս կայ մասնաւոր գիրք։ Այս հազարաւոր այցելուներէն նշանաւոր անունները միայն կը գտնենք ատ. իսկ պատկերներէն կը գտնենք միայն անունը՝ որոնց լուսանկարն կամ իբրև նուէր կը պահուի մեր Մուսէոնին մէջ և կամ հնարաւոր եղաւ ձեռք բերել։

Եւգինէոս, փոխարքայ Իտալիոյ. 2 նոյեմբեր 1806։
Կարոլոս Թագաւոր Սպանիոյ. 8 յունիս 1815։
Լորդ Պայրըն, 1816։
Տէ Ռոզմինի, համբաւաւոր ստուածաբան իտալացի. 31 հոկտ. 1818։
Միքայէլ Տէր Պետրոսեան Բէսաէն, բժիշկ. 23 մայիս 1818։
Դանիէլ Մանին, ազատարար Վենետկոյ. 1818։
Քանովա, հռչակաւոր արձանագործ իտալացի. 1815. ևն։
Աղեքսանդր Ա կայսր Ռուսաց. 1822։

Իշխան Կորչաքոֆ, ռուս քաղաքագէտ 1817։

Աղեքսանդր Նիքոլայէվիչ, որ յետոյ եղաւ Աղեքսանդր Բ. կայսր Ռուսաց. 1838։

Ատոլֆ Թիէր, Ռուչակաւոր պատմաբան, քաղաքագէտ, նախագահ Գաղղիոյ Հասարակապետութեան, ևն. 23 Ռոկտ. 1836։

Կայէթանոյ Տօնիծէթթի, Ռուչակաւոր իտալացի երգահան։

Ֆրանկիսկոս Յոսէփ, կայսր Աւստրիոյ. 1851, ևն։

Գէորգ, արքայազուն իշխան Բրուսիոյ. 1851։

Ալբերդ, արքիդուքս Աւստրիոյ. 30 դեկտ. 1860։

Վիկտոր Լամկուա, Ֆրայագէտ. 5 յունիս 1861։

Ե. Ա.-Թոսսինի, Ռուչակաւոր իտալացի երգահան։

Ֆերդինանտ Լէսէփս· 18 օգոստ· 1863։

Զօրավար տը Ռոմ , նախարար պատերազմին և նաւային գործոց թեան Բրուսիոյ· 5 մայ· 1867։

Ցակոբ Օֆէնպա , հռչակաւոր երգահան գաղղիացի· 10 մայ· 1870։

Ալբերդ Եդուարդ, իշխան կալլէսի, այժմ թագաւոր Անգլիոյ Եդուարդ Է անուամբ· 26 տպր· 1872։

Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս կայսր Գերմանիոյ· 20 Մայիս 1873։

Վ· Ք· Պրայէնթ , ամերիկացի աւտանի բանաստեղծ· 1875։

Վ· Տ· Հովէլս, նշանաւոր ամերիկացի վիպասան։

Ռիւսքին , գեղեցկագէտ , տնտեսագէտ և համբաւաւոր անգղիացի հեղինակ։

Զօրավար Կրէնթ , հին նախագահ Միացեալ Նահանգաց Հիւսիսային Ամերիկոյ։

Ումպերթոյ Ա, թագաւոր Իտալիոյ. 24 հոկտ. 1899։

Մարգարիտա Սաւոյացի, տիկին Ումպերթոյի Ա, այժմ մայր թագուհի Իտալիոյ. 1868, ևն։

Վիկտոր Էմմանուէլ, իշխան Նափոլիի, այժմ թագաւոր Իտալիոյ. 9 սեպտ. 1876, ևն։

Յովսէփ ճիաքոզա, իտալացի թատերգակ քերթող. 9 մարտ 1877։

Լէոփոլտ, դուքս Ալպանի. 6 մայիս 1876։

Պէտրոպրկ. 8 հոկտ. 1879։

Սարգիս Ալիքսանդրովիչ, Մեծ դուքս Ռուսիոյ. 18 դեկտ. 1880։

Յօն Քառլոս, դուքս Մատրիտի. 20 ապրիլ 1882, ևն։

Էլէօնորա Տուզէ, հռչակաւոր դերասանուհի. 22 ապրիլ 1886։

Լէթիցիա Սավոյայի Պոնապարթէ. 18 փետ. 1891. ամ։

Իշխանուհի Պէաթրիչէ, քոյր թագաւորին Անգլիոյ. 2 մայիս 1901։

Ստեփանիա, իշխանուհի Պելճիոյ. 19 սեպտ. 1894։

Պ. Աղեքսանդր Ռաֆայէլ Վարդեան, բարեկամ Մխիթարեանց. 26 մայիս 1822։

Փրեդերիկոս Գ, թագաւոր Բրունսիոյ, երկու որդւոց կրկին իշխանաց և հաչակաւոր Պարոն մը Հռոմպոլտի հետ. 16 հոկտ. 1822։

Կոմս Իվթերպուրկ, կեղծ անուամբ. թագաժառանգ Շուէտի. 23 յունիս 1824։

Մարիամ Լուիզիա, այրի Մեծին Նափոլէոնի, դքսուհի Փարմայի, արքունըքսուհի Աւստրիոյ. 28 յուլիս 1825. ևն։

Քարոլինա Աւկուստա, դուստր Վիկտոր Էմանուէլի Ա. սիկին Աւստրիոյ Փերդինանդ Ա կայսեր. 3 օգոստ. 1825։

Ֆրանսուա Արակոյ, հաչակաւոր աստղաբաշխ. 1825։

Սաեփան Ալթօեան. 22 դեկտ. 1825։

Քազիմիր Տըլավինեը և Ժերմէն Տըլավինեը, հաչակաւոր թատերագիր քերթողք. 3 յունիս 1826։

Լէոփոլտ Ռանքէ, գերմանացի հաչակաւոր պատմաբան. հոկտ. 1828։

Պետրոս Լը Վայեան տը Ֆլօրիվալ, վարժապետ հայ լեզուի ի Փարիզ. 13 նոյ. 1828։

Փրեդերիկ Գուլիելմոս, թագաժառանգ իշխան Բրունսիոյ. 7 դեկտեմբեր. 1828։

Հայեզ Փրանկիսկոս, նկարիչ. յունուար 1829։

Անտոն վարդապետ Նուբիճան, յետոյ Արքեպիսկոպոս Նախագահ Կ. Պոլսի Կաթուղիկեայ Հայոց. 7 ապրիլ 1829։

Արիստակէս Արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ, ընդհանրական աբբայ Մխիթարեանց Վիեննայի. 27 մայիս 1830։

Ապպաս Հիլմի փաշա, խտիվ Եգիպտոսի. 9 յուլ. 1885 և 26 յուլ. 1886։

Էմմա, մախիմի խնամակալ թագուհի Հոլանտիոյ. 29 մայ. 1896։

Վիլհէլմին, թագուհի Հոլանտիոյ. 29 մայ. 1896։

Էմկար Քինէ, հռչակաւոր հեղինակ. 19 յունիս 1832։

Փրեզերիկ Կուսթաւ Էյքոֆ, հռչակաւոր արեւելագէտ. 23 յունիս 1832։

Ռոզա Թաւտէի, իտալ քերթողուհի. 29 յունիս 1832։

Ֆ. Տըլամըննէ, անուանի քահանայ հեղինակ, որ վերջ քահանայութիւնը թողուց. յուլիս 1832։

Կոմտն Շ. ու Մանթալամպէր, հռչակաւոր քաղաքագէտ, հեղինակ, ևն. 1832.

Օկիւսթ Պարպիէ, երգիծաբան քերթողն, դամ Գաղղիոյ ձեռմարանին. 1832։

Լուիճի Քարրէր, վենետկեցի քերթող, 28 մարտ. 1835.

Յուլիուս Հենրիկոս Պետերման, հայագէտ, վարժապետ ի Պերլին. 16 մայ. 1835։

Վ. Աքօթ, հռչակաւոր պատմաբան և վիպասան անգղիացի. 22 մարտ 1832։

Անճելոյ Մայ, հռչակաւոր հնագէտ կարդինալ. 30 ապրիլ 1832։

Ռաւվիէ Պիանքի, գաղղիացի քաջ տաճկագէտ և հեղինակ. հոկտեմբեր 1832։

Ալֆրէտ ու Միւսէ, հռչակաւոր գաղղիացի քերթող, ևն. 10 յունուար 1834։

Ժօրժ Սանտ, հռչակաւոր գրագէտ տիկին. 13 յուլիս 1834։

Միքայէլ Պրականցայի, հրաժարած թագաւոր Փորթոկալի. 17 հոկտ. 1834։

Պօղոս Մարուչեան, Արքեպիսկոպոս Քաղկիսոյ, յետոյ Եպիսկոպոսապետ Նախագահ Կ. Պոլսի Կաթուղիկեայ Հայոց. 6 յունիս 1835։

Էօժէն Պօռէ, հայագէտ գաղղիացի. 30 օգոստ. 1835։

Փրեզերիկոս, արքեպուքս Աւստրիոյ. 8 սեպտ. 1836։

Լուի Վէօյիոյ, հռչակաւոր գաղղիացի լրագրապետ. 25 մայիս 1838։

Միշլէ, գաղղիացի հռչակաւոր պատմաբան. 28 յուլիս 1838։

Ժան Ժաք Անփէռ, հռչակաւոր ուսուցիչ, գրագէտ և անդամ Գաղղիոյ ձեռմարանին. 22 հոկտ. 1838։

Ս. Մարք-Ժիրարտէն, անուանի գրագէտ և անդամ Գաղղիոյ ձեռմարանին. հոկտ. 1839։

Ֆիլիփ լը Պա, յունագէտ, պատմաբան և հնագէտ. 15 հոկտ. 1830։

Մարիամ-Քրիստինէ, թագուհի Սպանիոյ. 1841։

Կոմտն Շանպօրի (Հենրիկոս Ե) թագաժառանգ Պուրպոնեանց Գաղղիոյ. 16 փետր. 1843։

Մաքսիմ Տիւքան, հռչակաւոր գրագէտ, յետոյ անդամ Գաղղիոյ ձեռմարանին. սեպտեմբեր 1844։

Ժիւլ Ժանէն, հռչակաւոր քննադատ, և անդամ Գաղղիոյ ձեռմարանին. 1845։

Մարիամ Քարոլին, դքսուհի Պեռիի. 1844։

Պրօսէ, աշխարհածանօթ հայագէտ և վրագէտ. յուլիս 1845։

Յովհաննէս Ամիրա Տաւեան, բարեկամ Միթարեանց. 6 ապրիլ 1847։

Յակոբ Զէլէպի Տիւզ, բարեկամ Միթարեանց. 13 յունիս 1847։

Էմանուէլ Ռընան, փիլիսոփայ, հին լեզուաց հմուտ, անդամ Գաղղիոյ ձեռմարանին. 27 մայիս 1850։

Էօժէն Ակրիպ, հռչակաւոր կատակերգակ քերթող, ևն. 1852։

Թուլլիոյ Տանտոլոյ, իտալացի գրագէտ և պատմաբան. 30 օգոստ. 1854։

Ժոզէֆ Պերթրան, հռչակաւոր չափաբան և յետոյ անդամ Գաղղիոյ ձեռմարանին. 12 սեպտ. 1855։

Պարոն Թէյլօր, հռչակաւոր ճանապարհորդ, գրագէտ և հնագէտ. 1856։

Մարիամ Քարոլինա, դուստր Պելճիոյ Լէոփոլտ Ա թագաւորի և կին Աւստրիոյ Մաքսիմիլիանոսի արքեդքսին, յետոյ կայսրուհի Մեքսիքոյի. 18 հոկտ. 1857։

Փերդինանդ Մաքսիմիլիանոս, արքեդքս Աւստրիոյ, յետոյ կայսր Մեքսիքոյի, ուր սպանուեցաւ. 16 ապր. 1858։

Փաթէն. յունագէտ, անուանի մաւենագիր, ևն. 1858։

Քամիլ Տուսէ, թատերգակ քերթող, անդամ և մշտանջենաւոր քարտուղար Գաղղիոյ ձեռմարանին. 17 սեպտեմբեր. 1858։

Իլտեֆոնս, արքեդքսուհի Աւստրիոյ, դուստր Պաւիերայի Լուդովիկոս թագաւորի. 30 դեկտ. 1860։

Մարաջախան Վայան, անդամ Գաղղիոյ ծերակուտին, ևն. 6 յունիս 1860։

Զօրավարն Ֆօրէ, ծերակուտի անդամ Գաղղիոյ, որ յետոյ եղաւ մարտնախաս. 26 մայիս 1861։

Անտոն վարդապետ Հասունեան, Արքեպիսկոպոս Նախագահ Կաթուղիկեայ Հայոց. 25 յունիս 1862։

Եղիսաբեթ կայսրուհի Աւստրիոյ, ըսպանուեցաւ 1898ին ի Ջնեվրեր. 24 ապրիլ 1862։

Լ. ու Մաս Լաթրի, հեղինակ պատմութեան Կիպրոսի. 30 սեպտ. 1862։

Պօղոս Պէյ Տիւզ. 25 յունիս 1863։

Փռեվոյ–Փառատոլ, լրագրագիր, քաղաքագէտ և անդամ Գաղղիոյ ձեմարանին. սեպտ 1863:

Էմիլ Օժիէ, հռչակաւոր թատերգակ քերթող, անդամ Գաղղիոյ ձեմարանին. 29 սեպտ. 1863:

Մարիամ, թագուհի Հաննովրի. 4 հոկտ. 1864:

Լուի Ֆիլիփ, կոմս Փարիզու, թոռն Գաղղիոյ նախնեաց թագաւորի. 15 հոկտ. 1864:

Վիքթորեի վէնոթթա. 9 նոյ. 1866:

Անտրէա Մաֆֆէի, իտալացի երեւելի քերթող և թարգմանիչ. 12 նոյ. 1866:

Իշխան Նափոլէոն, որդի Մեծին Նափոլէոնի թէրօմ եղբօր, որ ամուսնացաւ Իտալիոյ Վիկտոր Էմանուէլի Քլոթիլտէ դստեր հետ. 7 յունիս 1867:

Յովհաննէս Այվազեան, հռչակաւոր հայ ծովանկարիչ. 17 դեկտ. 1869:

Լ. Քոսուէթ. 2 սեպտ. 1870:

Ալէքսաոյ Ալէքսեի, իտալացի քերթող. 4 օգոստոս 1871:

Տոն Փէտրոյ ու' Ալքանթարա, կայսր Պրազիլի. 13 հոկտ. 1871 և 27 ապրիլ 1888:

Ալեքսանդրա, դուստր Տանիմարքայի թագաւորին, այժմ թագուհի Անգլիոյ. 26 ապրիլ 1872 և 16 հոկտ. 1899:

Վիկտորիա Ասելայիտ, իշխանուհի, երեց դուստր Անգլիոյ Վիկտորիա թագուհւոյն, յետոյ կայսրուհի Գերմանիոյ. 20 մայիս 1873:

Յովսեփինա, մայր թագուհի Շուէտի և Նորվեկիոյ. 26 յունիս 1875:

Լէոն Սէ, անուանի տնտեսագէտ, քաղաքագէտ և անդամ Գաղղիոյ ձեմարանին. 2 ապրիլ 1877:

Տիւփանլու, եպիսկոպոս Օռլէանի, անդամ Գաղղիոյ ձեմարանին. 29 ապրիլ 1877:

Ալֆոնս Քառ, անուանի մատենագիր. յունիս 1876:

Մարիամ–Քրիստինէ, դուստր Աբրահարիոյ Եղիսաբեթ արքինգուհւոյն, որ այժմ է խնամակալ թագուհի Սպանիոյ, այրի Ալֆոնսոս ԺԲ. ի. 11 ապրիլ 1878:

Եղիսաբեթ, իշխանուհի Սաքսոնիոյ, այրի դքսուհի Ձենովայի, մայր Թովմաս իշխանին. 28 մարտ 1879:

Փիլիպպոս, կոմս Ֆիանտրայի. 1879:

Սարգիս ի Ռուսիոյ Ալեքսանդր Բի Պօղոս (արդիք. 18 դեկտ. 1880:

Իշխանուհի Լուիզ, դուստր Վիկտորիա թագուհւոյն Անգլիոյ, տիկին Լօռնի Մարքիզին. 1 ապրիլ 1881:

Մեծ–Դուքսն Կոստանդին, եղբայր Ռուսիոյ Ալեքսանդր Բ կայսեր. 16 մարտ 1882:

Յակոբոս վարդապետ Պօղոսեան, Արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ, ընդհանրական աբբայ Մխիթարեանց Վիեննայի. 19 ապրիլ 1883:

Գարոլին, դուստր Վազայի իշխանի, թագուհի Սաքսոնիոյ, և Մաթիլտ ու Մարի թոռնիք Սաքսոնիոյ իշխանուհիները. 8 ապրիլ 1886:

Ստեփան Պետրոս ի Ալպարեան, Կաթողիկոս Պատրիարք Կիլիկիոյ. 22 մարտ 1887:

Լուիզ (Լուդովիկոս) թագաւոր Փորթուգալի, և Մարիամ Փիա Սաւոյացի, թագուհի Փորթուգալի՝ դուստր Վիկտոր Էմանուէլ Բ թագաւորի Իտալիոյ. 27 սեպտ. 1888:

Էրնեստ, իշխան Սաքս–Վայմարի. 4 նոյ. 1889:

Եաղուպ Արթին փաշա, իբր Իրէնէ տիկնոջ հետ. մայիս 1890:

Մելքոմ խան, աշակերտ Մուրատեան վարժարանի. դեսպան Պարսից ի Կ. Պոլիս, այժմ դեսպան ի Հռոմ. 9 սեպտ. 1890:

Կարոլոս, թագաւոր Ռումանիոյ. 6 սեպտ. 1891:

Թովմաս, դուքս Ձենովայի, և իբր Իզապէլլա տիկինը. 1892:

Միլան, նախկին թագաւոր Սերպիոյ. 11 մայիս 1895:

Էմիլիոյ Թէզա, արեւելագէտ և հայագէտ իտալացի. 19 սեպտ. 1896, ևն:

Դամիանիկոս Ջվամբա. արքեպիսկոպոս Պալմիոյ և կարդինալ. 10 օգոստ. 1897:

Փրեդերիկոս, Մեծ–Դուքս Պատէնի. 2 մայիս 1898:

Եւ այլն, եւ այլն, եւ այլն:

Մատենադարանները տեսնելէ վերջ, պէտք է դուրս ելնենք Մուսէոնի գմբէթն և առաջ երթանք սրահի մէջ դէպ ի արեւմուտք, և յետոյ դառնանք ուրիշ սրահ մը, որուն որմերը զարդարուած են, Մխիթարեան հին հարց իւղանկար կենդանագրերով, և ներկայ հարց լուսանկարներով: Այս սրահի

ՀԷԿ ծայրն է, ներկայ Գեր. Աբրահօր փոքրիկ և գեղեցիկ մատուռն, Ս. Աստուածածնի խորանով և պատկերով։ Հարց և եղբարց սենեակները առ հասարակ շինուած են սրահներու ՀԷԿ կողմն, որոնց մուտքերը սրահներու վրայ են։ Ներսը խիստ պարզ է, գլխաւոր իրերն են անկողին մը, քանի մը աթոռ, գրասեղան մը և գրատուն մը լի ամէն տեսակ կարեւոր գրքերով։ Բոլոր սենեակները միանչափ են և իւրաքանչիւր միանձն ունի ՀԷԿ սենեակ, միայն Աբրահայրն ունի երկու։ Վերոյիշեալ սրահի ՀԷԿ կայ կամարակապ մեծ դուռ մը, որ Ներքնծայարանի մուտքն է։ Ներքնծայարան կ'ըսուի այն առանձնացած շինութիւնն, որուն ՀԷՀ կը կրթուին նախ զեռ նոր վանք հասած մանուկները։ Հոն կան պատշաճ սենեակներ և ուսումնարաններ, հանդիսարան մը, փոքրիկ մատուռն, ծաղկանց պարտէզ, և այլն։ Մխիթար հիմնած է այս շինութիւնը 1726 թուին, որ 1883 թուի հրդեհէն մասամբ այրուելով, նորոգ շինուեցաւ եւայարկ և գեղեցիկ տեսքով։ — Վանացս սրահներն իրարու հետ հաղորդակցութիւն ունին կամարակապ դռներով։ Պատկերազարդ սրահէն դէպ ի հիւսիս երթալով կը հանդիպինք ուրիշ սանդուխի մը, որ ձաքարէ աստիճաններով և երկաթէ վանդակապատով, զոր շինած են հրդեհէն վերջը, հնոյն տեղը։ Այս սանդուխէն առանց վար իջնալու փոքրիկ դարձուած մը ընելով դէպ ի հիւսիս առնող ուրիշ լայն սրահ մը մեր առջեւ կ'երեւնայ, որուն որմերը ամրողջապէս ծածկուած են զանազան իւղաներկ պատկերներով։ Թէ այս սրահն և թէ կողմնակի սենեակները, ինչպէս նաեւ առնց տակը գտնուող ապարանը, կառուցուած են, վանքը ընդարձակելէն վերջ, 1825 տարւոյ ՀԷՀ։ Այս սրահը հօթը աստիճան բարձր է քան միւսները։ Սենեակներէն առաջինը, որ աւելի ընդարձակ է, կը կոչուի Ճեմարան, ուր մեծ սեղանի մը վրայ կարգաւ դրուած են ընդհանրապէս ազգային թերթեր և հանդէսներ։ Կան երկու համանման գրադարաններ կարեւոր գրքերով։ Որմոց վրայ կախուած են Մեծին Մխիթարայ և Ս. Յովհաննու ոսկեբերանի պատկերները և երկու մեծ նկարներ, որոց մէկն կը ներկայացնէ Հայոց գրականութեան սկզբնաւորութիւնը, նկարուած 1836ին Ռիցցարաճինիէն. միւսն նկարուած է 1840ին Ալթոլֆոնի պատկերահանէն, և կը ներկայացնէ Մանուկն Յիսուս վարդապետաց ՀԷՀ։ Ճեմարանի ՀԷՀ կայ վառարան. Ձմեռ ժամանակ, երեկոյները չատ ընթերցաց հոս կը հաւաքուի Միաբանութիւնը. հոս կը կատարուին նաեւ ճառախօսութիւնք։ Սրահն շարունակելով ծայրը կը բացուի Գիտութեանց Թանգարանի մեծ դուռը։

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՑ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Անցեալ դարու երրորդ քառորդին մէջ (1869–1875) եղեր է ասոր բուն շինութիւնն կամ թէ ըսեմ զարդարուիչն, վասն զի առաջ որմերը և ամբողջ շէնքը կարի բաւական ընդարձակ գահլիճ մի է, 17,60 մեար երկայնութեամբ, 6,58 լայնութեամբ և 5,26 բարձրութեամբ։ Փառաւոր և մեծաշուք տեսք ունի գահլիճս, որուն ճարտարապետն եղած է շինութեան մասին Էն-

Գիտութեանց Թանգարան։

րիքոյ Սարաֆեան, և զարդուց մասին Յովհաննէս Ռոսսի։ Առաստաղն զարդարուած է գաճեայ ոսկեզօծ վարդերով, շրջապատուած 30 գաճեայ գլխարձաններով աղջկայի և տատրազգի երեւելի տրանց, որոնք են. Ռաֆայէլ, Գանթ, Նեւտոն, Արքիմեդէս, Տանթէ, Քանոլա, Թիցիանոյ, Բիւֆիէ, Այվազովսքի, Ն. Լամբրոնացի, Ն. Շնորհալի, Մ. Խորենացի, Սահակ Պարթեւ, Եղնիկ Կողբացի, Ա. Շիրակացի, Մ. Հերացի, Ֆրանքլին, Գալիլէոս, Վոլթա, Պուֆոն, Քոլոմպոս, Միքէլ Անճելոյ, Թորվալսէն, Վինճոլա, Լայպնից, Մ. Ասլերեան, Աւետիքեան, Մ. Զամչեան, Ղ. Ինճիճեան և Ա. Բագրա-

տունի։ Աստուածաղէն վրայ աչքի կը զարնեն երեք գեղեցիկ գոյներով և նուրբ իւղանկարի պատկերներ, գործ վենետկեցի երեւելի նկարչին Ա. Էր-մոլաոյ Փաոլէթթիի։ Մէջտեղինը կը ներկայացնէ դիտութիւնը և գեղեցկարուեստը, որք պսակուելով և ներշնչուելով կրօնքէն, կ'ածին և կը զարգանան արդարութեամբ և խաղաղութեամբ։ Ձախակողմեան պատկերին մէջ Մխիթար՝ Հայաստանը կը պատկերացնէ, որ վենետկոյ դրսէն կ'ընդունուի։ Երրորդ պատկերի մէջ Մխիթար Լուսաւորոգն Հայաստանի, ոտքի վրայ կեցած մատնանիշ կ'ընէ Հայաստանի Ս. Ղազարու կղզեակը, իբրեւ լուսաւորութեան կեդրոն մը։ Դահլիճն ունի չորս մեծամեծ պատուհաններ և երկու դուռն. հիւսիսային կողմի երկու պատուհանք ունին պատշգամ և հրաշալի տեսարան։ Որմոց կից զրուած են մեծամեծ պատկառելի դարանները՝ կաւենիի փայտէ։ Ասոնց մէկ մասին մէջ կարգաւ զրուած են բոլոր բնաբանական, չրաբաշխական և աստղաբաշխական գործիքներ, իսկ միւս մասի մէջ ընդհանրապէս, թղչուններ՝ որոց մեծագոյն մասն ընծայ են Պետան Պէյի՝ Եգիպտոսէն զրկուած, սողուններ, միջատներ և հանքեր։ Հանքերու համար առանձին երկու դարաններ եւս կան, որոց միոյն մէջ կը գտնուի Սպանիոյ Տան Քարլոսի վանացս նուիրած հարուստ հաւաքածոյն։ Թանգարանիս մէջ ուշադրութեան արժանի է նաեւ անփութ փայտէ փղոսկրազարդ աթոռ մը, որ Հնդկաստանի գործ է, և նաւարը Շահի արշաւանաց միջոց Տըլլի մայրաքաղաքէն տարի առնուելով, յետոյ ի Կ. Պոլիս վաճառուեր է սէուէֆճի Գրիգորի, և նա նուիրեր է վանացս 1757 թուին։ Թանգարանի ճակատին վրայ արտաքուստ կան քարէ երկու արձաններ, որմի խորշաձեւերու մէջ կեցած, կը ներկայացնեն Հայկ և Վարշակ։ Իսկ բարձրը եռանկիւն ճակատը զարդարուած է բնաբանական և արուեստական գործիքներու քարէ բարձրաքանդակներով։ Թանգարանի մօտ արեւելեան կողմը կը բարձրանայ աստղաբաշխական դիտարանն։

Այժմ լայն պատկերազարդ սրահէն դառնալով, անցնինք հիւսիսային կողմը նայող սրահէն, որուն ծայրը կայ չափաւոր մեծութեամբ դուռ մը, որ կը տանի վարժարան։ Վարժարան կը կոչուի այն առանձնացած բնակութիւնն, ուր կը բնակին ուսմանց և դիտութեանց և բարի վարուց մէջ ընտիր համարուած Ընդրնծանները, և կ'սկսին վարժիլ բարձրագոյն ուսմանց։ Վարժարանի շինութիւնն սկսած է Մխիթար՝ 1732 տարւոյ մարտին, և աւարտած է նոյն տարւոյ սեպտեմբերի վերջերը։ Կը գտնուի վենետկոյ հիւսիսային կողմը և կ'երկննայ արեւմուտք արեւելք։ Արեւելեան ծայրը ժամանակաւ կար գեղեցիկ և զուարճալի հովանոց, վեց վիմատաշ խարսխա-

զարդ սիւներով, զոր անցեալ գարու ՀԷ վերուցին և ձեւացուցին այժմեան ընդարձակ հանդիսարանը։ Եռայարկ է. վերին և միջին յարկաց ՀԷ են սենեակները, իսկ ստորին յարկը կը ծառայէ ուրիշ զանազան պիտոյից։ Ստորին յարկէն եկեղեցի երթալու յատուկ ծածկով ճանապարհ կայ։ — Հիւսիսային սրահէն անցնինք հարաւայինը՝ որոյ սենեակներէն միոյն յատակն ի վերջոյ բանալով փոքրիկ սանդուխ մը շինած են եկեղեցի երթալու համար։ Այս սենեկին պատերը զարդարուած են զանազան պատկերներով, յորոց երկուքը Ս. Աստուած և Ս. Պօղոս ճղնաւոր, նուէր են Յովհ. Էմիրի. իսկ ուրիշ մը մեծ ղիրքով, որ կը ներկայացնէ Ս. Գրիգորի զՏրդատ մկրտելը, նուիրած է 1720ին Գրիգոր Մելքոնեան Եդեսիոյ արքեպիսկոպոսը՝ որ նկարել տուած է ի Հռոմ։

Տ Պ Ա Ր Ա Ն

Վար իջնելով վիրնայարկէն մեր ձեռ եղած սանդուխէն պէտք է անցնինք քառանկեան սրահներէն և գանք մինչեւ վանացս մեծ նախապատիւը։ Այն տեղ դէպ ի ձախ կամարակապ մուտքով սրահակ մը կայ, որուն պիմացն է Տպարանի դուռը։ Ներս մտնելով մեր դիմաց կը բացուի ընդարձակ քառակուսի երկայնաձեւ լուսաւոր սրահ մը, որոյ առաստաղն հանդչած է վեց մարմարեայ դեղեցի սիւներու վրայ։ Մխիթարեայ օրով և մինչեւ 1789 թուականը Միաբանութեան ինքնագիր երկասիրութիւնք և թարգմանութիւնք կը տպուէին ի Վենետիկ, նախ Պօրժալիի և ապա Դեմարեայ Թէոդոսեանի, Վալվասեանի և Փիացեան տպարանաց մէջ։ Յետոյ ՏէրՄինէն հրաման ընդունելով 1788 տարւոյ սեպտեմբեր 28ին կ'սկսին կղզեկին հիւսիսային ծայրը փոքրիկ տպագրատուն մը շինել, որ և կ'աւարտի յունիս 8ին, իսկ տպագրութիւն կ'սկսի յաջորդ տարին մարտ 2ին։ Տպարանի առաջին կարգաւորողն եղած է Սիւրմէլեան Հ. Խաչատուր, և ապա հետզհետէ Սամսարեան Հ. Սամուէլ, Սարկուճեան Հ. Յովհաննէս՝ որ Գաղղիոյ մայրաքաղաքին մէջ գտնուելով, քանի արուեստագիտաց ձեռքով հին տառերու նոր կերպարանք և ձեւակերպութիւններ տուաւ, և շատ տեսակ դիմագիր, բոլոր և նօտր տառեր ալ փորագրել տալով տպարանս ճոխացուց։ 1805ին մէկ մամուլով չբաւականանալով, երկրորդ մամուլ մ'ալ աւելցուցած են և հարկ է եղեր տպարանն ետս քիչ մը ընդարձակել։ Բայց տպարանի բուն ընդարձակութիւն եղած է 1823ին Հ. Գաւիթ Ճերմակեանի արդեամբ։ Տպարանի վրայ մեծ արդիւնք ունեցած է նաեւ Եղ. Աստուածատուրեան, որ իր

ճարտար տնտեսագիտութեամբ ապահոված է զործատանս համեստ եկա-մուտներու մեծագոյն մասը։ 1867ին եղած են մանուկան նորոգութիւնք և շինուած է մարմարեայ յատակը, նորոգութիւնք եղած են նաեւ վերջին տարիներս։ Ներկայ Գեր. Աբբահօր օրով և իրեն յատուկ ջանքով ապա-րանս հասած է այժմեան փառաւոր և պայծառ վիճակին, զարդարուելով բազմաթիւ մեքենաներով և մրցելով եւրոպական ապարանաց հետ։

Տպարան։

Տպարանս հայկական տառերէ զատ, ունի նաեւ օտարազգի տառերու հարուստ հաւաքածոյ մը։ Առաջին անգամ այլ տառերով 1833ին ապա-գրեցաւ Շնորհալի առաքելական հայրապետին Հաւատով խոստովանիմ աղօթքն՝ քառասնչորս լեզուով, և ընծայուեցաւ Գաւիթ Լմոնի՝ որ Նաասւի և Պելճիոյ թա-գաւոր էր և Լուքսեմպուրգի դուքս, որուն փոխարէն Միաբանութիւնն նուէր ստացաւ, արծաթեայ մետալ մը՝ որուն մէկ կողմը իր դէմքը և միւսը Միաբանութեան անուամբ մատնաւոր արձանագրութիւն մը կը կրէ։ Այս գրքի ուրիշ ճոխ 36 լեզուով տպագրութիւն մ'ալ, ինչպէս նաեւ ուրիշ այլ և այլ գրուածքներ հրատարակուելով զանազան ժամանակաց մէջ ընծայուե-ցան քահանայապետներու, կայսերաց, թագաւորներու, թագուհիներու և իշխանազանց։ Բաւական է որ մէկը ձեռքն առնու տպարանէս լոյս տեսած

բազմազան գրքերու ընդարձակ ցուցակն, իսկոյն իւր մտաց առջեւ կը պատկերանան անոր մամլոյն և Միաբանից անխոնջ վաստակոց պարապմունքները։ Աչելորդ կը համարինք յիշել այն բազմաթիւ պատկերազարդ հրատարակութիւնք, մանաւանդ մեր հայրենեաց վերաբերեալ հմտալից գրութիւնք, յորս կը նշմարուին ժամանակին անխնայ ձեռքէն ազատած և մինչ առ մեզ հասած մեր սրտերու մեծ նուիրական վայրերու տեսարանները։ Այս գրքերը զանազան ազգային և համազգային Աշխարհահանդէսներու մէջ վարձատրուած են արծաթեայ մետալիւ, ինչպէս 1851 և 1862 թուին ի Լոնտոն, 1855 և 1867 թուին Փարիզու մէջ, ի Փլորենտիա 1861ին, ի Վենետիկ 1872, ի Վիէննա 1873, ևն։ Վենետկոյ Աշխարհագրական հանդիսին մէջ ալ, 1882ին արժանացաւ պատուոյ առաջին վկայագրի։ Բազմավէպ՝ ազգիս ներկայ հանդէսներուն մէջ ամենէն հինն և պատուաւորն, կայս կը տեսնոյ այս տպարանէն ամէն ամեայ սկիզբը, ճոխ պարունակութեամբ և բազմազան հմտալից յօդուածներով։ Ակէ կայս տեսան նաեւ Որբոնի և Գեղունի պատկերազարդ թերթերն՝ որոց յաղագս գոհ ընդունելութիւնն արդէն ծանօթ է ամէնուն։ Այսպէս Մխիթարեան մամուլն անդադար կը ճանչէ, ժամանակի յառաջադիմութեան և զարգացման համեմատ, արտադրելով ազգին օգտակար գրքեր, և չդանալով միշտ արժանաւոր երեւնալ իւր ունեցած և վայելած համբաւոյն։ Տպարանի աշխատաւորք բոլոր խառնուածներ են, մասամբ Վենետկէն և մասամբ Լիսոյ կղզիէն, որոնք վարժած են հայերէն գրերը կարդալու և կը շարեն առանց հասկնալու. այս աշխատաւորք ունին իրենց նաւակները որոնցմով ամէն երեկոյ կը վերադառնան իրենց տները։ Տպարանի մօտ փոքրիկ սենեկի մը մէջ դրուած են զանազան եւրոպական լեզուներով հրատարակութիւններ՝ նկատմամբ Հայոց, ինչպէս նաեւ լուսանկարներու հաւաքածոներ՝ տեսարանաց, եկեղեցական

Հ. Դաւիթ Ճերմակեան։

զգեստուց, զրչագրաց նմանահանութեանց, և այլն. ասոնք շնորհիւ այցե-լուաց ամէն աշխարհ կը տարածուին։ Տպարանէն լոյս տեսած գրքերն ալ կը գրկուին ամէն աշխարհ ուր կայ հայութիւն, Ռուսիա, Թուրքիա, Պարս-կաստան, Հնդկաստան, Պուլկարիա, Ռումանիա, Եգիպտոս, Եւրոպիոյ և Ամերիկոյ զանազան քաղաքներ, և այլն, և այլն։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԱՐՏԷԶ

Տպարանն ալ տեսնելէ վերջ մեզ կը մնայ շրջան մ՚ընել արտաքին պարտիզին մէջ վայելելով բնութեան հրաշալի տեսարանները։ Կարմրա-գոյն և ցած պարիսպ մը կը շրջապատէ ամբողջ կղզեակը, ո-րուն մեծագոյն մասի շինութիւնն եղած է 1836 թուին. հարաւային կողմըպարսպի կից բարձրացած են մշտադալար պարնիի ծառեր։ Ան-պատում է հիւսիսային արեւմը-տեան անկիւնը շինուած ուժան-կիւնի բարձրավանդակի արեւմը-տեան տեսարանն։ Եղէգ գեղեցիկ և պարզ առուտ է, հեռուէն պայ-ծառ երկնից մէջ կը նշմարուին Թիրոլեան և Քառասրինեան Ալ-պեայք, որոնք մշուշապատ կա-պոյտի մէջ, իրենց երկայն և ան-ընդհատ շղթայն կիսաբոլոր հե-ռուէն կը պատեն վէնետիկը ա-րեւմտեան արուեստը։ Արեւմտեան կողմէն իրենց գեղեցիկ կառար-

Եղ. Ամատն Քաջունի։

ները ցոյց կու տան Եկանեան բլուրները։ Ագրիականի դշխոյն իւր մե-պական պրքով, գեղեցիկ պալատներով, եկեղեցեաց գմբեթներով և բարձր զանգակատներով, երբեմն բարակ քողի տակ ծածկուած մշուշով՝ հրապուրիչ երեւոյթ մը կ՚ընծայէ տեսողաց։ Մովալճակի վրայ ասղին անղին ցրուած ձկնորսներ, իրենց գեղեցիկ և պարզ երգերով կը փարատեն ընդհանուր տիրող լռութիւնն։ Աժէն երեկոյ նոր պատկեր և նոր տեսարան կը բանայ մեր վիմաց արեգակն, ի մայրն իւր խոնարհած պահուն։ Այդ գեղեցիկ տե-

սարաններէն մին նկարած է, զրեթէ երեսուն տարի կայ, ասպետն Ներլի, որ յոյժ յաջողուած պատկեր մի է և որուն մի քանի օրինակութիւններ եւս եղան։ Այս պատկերը կը ներկայացնէ ութանկեան բարձրաւանդակը, ուր նստած է Լորա Պայրըն և իւր վարժապետի Հ. Ցարութիւն Ալպերեանի և այլ հարց հետ զբաղած է խօսակցութեան. արեգակն երկնքի և ամպերու հազար ու մէկ գոյներ տալով կամաց կամաց կը խոնարհի հորիզոնի եռեւ. ձկնորսական փոքրիկ նաւակներ և այլ առագաստանաւեր ուռուցիկ կը սուրհան զանազան ուղղութեամբ։ Այս տեղէն նկարած են արեւմտեան տեսարա-

Լորա Պայրընի Ս. Ղազար հասնիլը։

նը նաև ուրիշ ոչ սակաւ վանացս այցելու նկարիչներ։ Մենք այս տեղ կը ներկայացնենք նաև Ց. Այվազեանի այն նկարն, որ կը պատկերացնէ Լ. Պայրնի Ս. Ղազար հասնիլը, կամ այս ութանկեան մօտ եղած փոքրիկ դռնէն նաւակէն դուրս ելնելը, ուր կ'սպասեն իրեն վանացս միաբաններու մէկ մասը. հեռուն ալ մշուշի մէջ կ'երեւայ Վենետիկը և մի քանի առագաստանաւեր։ Ութանկեան մէջ կը բարձրանայ երկայն ձող մը ծայրը խաչակիր, որուն վրայէն կախուած երբեմն հանդիսական առուրց մէջ կը ծածանի դրօշակն։ Շատ գեղեցիկ է պարտիզի հիւսիսային մեծ ճամբան, որ կ'երկննայ արեւմուտք արեւելք։ Ճամբան ամբողջ վերէն վար խճով ծածկուած է, եր-

կու կոչուերը կը զարդարեն բարձր նոճիներ և գեղեցկատերեւ. արեւելեան ծայրէն կ'երեւին Լիտայի նոր շէնքերէն մի քանին։ Այս գեղեցիկ ճամբան կտրելով անցնինք նաեւ պէսի արեւելեան հիւսիսային կողմը տարածուած հրապարակէ մը, որ սահմանուած է աշակերտաց մարմնակրթանքի և խաղալու վայր, և ահա կը հանդիպինք շինուածեան մը, որոյ ճակատն կամարակապ է և սպիտակ նիրկած։ Դա է կոլէոցն, որ հիմնուած է անցեալ դարու կէսէն վերջ, և որուն մէջ կը գտնուին մօտ 26 կուրեր։ Ասոնց կամրջ Միսթանուհեան պէտքերը լեցնելէ ետև, կը դրկուի ի վանատ քա-

Պարտէզի մեծ ծառուղին և Թանգարանին արտաքին տեսքը։

զաքին պանդոկները։ Կոլէոցի մօտ կայ նաև ուրիշ շինուածք մը իբրև խոհանոց. խոհանը կը բերէն Լիտայի վրայ ունեցած Միսթանուհեան կալուածներէն։ Կոլէոցի վիճակ է հին արուեստեան ջրհորն 72 մետր խորութեամբ և մեծ աւազան մը. ուրիշ արուեստեան ջրհոր մ'ալ բացուեցաւ 1894 թուին, հինէն քանի մը մետր հեռու, նոյնչափ խորութեամբ։

Պարտէզի հարաւային արեւելեան ծայրը կը գտնուին քանի մը ձիթենիներ, որոնք ճանչցուած են Ձիթենիք Լորտ Պայրընի անուամբ. այս տեղ

կայ նաև փոքրիկ արհեստական բլրակ կամ թումբ մը։ Տեղւոյս ունեցած հրաշալի տեսարանն իրեն կը ձգէր երիտասարդ քերթողը, որ սովոր էր նատելով ձիթենիներու տակ մտածելու և գրելու։ Արդարև այժմ շատ փոխուած է այս տեղս, նոյն իսկ Ծովալճակի տեսարանն կրնանք բսել ուելի նորօրինակ գեղեցկութիւն մը ստացեր է. Լիտոն բոլորովին նոր կերպարանք մը առեր է նորագոյն բարձր շինութիւններով։ Դէպի արեւելք երկնցող ջրանցքը ուելի շարժման մէջ է, որովհետեւ Լիտոյի արեւելեան ծայրի

Ձիթենիք Նորտ Պայրընի։

նոր թումբերը շինելէ վերջ, մեծ նաւերը սկսած են այս կողմէն մտնել ի քաղաքն։ Հեռուէն կը տեսնուին կանոնաւ բուսականութեամբ կղզիներ, և հասարակաց պարտէզն կ'երեւի իբրև անտառ մը։ Լիտոյէն վենետիկ անպատրաստ երթեւեկող շոգենաւեր և նաւակներ կենդանի և շարժուն վիճակ մը կուտան խաղաղ ծովալճակին. հեռուէն շատ հեռուէն կ'երեւին նաև Ալպեան-ներու մերթ ձիւնապատ սպիտակասարաս գագաթները։

Այս տեղէն ոչ այնչափ հեռու կը գտնուի Մխարանութեան հին գե-

բեզմանատունը, ուր թաղուած են նաև մի քանի իտալացի բարեկամներ և հայեր՝ որոնք իրենց վերջին օրերն Վենետիկ կնքելով, փափաքեր են թաղուիլ հոս։ Գերեզմանատունը քանի մը անգամ՝ ընդարձակուեր է և վերջին անգամ 1888ին շինուեցան ատենապետան որմերն կից մարմարեայ տապանախորշեր և զարդարուեցան յետագայ տարիներու մէջ արձաններով. մէջտեղ՝ եռանկիւնաձեւին վրայի արձանը կը ներկայացնէ Հաւատք, կողմնակիները Յոյս և Սէր, իսկ երկու ծայրինները որ պիտի դրուին տարւոյս մէջ, են երկու հրեշտակք՝ մին փողահար և միւսը պսակաբեր։ Առանձին խորշի մը մէջ ամփոփուած են հին Հարց ոսկրտաիք, որոնց համար Քարբարայի մարմարեան տախտակի մը վրայ, Հայոց Նահապետէն շարադրուած գեղեցիկ ատանաւոր տապանագիր մը փորագրած են։ Կան նաև ուրիշ մի քանի հայ և իտալ տապանագրեր։ Մահարձանաց մէջ գեղեցիկ է Յովհաննէս Ռոսսիի գերեզմանի վրայինը, որ նրբաքանդակ հրեշտակ մի է, կանգնած բարձր քառակուսաձեւ պատուանդանի վրայ. նոյնպէս ուշադրութեան արժանի է Օրթիս եղբարց, որոնք ժամանակաւ Միաբանութեան գործակատարներ եղած են, մահարձանն։ Հանդիստ մը մաղթելով աստ հանգչող բազմաշխատ Հարց գերեզմաններուն, փութանք վերջացնել մեր շրջագայութիւնն։

Երկու խօսք եւս Ս. Ղազարու բնակիչներու վրայ։ Ս. Ղազարն է Մխիթարայ անուամբ կոչուած Մխիթարեան Միաբանութեան մայր վանքն։ Մխիթարեանց ընդհանուր թիւն կը հասնի վաթսունի. բայց ասոնց մէկ մասն Ս. Ղազարէն հեռու, Աթենքի գանազան քաղաքաց մէջ կ'զբաղի հայ մանկանց ուսումնական կրթութեան և դաստիարակութեան գործով, և ամենք ալ առաքելութեամբ։ Վենետիկոյ Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանի մէջ ես կ'աշխատէի հինգ միաբաններու։ Իսկ Ս. Ղազարու մէջ կան միայն 50 հոգի, յորոց 20ը են քահանայք և եղբարք, որք զբաղած են գանազան պաշտօններով, ուսումնական գործերով և մանկանց դաստիարակութեամբ։ Իսկ 30 աշակերտներէն՝ 22ը Նորընծայ և 8ը վարժարանցի են։ Մխիթարեան Միաբանութիւնն աշակերտութեան կ'ընդունի միայն բարի վարքով ընտիր և հանճարեղ մանկունք, որոնք 10 տարի ուսումնական ընթացք կատարելէ վերջ, հասարակաց քուէիւք կ'ընդունուին յանդամակցութիւն Միաբանութեան։ Ս. Ղազարու մէջ կը բնակին նաև մեծ տասը իտալացի ծառաներ գանազան պաշտօններով, խոհարարութեամբ, նաւավարութեամբ, պարտիզպանութեամբ, և այլն։

Հ. Ս. ԼՓՐԻԿԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԱՄԲՈՂՋ ՀԱՐՔ

Համառօտագրութիւն. Ծ = Ծննեալ. Ռ = Ռահանայացեալ. Աբ = Աբբայ. Վանճ = Վախճանեալ. Հր = Հրատարակութիւնք։

Ծանօթութիւն. — Միաբանութեանս իւրաքանչիւր անգամից ունեցած հեղինակութիւնները և թարգմանութիւնները կը յիշենք. այն ամէնն որ յատուկ հեղինակութիւն մը չունին, դիւրին է գուշակելն որ ամէնն ալ վանական և կրթական պաշտօններով օգտակար եղեր են միաբանութեանս և ազգիս։

ՄԽԻԹԱՐ Ա. ԱԲԲԱՑ. Սեբաստացի. Ծ. 1676 փետր. 7. Ռ. 1696. Աբ. 1712. Վանճ. 1749 ապր. 27 ի վանս։

Հր. Բառարան հայկազնեան լեզուի. — Դրախտ հոգւոյ. — Գուռն քերականութեան. — Կրթութիւն աղօթից. — Ձայն հրեշտասի. — Խոհուեմ վարուց. — Մեկնութիւն ծաղվողի. — Մեկնութիւն Մատթէի. — Քերականութիւն. — Քրիստոնէական աշխարհաբար հանդերձ Տաղարանաւ և Շարականօք. — Քրիստոնէական գրաբար. — Քրիստոնէական ի մեկնելն զպատակերս հոգեւոր խաղոյ. — Աղբերա մեծն համառօտ ապաւէնաբանութիւն. — Պետրոս Արապունացի, Գիրք մոլութեանց և առաքինութեանց. — Ապաւէնաշունչ մատեան (տպագրութիւն). — Արհեստ փրկութեան. — Խոտրիկվէց, Ցաղագս երից ուխտից։

Հ. Եղիա որդի Մարտիրոսի. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1665. Վանճ. 1757 յուն. 26 ի վանս։

Հ. Յովհաննէս որդի Սիմոնի. Սեբաստացի. Ծ. 1676. Ռ. 1699. Վանճ. 1757 յուլ. 17 ի վանս։

Հ. Գէորգ. Անթէպցի. Ռ. 1700։

Հ. Ղազար. Ակնեցի. Ծ. 1667. Ռ. 1704. Վանճ. 1747 մայիս 15 ի վանս։

Հ. Մանուէլ Խուպիարեան. Կ. Պոլսեցի. Ռ. 1700. Վանճ. 1749 մարտ 22 ի վանս։

Հ. Պօղոս Սիմոնեան. Կ. Պոլսեցի. Ռ. 1705. Վանճ. 1758 մայիս 13 ի վանս։

Հ. Պետրոս Նուրուժեան. Կ. Պոլսեցի. Ռ. 1705. Վանճ. 1752 յուն. 1։

Հ. Թոմաս Թէոդորոսեան. Սեբաստացի. Ծ. 1678 սեպտ. 30. Ռ. 1704. Վանճ. 1759 մարտ 8 ի վանս։

Հ. Անդրէաս Մուշեղեան. Կ. Պոլսեցի Ռ. 1705. Վանճ. 1714 յԵդեսիա։

Հ. Գաբրիէլ. Կարնեցի. Ծ. 1686. Ռ. 1714. Վանճ. 1724 նոյ. 14 ի Կարին։

Հ. Միքայէլ Վարդերեսեան. Սեբաստացի. Ռ. 1714. Վանճ. 1767 յունվ. 27 ի վանս։

Հ. Յակոբ Բուզայեան. Կ. Պոլսեցի. Ռ. 1714. Վանճ. 1737 հնկտ. 8 ի Պէլկրատ։

Հ. Գրիգոր. Գանագեացի. Ծ. 1660. Ռ. 1714. Վանճ. 1768 մայիս 6 ի վանս։

Հ. Յովսէփ. Պրուսացի. Ռ. 1714. Վանճ. 1745 ի Կ. Պոլիս

Ստեփանոս Պալեան. Եդեսիացի. ուխտեաց 1706. Վանճ. 1706։ Չժամանեաց ի քահանայութիւն։

Հ. Փիլիպպոս Մարտիրոսեան. Եդեսիացի. Ռ. 1714. Վանճ. 1766 յունվ. 26 ի վանս։

Հ. Ստեփան Պետրոսեան. Եդեսիացի. Ծ. 1691 փետր. Ռ. 1714. Վանճ. 1756 նոյ. 23 ի վանս։

Հ. Մատթէոս Բարաքաշեան. Եդեսիացի. Ծ. 1689 մարտ 2. Ռ. 1714. Վանճ. 1772 նոյ. 6։

Հր. Խորհուրդ Աստուածապաշտութեանն. — Հիւսեակ բարեբանութեան Ս. Կուսին. — Մատենութիւն ի վերայ չար-

չաբանաց Քրիստոսի. – Վարք Լուսաւորչի:

Հ. Յոհան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1680. Ռ. 1714. Վախճ. 1746 *ապր.* 26 *ի վանս:*

Հ. Թէոդորոս Մետիաշղի. Պաշպալովցի. Ռ. 1723 *ի Յոհան եպիս:*

Հ. Յակոբ Ներսէսեան. Կարնեցի. Վախճ. 1771 *փետր.* 17 *ի վանս:*

Հ. Անտոն Պաղտասարեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1691. Ռ. 1714. Վախճ. 1785 *յունվ.* 31 *ի վանս:*

Հ. Իգնատիոս Խաչատուրեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1710 *ապրիլ.* Ռ. 1735 *յուն.* 4. Վախճ. 1780 *մայիս* 16 *ի վանս:*

Հր. Բառգիրք յատուկ անուանց արտաքոյ սուրբ գրոց՝ եղելոց ի գիրս Հայոց:

Հ. Զաքարիա Ալէքսանեան. Ակնեցի. Ծ. 1711 *մայիս.* Ռ. 1735 *յուն.* 4. Վախճ. 1793 *դեկ.* 31 *ի վանս:*

Հր. Գիրք հրաշից Ս. Աստուածածնի. – Կչիռ ժամանակի. – Բեւեռմինոսի Քրիստոնէական. – Բառգիրք յատուկ անուանց աստուածաշունչ գրոց:

Հ. Սիմոն Աստուածատրեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1711. Ռ. 1735. Վախճ. 1757 *ապր.* 6 *ի վանս:*

Հ. Գաբրիէլ Տէր Ներսիսեան. Բաղիշեցի. Ծ. 1712 *հոկտ.* Ռ. 1735. Վախճ. 1767 *նոյ.* 7 *ի վանս.*

Հ. Ղուկաս Ստեփանոսեան. Սեբաստացի. Ծ. 1709. Ռ. 1735. Վախճ. 1752 *հոկ.* 23 *Յաբենց գեօղ:*

Հ. Բարդուղիմ. Գրիգորեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1714 *սեպ.* 24. Ռ. 1739. Վախճ. 1749 *դեկտ.* 2 *ի վանս:*

Հ. Յովսէփ Մուրատեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1714 *դեկ.* 25. Ռ. 1739. Վախճ. 1772 *յուն.* 24 *ի վանս:*

Հ. Անդրէաս Բուզայեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1715. Ռ. 1739. Վախճ. 1778 *ապրիլ* 3 *ի վանս:*

Հ. Ստեփանոս Մելքոնեան Բ. Աբրայ. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1717 *փետր.* 23. Ռ. 1739 *ապրիլ.* Աբ. 1750 *ապրիլ* 6. Վախճ. 1799 *սեպտ.* 4:

Հ. Մկրտիչ Անանեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1715. Ռ. 1739. Վախճ. 1777 *սեպտ.* 6 *ի Թխտաղնիկէ:*

Հր. Բառգիրք յաչխարհաբարէ ի գրաբար:

Հ. Ղազար Խաչատուրեան. Պաշպալովցի. Ծ. 1717. Ռ. 1740:

Հ. Մարկոս Խիգուց. Պաշպալովցի. Ծ. 1718 *մարտ* 24. Ռ. 1741:

Հ. Միքայէլ Պետրոսեան. Կ. Պոլսեցի. Ռ. 1740 *հոկ.* 18. Վախճ. 1740 *նոյ.* 12 *ի վանս:*

Հ. Յովհաննէս Թումաճանեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1718. Վախճ. 1806:

Հ. Գէորգ Պաղտասարեան. Անթիպցի. Ծ. 1718 *ապրիլ.* Ռ. 1742 *ապր.* 22:

Հ. Աբրահամ Ակներեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1720 *մարտ* 15. Ռ. 1743 *մարտ* 9. Վախճ. 1810 *յունր.* 12 *ի վանս:*

Հր. Թովմա Գեմճեցի. – Խմաստասիրութիւն բարոյական. – Խոհմտանք քրիստոնէականք. – Խրատք կատարելութեան. – Կովզին, փիլիսոփայութիւն. – Մշանջենաւոր պարզատումար. – Ընդլէն, պատմութիւն հռովմայեցւոց. – Դաւան, քարոզգիրք եօթնկարգեան:

Հ. Կարապետ Մարտիրոսեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1714. Ռ. 1748 *մայ.* 21. Վախճ. 1787 *յուն.* 23 *ի վանս:*

Հ. Յակոբոս Զամչեան. Կ. Պոլսեցի: Ծ. 1724 *մարտ* 24. Ռ. 1747 *յուլ.* 25. Վախճ. 1805 *օգոստ.* 30 *ի Կ. Պոլիս:*

Հր. Օրացոյց տաբեկան:

Հ. Բարսեղ Ոսկանեան. Կարնեցի. Ծ. 1724 *օգոստ.* 1. Ռ. 1747 *սեպտ.* 23. Վախճ. 1750 *սեպտ.* 5 *ի վանս:*

Հ. Ներսէս Համբարեան. Կարնեցի. Ծ. 1724 *յունվ.* Ռ. 1747 *սեպտ.* 23. Վախճ. 1789 *յունվ.* 15 *ի վանս:*

Հ. Թադէոս Գրիգորեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1724 *հոկ.* 1. Ռ. 1747 *սեպ.* 23. Վախճ. 1767 *հոկտ.* 3 *ի Կ. Պոլիս ժանտախտէ:*

Հ. Խաչիկ Խաչատուրեան. Քէֆթէցի. Ծ. 1724 *սեպ.* 27. Ռ. 1747:

Հ. Գաբրիէլ Պետրոսեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1723 *յուլ.* 7. Ռ. 1747:

Հ. Յովհաննէս Սարգսեան. Տրապիզոնցի. Ծ. 1725 *մայ.* 13. Ռ. 1748 *ապր.* 20. Վախճ. 1767 *յունր.* 6 *ի վանս:*

Հ. Անտոն Պօղոսեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1730 *ապր.* 23. Ռ. 1752:

Հ. Միքայէլ Մուրատեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1729 *օգոստ.* 19. Ռ. 1752:

Հ. Դանիէլ Տէր Գրիգորեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1729 *դեկ.* 10. Ռ. 1752.

Հ. Մեսրոպ Սարգսեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1732 *մարտ* 1. Ռ. 1756:

Հ. Անանիա Առաքելեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1732 *օգոստ.* 15. Ռ. 1756:

Հ. Փիլիպպոս Խաչերես. Պաշպալովցի. Ծ. 1733 *յունվ.* 2. Ռ. 1756 *մայ.* 27. Վախճ. 1807 *հոկտ.* 24 *ի Պաշպալովս:*

Հ. Մինաս Տէր Յովսէփ. Արդուինցի. Ծ. 1733 Նոյ 19. Ռ. 1756:

Հ. Վարդան Մշտեցի մանուկ Ագոնց. Ձուռճովցի. Ծ. 1735 ապր. 2. Ռ. 1760:

Հ. Բարսեղ Լուսովեանց. Կեռլացի. Ծ. 1735 ապր. 3. Ռ. 1760 յուլ. 12. վ.ք. 1809 մարտ 20 ի Պաշպաշով:

Հր. Վարք սրբոյն Անտոնի Անապատականի:

Հ. Ղուկաս Սիմոնեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1737 օգ. 27. Ռ. 1761:

Հ. Ստեփան Ասլիկենց. Իզմիրցի. Ծ. 1737 դեկտ. 3. Ռ. 1767 յունվ. 1. վ.ք. 1807 օգ. 30 ի վանս:

Հ. Դաւիթ Պօղոսեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1738 Ռ. 1761:

Հ. Մանուէլ Էմիրզէ. Հալէպցի. Ծ. 1737 Նոյ. Ռ. 1761 Նոյ. 15. վ.ք. 1771 յունիս ի Հնդիկս:

Հ. Պետրոս Մարտիկենց. Զուղայեցի Ծ. 1739. Ռ. 1761:

Հ. Բարդուղիմ. Գասպտիպով. Պաշպաշովցի. Ծ. 1738 մարտ 31. Ռ. 1761 Նոյ. 15. վ.ք. 1815 ապր. 25 ի Պաշպաշով:

Հ. Նիկողայոս Բուզայեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1739 օգ. 18. Ռ. 1761 Նոյ. 15. վ.ք. 1803 մայիս 30 ի Լոնտրայ:

Հ. Աստուածատուր Տէր Ռափայէլ Պապիկեան. Ձուղայեցի. Ծ. 1738 օգ. 5. Ռ. 1761 Նոյ. 15:

Հ. Սուքիաս Աղամալեանց. Շուռթեցի. Ծ. 1738 դեկ. 11. Ռ. 1761 Նոյ. 15. վ.ք. 1789 մարտ 18 ի Հնդիկս ի Պենկալա:

Հր. Թուաբանութիւն:

Հ. Յովհաննէս Այվազօղլու Պետրոս. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1740 յուն. 19. Ռ. 1762 մարտ 2:

Հ. Աւետիք Որդի Յարութեան. Իզմիրցի. Ծ. 1741 փետր. 23. Ռ. 1769 մարտ. վ.ք. 1803 մայ. 31 ի Վարսաւին:

Հ. Սիմոն Որդի Ադամայ Շուռնեցւոյ. Փետրովսայ. Ծ. 1741 դեկ. 23. Ռ. 1763 օգ. 7. վ.ք. 1809 փետր. 27 ի Վարսաւին:

Հ. Կոմիտաս Իսկիւտարլի. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1742 մարտ 18. Ռ. 1763 օգ. 7:

Հր. Պարէլլէ՝ Աբա Գեղեցիկ և Շամիրամ:

Հ. Ստեփանոս Ագոնց Գ. Աբբայ. Ձուռճովցի. Ծ. 1740 Նոյ. 20. Ռ. 1763 յուլ. 20. Աբ. 1800 Հոկտ. 9. Եղեւ Արքեպիսկոպոս 1804 մայիս 3. վ.ք. 1824 յունվ. 24 ի վանս:

Հր. Աչխարհագրութիւն. — Նորին Ներածութիւն. — Ճարտասանութիւն. — Պատմ. Վարուց Մխիթարայ աբբահօր. — Տեսութիւն Ս. Գրոց Հին կտակարանի. — Տեսութիւն Ս. Գրոց Նոր կտակարանի:

Հ. Միքայէլ Որդի Աբրհամ. Զաւչեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1738 դեկտ. 4. Ռ. 1762 մարտ 6. վ.ք. 1823 Նոյ. 30 ի Կ. Պոլիս:

Հր. Պատմութիւն Հայոց. — Թրամաեան պատմութեան Հայոց. — Քերականութիւն Հայերէն. — Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի. — Նուագարան օրհնութեանց. — Սեղան խնկոց. — Պատկեր ածնից Ս. Աստուածածնի. — Հրահանգ հօթնեկի:

Հ. Գրիգոր Ղայայ օղլու. Իզմիրցի. Ծ. 1744 օգ. 31. Ռ. 1767:

Հ. Սիմէոն Ծերունի Որդի Գրիգորի. Պաշպալ. Էր քահանայ. վ.ք 1771:

Գրիգոր Խաչիկեան. Պաշպալ. Ծ. 1740:

Հ. Պօղոս Մէհէրեան. Մշեցի. Ծ. 1729. Ռ. 1767. վ.ք. 1814 փետ. 26. ի վանս:

Հ. Թովմաս Պուչախճի. Կ. Պոլսեցի. Ռ. 1773 Հոկ. 24. վ.ք. 1793 ապր. 14 ի Կ. Պոլիս:

Հ. Մատթէոս Ազարեան. Կ. Պոլսեցի. Ռ. 1773 Հոկ. 24. վ.ք. 1781 փետր. 3 ի Վարսաւին:

Հ. Յովսէփ Գասպարեան. Տիարպէքիրցի. Ռ. 1773 Հոկ. 24. վ.ք. 1815 դեկ. 22 ի վանս:

Հր. Գանձարան չնորհաց:

Հ. Սահակ Պրմնեան. Հալէպցի. Ծ. 1749. Ռ. 1773 Հոկ. 24. վ.ք. 1806 ապր. 13 ի Թրիէստ:

Հր. Երկրաչափութիւն տեսական և գործնական. — Եռանկիւնաչափութիւն:

Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1751. Ռ. 1773 դեկ. 20. վ.ք. 1827 դեկ. 24 ի վանս:

Հր. Աւգուսթինոսի, Ցաղագս քաղաքին Աստուծոյ. — Բացատրութիւն Շարականաց. — Խորհրդածութիւնք. — Ոտարիկուէց, ձառ համակերպութեան. — Ձառ բղխման Հայ. և խառլ. — Մեկնութիւն ԺԴ թղթոցն Պօղոսի. — Մատածութիւնք ի վրայ ցաւոց Ս. Կուսին: — Նարեկի լուծուածն. — Նարեկացւոյ ճառից լուծուածն. — Քերականութիւնք Հայ. — Քերականութիւն թուքանեան լեզուի. — Քերթուածք:

Հ. Յակոբ Կարապետեան. Կ. Պոլ-

սեցի. Ծ. 1751 Ք. 1773. Վ.ամ. 1780 ապր. 26 ի վանս:

Հ. Գէորգ Ապտուլլահ. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1751 օգ. 19. Ք. 1773 հոկ. 24. Վ.ամ. 1807 նոյ 22 ի Կ. Պոլիս:

Հ. Յարութիւն Մաղաքեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1739. Ք. 1773. Վ.ամ. 1797 սեպ. 28 ի Կ. Պոլիս:

Հ. Թաչատուր Սիւրմէլեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1751 գեկ. Ք. 1773. Վ.ամ. 1827 մայ. 8 ի վանս:

Հր. Տօմարագիտութիւն քաղաքական և եկեղեցական. — Թուաբանութիւն. — Մասն մի ի Հայկազեան բառգրոց:

Հ. Աղեքսանդր. Միքայէլեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1755. Ք. 1779. Վ.ամ. 1814 փետ. 4 ի Սէբվիջ:

Հ. Եղիա Էնաազեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1755. Ք. 1779. Վ.ամ. 1789 փետ. 5. ի Վարսաւին:

Հր. Տեարակ օգտապարիկ գնաոյ:

Հ. Յովհաննէս Ջօնրապ. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1756. Ք. 1779. Վ.ամ. 1829 ի փարիզ:

Հր. Պատմութիւն Աստուածաշնչի. — Տառք Մեսրոպեան. — Թարգմանի, Գիրք Պիտոյից Ծանօթութեամբք. — Աստուածաշունչ (տպագրութիւն):

Հ. Վարդան Միանճի Սահակեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1757. Ք. 1779. Վ.ամ. 1780 ապր. 26 ի վանս:

Հ. Ղուկաս Ինճիճ. Միքայէլեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1758. Ք. 1779. Վ.ամ. 1833 յուլ. 2 ի վանս:

Հր. Հնախօսութիւն Հայաստանեաց. — Աշխարհագրութիւն հին Հայաստանի. — Նոր Հայաստան. — Ազգաբեր. — Ամբանոց Բիւզանդեան. — Եղանակ Բիւզանդեան. — Թարգմանութիւն. — Վարք սրբոց Կուսանաց. — Վարք սրբոց. — Աղօթագիրք նոր. — Պատմութիւն Զարքոտանեաց. — Աչխարհագրութիւն:

Հ. Անտոն Սէհէֆճեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1760. Վ.ամ. 1779 յուն. 2 ի վանս:

Հ. Գրիգորիս Լիմոեան. Վենետիկցի. Ծ. 1760. Ք. 1786 յուն. 4. Վ.ամ. 1804 օգ. 21 ի Վարսաւին:

Հ. Մկրտիչ Ալգերեան. Գաղատացի. Ծ. 1762 նոյ. 11. Ք. 1786 յուն. 4. Վ.ամ. 1854 մարտ 3 ի վանս:

Հր. Աղօթագիրք կարճառօտ. — Բան գործնական. — Բառգիրք նոր Հայկազեան. — Բառարան Աձեռն — Բարի խորհուրդներ. — Գրիգոր Մեծի, Հովուական. — Դեղ կենաց. — Դիմառնութիւն Տեառն. — Եւսեբիոսի Քրոնիկոն. — Եփրեմի, Համաբարբառ. — Թուաոնի, Ապացոյցք կրօնից. — Լիակատար վարք սրբոց. — Մատիկ վարուց սրբոց. — Կանոն կենաց. — Կիկերոնի յաղագս Պատչաճից. — Հերձուած պատմիչ Թաթարաց. — Հոգեվարի խորհրդածութիւնք. — Ոսարիկաւէց, յաղագս երից ուխտից. — Մատածութիւնք վասն Քահանայից. — Յովհ. Օձնեցւոյ, ճառք. — Սենեկայի ճառք. — Սեբերիանոսի ճառք. — Փիլոն Եբրայեցի. և այլն:

Հ. Փիլիպպոս Թոճիկեան. Խոտրջրցի. Ծ. 1763. Ք. 1791. Վ.ամ. 1795 մարտ 26 ի Կարին:

Եղ. Անդրէաս Շաշատեան. Հալեպցի:

Հ. Անտոն Սիւրմելեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1763 նոյ. 8. Ք. 1791. Վ.ամ. 1829 փետ. 13 ի վանս:

Հ. Իգնատիոս Չելեպի Փափազեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1765 գեկ. 26. Ք. 1786 յուն. 4. Եղեւ եպիսկոպոս Տարօնոյ ի Հռոմ 1838 մայ. 10. Վ.ամ. 1852 մայ. 23 ի Հռոմ:

Հր. պատմութիւն եկեղեցական. — Հանդանակ հաւատոց. — Պաշտօն կաւսին. — Երկրաչափութիւն գործնական. — Արուեստ մանրանկարի. — Արուեստ գծագրութեան. — Քաղաքավարութիւն. — Կրկնաւորմամբ վաճառականութեան. — Հաշուետուփամբ պարզագիր. — Պատճէնք վաճառականական նամակաց:

Հ. Մատթէոս Մաղաքեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1767 սեպ. 16. Ք. 1786. Վ.ամ. 1847 յունուար ի վանս:

Հր. Կենսագրութիւն երեւելի Արանց:

Հ. Յակոբ Ստեփանեան. Զէմլինցի. Ծ. 1767 յունվ. 3. Ք. 1786. Վ.ամ. 1805 յուլ. 16. ի Պաշպալով:

Հր. Տեսարան աչխարհի. — Պահակ կաւսին:

Հ. Ղուկաս Օղուլլուխեան. Տրապիզոնցի. Ծ. 1742. ել քահանայ Վ.ամ. 1830 մարտ 12 ի վանս:

Հր. Նաւուղղութիւն և Նշանակք. — Կրթութիւն խոտաւանահարց. — Պահակ Քրիստոսի:

Հ. Մանուէլ Զախջախեան. Կիւմիւչխ. Ծ. 1770 մարտ 25. Ք. 1791. Վ.ամ. 1835 յունուար 5 ի վանս:

Հր. Բառգիրք իտալ–Հայ–տաճկ. — Նոյնն համառօտ. — Բառարան Հայ–իտալ. — Ծաղկաքաղ քերթուածք. — Ար-

հետ ատաուածախրութեան. – Պօնա, Առաջնորդ երկնից. – Ֆենելօն, Արկածք Տելեմաքայ. – կեանքը, Մահ Աբելի. – Հաչիսսի եղերերգութիւնք:

Հ. Անդրէաս Նուվիզեան. կ. Պոլսեցի. 1769 յուլ. 7. Ք. 1791. վ.ին. 1849 փետ. 13 ի Պաշտ.

Հր. Ֆէնօրի Բրիտաոնէական վարդ:

Հ. Մեսրոպ Ազաչրաղ. կ. Պոլսեցի. Ծ. 1769 յունիս 4 Ք. 1791:

Հր. Արուեստաբանութիւն. – կենդանագիրը առաքինի և զգօն անձին. – Բնական օրէնք. – Տիւմարսէ, Տրամաբանութիւն:

Հ. Թադէոս Ասկէրեան. կ. Պոլսեցի. Ծ. 1770 օգ. 17. Ք. 1791:

Հ. Գաւիթ Ճերմակեան. կ. Պոլսեցի. Ծ. 1766 մայ. Ք. 1791. վ.ին. 1848 փետ. 9 ի վանս:

Հ. Ներսէս Այան Սիմոնի. կիւմիւշխանի. Ծ. 1771 յունիս. Ք. 1791. վ.ին. 1824 յունվ. 9 ի Վարագայն:

Եղ. Գրիգոր Ալպանեան. կ. Պոլսեցի. Ծ. 1772:

Հ. Յարութիւն Ագգերեան. Գաղատացի. Ծ. 1774 յունիս. Ք. 1798. վ.ին. 1854 նոյ. 24 ի վանս:

Հր. Բառարան Անգղ-Հայ. Հայ-Անգղ. – Բառարան Գաղղ-Հայ-տաճկ. Հայ-Գաղղ. – Բացատրութիւն չափուց և կշռոց. – Դաւանութիւն եկեղեցւոյ Հայաստանեայց. – Լամբրոնացւոյ Աստնաբանութիւն. – Նկարագիր Մխիթարեանց միաբանութեան. – Միլտոնի, Դրախտ կորուսեալ. – Քերականութիւն Անգղ-Հայ. Հայ-Անգղ:

Հ. Պետրոս Ապագեան. Խոտրջրցի. Ծ. 1774 օգ. Ք. 1798. վ.ին. 1805 յունր. 17 ի Կաբին:

Պօղոս Փափազեան. կ. Պոլսեցի. Ծ. 1776 սեպ. 13. վ.ին. 1791 յուլ. 14 ի վանս:

Հ. Պօղոս Թնկրեան. կ. Պոլսեցի. Ծ. 1774 ապր. 22. Ք. 1798. վ.ին. 1811 սեպ. 26 ի կ. Պոլիս:

Հ. Եղիա Թումաճան. կ. Պոլսեցի Ծ. 1777 դեկ. 18. Ք. 1798. վ.ին. 1848 օգ. 23 ի վանս:

Հր. Դպրութիւն նամակաց. – Իմաստութիւն մարդկային. – Քարոզչերք – Ս. Բեռնարդոսի ճառք ի գովեստ Ս. Կուսին. – Ճառք Ս. Յովհ. Ոսկեբերան Հայրապետի. – Հոմերոս, Իլիական յանգաւոր չափով. – Հոմերոս, Ոդիսական յանգաւոր չափով. – Պլուտարքոս, Զուգակշիռք երեւելի առանց. – Վիրտուս, Քրիստոսական. – Տըլեմաքեայ, եղծ ազանդոյն Լուտերի և Կալվինոյ:

Հ. Դանիէլ Կրակեան. կ. Պոլսեցի. Ծ. 1775 սեպ. 26. Ք. 1798. վ.ին. 1812 դեկտ 27:

Հ. Թովմաս Մաքսէֆեան. Բրգնիքցի. Ծ. 1776. Ք. 1798:

Հ. կարապետ Սանտալճի Պօղոս. կ. Պոլսեցի. Ծ. 1778 օգ. 16. Ք. 1798. վ.ին. 1847 յունվ. 15 ի Պոլիս:

Հ. փիլիպպոս Ասլանեան. կ. Պոլսեցի. Ծ. 1780 մայր. 17. Ք. 1804. վ.ին. 1847 նոյ. 27 ի Պոլիս:

Հ. Գրիգոր Խապատաճի. կ. Պոլսեցի. Ծ. 1779 դեկ. 26. Ք. 1804:

Հր. Գիտութիւք:

Հ. Սուքիաս Սոմալեան. Դ. Աբ. կ. Պոլսեցի Ծ. 1776 յունվ 24. Ք. 1804 դեկտ. 9. Աբ. 1824 յունիս 4. Աբբեպիս. 1826 մայիս 21. վ.ին. 1848 փետր. 10 ի վանս:

Հր. Նկարագիր պատմութեան հայկական գպրութեան, իտալ. – Ցուցակ թարգմանութեանց նախնեաց, իտալ. – Առձեռն բառարան Անգղ-Հայ-տաճկ. Հայ-անգղ-տաճկ. Տաճկ-Հայ-անգղ. – Բառգիրք Հայ-Անգղ. Անգղ-Հայ. – Այցելութիւն հիւանդաց. – Նկարագիր Առաքինի և զգօն անձին:

Հ. Զաքարիա Տօնեականեան. Ձմիւռնավցի. Ծ. 1782 հուն. 20. Ք. 1804. վ.ին. 1840 ապր. 26 ի Վենետ. Ս. Սերվ:

Հ. Յակոբոս Ձէլալեան. կ. Պոլսեցի. Ծ. 1780 հուն. 7. Ք. 1804. վ.ին. 1839 յուլ. 7 ի Պատուհան:

Հր. Վարք իմաստասիրաց:

Հ. Մինաս Բժշկեան. Տրապիզոնցի. Ծ. 1777 հուն. 15. Ք. 1804 վ.ին. 1851 նոյ. 26 ի վանս:

Հր. Ճեմարան գիտելեաց. – Վարժութիւն մանկանց. – Հմտութիւն մանկանց. – Քերականութիւն բազմալեզուեան. – Քերականութիւն հայ-ռուս. – Սրբազան պատմութիւն և վարք Քահանայապետաց. – Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան. – Յայտնութիւն աստուածգիտութեան. – Տեղագրութիւն եղերաց Սեաւ ծովուն կամ պատմութիւն Պոնտոսի. – Նկարագիր վարուց երեւելի արանց. – Եղուկասի առակք. – Ռոպէնսոն Քրուզօէ, արկածք:

Հ. Անտոնիոս Սոֆալեան. կ. Պոլսեցի. Ծ. 1785 յունվ. 18. Ք. 1806. վ.ին. 1858 դեկտ. 31 ի Պոլիս:

Հ. Սրապիոն Պուրիսեան. Խոտրջրցի. Ծ. 1778 Հոկ. 10. Ք. 1804. Վ.ամ. 1855 մայիս ի Պոլիս։

Հ. Ամենաս Քոսիկեան. — Պոլսեցի. Ծ. 1785 օգ. 7. Ք. 1809։

Հ. Սահակոս Մուրատեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1786 օգ. 7. Ք. 1809. Վ.ամ. 1840 ապր. 18 ի Պոլիս։

Հ. Սերովբէ Ձէվանիրճեան Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1786 Հոկ. Ք. 1809. Վ.ամ. 1860 ի Վենետիկ։

Հ. Մատաթիա Փիւսկիւլճեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1788 ապր. Ք. 1809։

Ընդ. Ուղեւորութիւն ի Սիամ։

Հ. Աբրահամ Սահակեան. Պաշպասլուվցի 1789 նոյ. Ք. 1809. Վ.ամ. 1832 Հոկտ. 23 ի Պաշպասլ։

Հ. Արիստակէս Ձիլզէճեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1787 մարտ. Ք. 1809. Վ.ամ. 1872 նոյ 21 ի վանս։

Հ. Աբէն Բագրատունի. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1790 օգ. 21. Ք. 1810 Վ.ամ. 1866 դեկ 24 ի վանս։

Ընդ. Արուեստ բանական Սաւէթ. — Արուեստ ուղիղ խորհելոյ և բարւոք կեալոյ. — Թէոփրաստեայ նկարագիրք. — Կեսարու յիշատակարան. — Հայկ զիւցազն. — Հոմերի Իլիական. — Ճաշակ հին և նոր աղբերգութեանց. — Ճաշակ յոյն և լատին ճարտարախօսութեան. — Մասիլիոնի փոքրիկ քառասնորդք. — Միլտոնի Կորուստ դրախտին. — Որատեայ Արուեստ բերթողական. — Պոսթէթի Դամբանականք. — Վիրգիլեայ Մշակականք. — Փոփոլէյի Ծերեզմանք. — Քերականութեան տարերք. — Քերականութիւն ի պէտս ղարգացելոց. — Քերականութիւն Գաղղ. — Քերթուածք։

Հ. Սամուէլ Սամսարեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1788 օգ. 2. Ք. 1810. Վ.ամ. 1847 օգ. 30 ի Ֆիէսոլ։

Ընդ. Առաղջութեան կանոններ. — Պիւֆֆոն, Պատմութիւն ընդհանուց առաջին գոյուց. — Քանդու. Կարծիսի բարոյական խորհուրդ։

Հ. Սարգիս Թէոդորոսեան. Բայբէրդցի. Ծ. 1783. Ք. 1810։

Հ. Վարդան Յակոբեան. Վանեցի. Ք. 1810. Վ.ամ. 1847 նոյ. 20 ի Նայսոց։

Հ. Անանիա Ձէլալեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1790 Հոկ. 13. Ք. 1814։ Վ.ամ. 1867 յուն 27 ի վանս։

Հ. Քերովբէ Ազնաւուր. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1791 փետ. Ք. 1814. Վ.ամ. 1843 ապր. 4 ի Պոլիս։

Ընդ. Պսիւխէ, Խօսք ի վէպս ազգաց. — Ֆէլէօրի, Կենցաղ Իսրայէլացւոց և Քրիստոնէից. — Քուէրա ախտին վրայ. — Ամարանոց քրիզանդեան թղթմ. իս։

Հ. Եսայի Մալխասեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1790. Ք. 1812. Վ.ամ. 1813 մարտ. 17 ի Մալթա։

Հ. Նիկողոս Մովսիսեան. Կարմիրքցի, Ք. 1812. Վ.ամ. 1839 սեպտ. 29 յԱմալցխայ։

Հ. Եփրեմ Սէմեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1791 սեպտ 21. Ք. 1814. Վ.ամ. 1838 մայ. 3 յԱմալցխայ։

Ընդ. Ճարտասանութիւն. — Իրաւագիտութիւն. — Համառօտ պատմ. Ս. Գրոց. — Համառօտ պատմ. հին ազգաց. — Համառօտ պատմ. Հայոց. — Կենսագրութիւն Գերպ. Սահմանոց Ագռնցի. — Ս. Օգոստինոս, Առանձնախօսութիւնք։

Հ. Եղիազար Տիւզեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1793. Ք. 1814. Վ.ամ. 1823 Հոկտ. 27 ի Պոլսոնիա։

Հ. Եղիշէ Ձիլտեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1794 օգ. 14. Ք. 1814 մայ. 29. Վ.ամ. 1820 յուլ 24 Ծաւահղդայց ի վանս։

Հ. Աւետիք Աւետիքեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1785 փետ. 21. Ք. 1818 մայ 10. Վ.ամ. 1842 օգ. 6 ի Պոլիս։

Հ. Տիմոթէոս Պէքմէզեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1792 նոյ. 15. Ք. 1818 մայ. 10. Վ.ամ. 1836 յուլ. 12 ի Պօլիս։

Հ. Դանիէլ Պալեան. Կաւմնացի. Ծ. 1794 ապր. 8. Ք. 1819 յունվ. 17. Վ.ամ. 1869 մայ. 24 ի վանս։

Հ. Գէորգ Հիւրմիւզ. ե Աբգար. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1797 նոյ. 11. Ք. 1819 յուն. 17. Աբ. 1846 յուլ. 2. Արքեպիսկ. 1846 օգ. 26. Վ.ամ. 1876 ապրիլ 11 ի Ռոփ. վարժարանի։

Ընդ. Ռասին, Թոթոզիա. — Պուբլուլու, Առանձնութիւն հոգեւոր. — Գոռնեյլ, Պոլիկտոս. — Խոչէն Հնախօսութիւն. — Կեսար, Ցիշատակարանք։

Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզ. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1799 յունվ. 22. Ք. 1819 յունվ. 17. Արքեպիսկ. Շիրակայ ի Հռոմ 1847 սեպտ. 19. Վ.ամ. 1876 Հոկտ. 26 ի Հռոմ։

Ընդ. Առձեռն՝ Ճարտասանութիւն. — Առձեռն բանասաեղծութիւն.—Մաղթանք չափս. — Բառարտասանք. — Առձեռն դիցաբանութիւն. — Ջրհոսարան տօնից. — Գիրք ցօքայ, տաղաչափեալ. — Աստուածաբանութիւն Տեսական. — Աստուածաբանութիւն բարոյական. —

Օրհնութիւնք հին կաթոլիկոսաց, տա-
ղաչափեալ. – Առակք Վրուբի Որմզդա-
նայ. – Ծաղկաքաղք երեքտասնից. – Թուան
Քերականութեան Հայ. Լատ. Իտալ. –
Ալփիերի, Մերովպէ. – Բառգիրք Աչ-
խարհաբարէ Գրաբար. – Պարթևերմի,
Ուղեւորութիւն Անաքարսեայ. – Աբ-
սորականք ի Սիպերիա. – Ֆենելոն, Ար-
կածք Տելեմաքայ. – Ֆլորիան, Նումա
Պոմպիլիոս. – Ժանլիս, Բելիսարիոս. –
Մանծոնի, Խօսեցեալք. – Մարկոս Ա-
րելիոս, Թուղթք. – Մեհտաատասիոյ,
Սրբազան թատերգութիւնք. – Մոնթի,
Արիոդանտէմ. – Փեդրոս, Առակք. –
Փիանօ, Հովիւ հոգեւոր. – փինար, Հուր
սիրոյն Բրիատոսի. – Ռասին, երգ ի կը-
րօնս. – Ռասին, Փեդրա. – Ռոլէն. Հնա-
խօսութիւն. – Սէն բիէռ, Պօլ և Վիր-
ջինէ. – Սալեզացի, Առասւածասէր. –
Տակիտոս, Տարեգրութիւնք. – Վիրգի-
լիոս, Ենէական, Հովուերգութիւնք. –
Բեմասացութիւնք ի Տիրամայրն, եւն։

Հ. Աղեքսանդր Պեշիքթաշլեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1799 Նոյ. 27. Ֆ. 1819 օգ. 29։

Հ. Ռափայէլ Թրեանց. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1799 մայ. 15. Ֆ. 1819 օգ. 29. Վ.ք. 1858 դեկ 9 ի Փարիզ։

Հր. Ճառք և Ներբողեանք. – Տրամաբանութիւն Տրոյեզի. – Մարդավարութիւն. – Ժամանակագրութեան տարեր։

Հ. Վրէժանէս Պատտուբեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1790 մայ. 7. Ֆ. 1819 յունվ. 17. Վ.ք. 1868 օգ. 27 ի Խարտաւս։

Հր. Գենովափէ։

Հ. Պետրոս Մինասեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1799 հոկտ. 9. Ֆ. 1823 նոյ. 9. Վ.ք. 1867 օգ. 19 ի Փարիզ։

Հր. Թուաբանութիւն բանակաւն. – Արուեստագրութիւն հայկական. – Խոտրով մեծն. – Սմբատ Առաջին. – Լոյոլա, Հրահանգք կրթութեան։

Հ. Եսայի Մզրաքեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1801 յունվ. 8. Ֆ. 1823 նոյ. 9. Վ.ք. 1859 յուլ. 9. ի Պոմպեյ։

Հ. Եզեկիէլ Փիլիպոսեան. Կարմիրքցի. Ծ. 1802. Ֆ. 1823 նոյ. 9. Վ.ք. 1829 փետ. 14 Խարտաւս։

Հ. Վեռնդ Աշճեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1802 սեպ. 12. Ֆ. 1823 նոյ. 9. Վ.ք. 1834 ի Սամսըզ։

Հ. Յովհաննէս Սօրղուճեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1803 դեկ. 6. Ֆ. 1823 նոյ. 9. Վ.ք. 1874 հոկ. 26 ի Պոլիս։

Հ. Պօղոս Թխսիճ. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1804 յունվ. 1. Ֆ. 1823 նոյ. 9։

Հ. Ներսէս Սարգիսեան. Տրապիզոնցի. Ծ. 1800 հոկ. 3. Ֆ. 1829 յունվ. 17. Վ.ք. 1866 յունիս 21 ի Ֆիէսոլէ։

Հր. Տեղագրութիւն Հայոց Մեծաց։

Հ. Միքայէլ Չէմպերլիկեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1801 հոկ. 15. Ֆ. 1829 յունվ. 17. Վ.ք. 1862 Յունիս 7 ի Պոլիս։

Հ. Բարթողիմ. Գաբրէպով. Պաշպալ. Ծ. 1806 սեպ. 19. Ֆ. 1831։

Հ. Կիւրիղ Պէնկլեան. Խարտաւցի. Ծ. 1807 հոկ. 12. Ֆ. 1831. Վ.ք. 1855 ի Սիմֆերոպոլ։

Հ. Թէոփիլէ Թխսիճ. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1808 հոկ. 16. Ֆ. Վ.ք. 1852 ի Փարիզ։

Եղ. Օգոստինոս Միրզայեան. Խարտաւցի. Ծ. 1806 դեկ. Վ.ք. 1824 սեպ. 1 ի վանս։

Հ. Մովսէս Ամպէրպոյ. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1808 օգ. 10. Ֆ. 1831 նոյ 10. Եպիսկոպոս 1891 մարտ 18. Վ.ք. 1898 մարտ 13 ի Կ. Պոլիս։

Հր. Բրիատենէական. – Քերթուած մարդոյ։

Հ. Եղիշէ Ալեանաք. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1812 հոկ. Ֆ. 1836. Վ.ք. 1894 յուն. 12 ի Պոլիս։

Հ. Գաբրիէլ Այվազեան. Քէֆէցի. Ծ. 1812 մայ. 22. Ֆ. 1834.

Հր. Պատմ. Օսմանեան. – Պատմ. Ռուսաց. – Փէլլէքոյ, Յաղագս մարդկային պարտուց. – Ճառ...։

Հ. Յովսէփ Խարամիրզայեան. Խարտաւցի. Ծ. 1812 յունիս 25. Ֆ. 1839. Յիլվով. Վ.ք. 1870 յունվ. 27 ի Կաֆա։

Հ. Սիմոն Ճուլարտեան. Կարնեցի. Ծ. 1811 հոկ. 21. Ֆ. 1834 սեպ. 16. Վ.ք. 1884 փետր. 14 ի վանս։

Հր. Առածք ազգայինք ժողովրդականք. – Առածք տեղեաց ժողովրդականք։

Հ. Ստեփան Եազըճեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1815 յունվ. 19. Ֆ. 1836 մայ. 22.

Հր. Տարերք քաղաքական, ուսումնական և բնական աշխարհագրութեան. – Քերականութիւն գաղղիերէն։

Յակոբ Ձիլաճեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1814։

Հ. Գրիգոր Սանտալճեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1814 հոկ. 29. Ֆ. 1836։

Հ. Թովմաս Զամչեան. Թրիեստ. 1815 ապր. 30. Ֆ. 1836։

Հ. Աբրահամ ձարեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1819 սեպ. 1. Ռ. 1840 յունիս 7. Վախ. 1892 նոյ. 12 ի վանս։

Հր. Համառօտ պատմութիւն ազգաց. — Տարերք երկրաչափութեան. — Պատմութիւն Գաղղիոյ. — Եւսեբիոս, Պատմ. Եկեղեցական. — Նաբուղէոն Գ. վարք Յուլիոս Կեսարու. — Պղատոն, փեդոն կամ Յաղագս անմահութեան. — Սալլուստիոս. — Տակիտոս, Ակրիդոլա. — Թուկիդիդէս.

Հ. Ղեւոնդ Ալիշան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1820 յուլ. 18. Ռ. 1840 յունիս 7.

Հր. Աչխարհագրութիւն քաղաքական. — Աղօթք աբեղայի. — Բնախօսութիւն Հայաստանի. — Ընդ երեւելեաւ. — Հայոց երգք ռամկականք. — Նմանութիւն Ս. Աւետեաց. — Յուշիկք հայրենեաց Հայոց. — Ներսէս Շնորհալի և Պարագայ իւր. — Նշմարք Հայաստանի. — Շիրակ. — Տէղագիր Հայոց մեծաց. — Նուագք. — Ասիղն Անտիոքայ. — Բիւրքերի ի Հառուղվի Հաւքերդանի. — Պայբուրն, Խաւլիա. — Փնար ամերիկեան. — Անուղք սրտի և մտաց — Սիսուան. — Շիլլեր, երգ ի զանգակն. — Հայապատում. — Ձառք գաղղ. իտալ. — Հոգեւոր մտեռնք... — Այբարառ. — Աքսուսհլ. — Հայքուսակ. — Պսիւէբ, Ընթրիք Յիսուսի. — Կամենից. — Հայ–Վենետ. — Հին Հաւատք Հայոց. — Սիսական։

Հ. Բարսեղ Մարտիրոսեան. Կարնեցի. Ծ. 1818. Ռ. 1840 յունիս 7. Վախ. 1872 ի Պոլիս.

Հ. Ղուկաս Լազեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1822. Ռ. 1840 յունիս 7. Վախ. 1891 յունիս 5 ի Պատուխան.

Հ. Ամանաս Ազարեան. Հնձեցի. Ծ. 1819. Ռ. 1840 յունիս 7. Վախ. 1872 սեպ. 12 ի վանս։

Հ. Մանուէլ Քաջունի. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1823 օգ. 9. Ռ. 1843 օգ. 15։

Հր. Համարողութիւն. — Աչխարհագրութիւն հին և նոր Հայաստանի. — Հնախօսութիւն Հայաստանի. — Բնաբանութիւն. — Բնախօսութիւն. — Մեքենականութիւն. — Արուեստաբանութիւն. — Տարերք երկրագործութեան. — Շերամաբանութիւն. — Մեղուաբուծութիւն. — Պարտիզպանութիւն. — Բառգիրք Ա. բուեստից և Գիտութեանց. — Պլանշար, Դպրոց Բարուց. — Պաղաբանութիւն։

Հ. Եփրեմ Գամավարեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1823 մարտ 14. Ռ. 1843 օգ. 15. Վախ. 1855 մայիս ի Պոլիս։

Հ. Մաղաքիա Յովհաննիսեան. Կարնեցի. Ծ. 1820 յունվ. 2. Ռ. 1843 օգ. 15. Վախ. 1891 յուլիս 17 ի Կարին։

Հ. Յովակիմ Թասպասեան. Մերմինցի. Ծ. 1819 մարտ 1. Ռ. 1843 օգ. 15։

Եղ. Ամբրոսիոս Միրանեան. Անկիւրացի. Ծ. 1826. 1840 ուխտեաց ի Հիւանդութեան. Վախ. 1841 մարտ 8 ի Նորընծայարանի։

Հ. Օգոստինոս Գույումճեան. Ծ. Պոլսեցի. Ծ. 1823 օգ. 28. Ռ. 1844 յունվ. 17. Վախ. 1896 օգ. 6 ի Պոլիս։

Հ. Համազասպ Թէրճիման. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1824 մարտ 25. Ռ. 1844 յունվ. 17. Վախ. 1862 սեպտ. 10 ի վանս։

Հր. Համառօտ պատմութիւն Հայոց. — Խորհրդական խոստովանութիւն։

Հ. Տիմոթէոս Թընկըրեան. Անկիւրացի. Ծ. 1824 յունվ. 5. Ռ. 1844 յուն. 17։

Հ. Օքսենտիոս Գուրգենեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1826 դեկ. 27. Ռ. 1844 դեկտ. 25. Վախ. 1900 փետր. 7 ի վանս.

Հր. Քերակ Անդղ–Հայ. — Ընթացք Իմաստասիրութեան. — Պօթէն, Իրք հանդերձեալ աչխարհին. — Զհոթըրթիլտ, Թրատք առ արդին իւր. — Տը Մարլէյ, Աննա, սէր ծնողական. — Ֆրէյսինուս, Պաշտպանութիւն քրիստոսական հաւատոյ. — Սէկիւր, Համառօտ պատմախոսնիքը ընդդէմ անկրօնից. — Օրսինի, Պատմ. վարուց Մարիամու Աստուածածնի. — Հրահանգ պաշտօնէից եկեղեցւոյ։

Հ. Բառնաբաս Եսայեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1825 օգ. 26. Ռ. 1844 դեկտ. 25. Վախ. 1892 մայիս 27 ի վանս։

Հր. Եպիկտետոս, Առածք.

Հ. Դիոնեսիոս Բէսելեան. Կարնեցի Ծ. 1824 սեպ. 10. Ռ. 1847 մայ. 13 Վախ. 1885 հոկտ. 18 ի Խարտաշ։

Հ. Եւգինէոս Ոսկանեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1826 սեպ. 20. Ռ. 1847։

Հերոնիմոս Ճենապեան. Մերձաւոտցի. Ծ. 1826 յունիս 19։

Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան. Կ. Պոլսեցի Ծ. 1826 օգ. 24. Ռ. 1847։

Հր. Պատմութիւն հին ազգաց. Հռովմայեցւոց. Միջին դարու. Նոր ազգաց. Ժամանակակից. — Համառօտ պատմութիւն հին ազգաց. — Տարերք Թուաբանութեան. — Ֆենելոն, դաստիարակութիւն աղջկանց։

Հ. Վահան Պոյաճեան. ի Կախվսուտ գեղջէ. Ծ. 1827 մարտ 24. Ռ. 1847 մայ. 13. Վֆա. 1856 Յուլ. 2 ի Հռոմ։

Հր. Սէկիւր, վարք Յիսուսի։

Հ. Մելգոն Մէնէրեան. Առնչեցի. Ռ. 1847 յունիս 19. Վֆա. 1862 դեկ. 23 յԱթինէ։

Հ. Գարեգին Զարպհանալ. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1827 դեկ. 4. Ռ. 1848 յունվ. 17. Վֆա. 1901 փետր. 13 ի վանս։

Հր. Պատմութիւն յոյն. հռոմ. և արեւբազան դպրութեանց. — Պատմութիւն դպրութեան միջին և նոր դարուց. — Պատմութիւն հին հայկական դպրութեան. — Պատմութիւն նոր հայկական դպրութեան. — Մատենադարան հայկական հին թարգմանութեանց. — Մատենագիտութիւն հայկական. — Ուսուցանութիւնք հայ լեզուի և մատենադրութեան յարեւմուտս. — Պատմութիւն հայ Տպարանաց և Տպագրութեանց. — Ժանէ փօլ, Մայր։

Հ. Յուսիկ Ինճիճեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1827 դեկ. 26. Ռ. 1848. Վֆա. 1852 մայիս 9 ի Պոլիս։

Հ. Վարդան Շիշմանեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1828 փետ. 20. Ռ. 1848։

Հր. Պիդոպէ, Յովսէփ Գեզեցիկ։

Հ. Հմայեակ Պապիկեան. Տրապիզոնցի. Ծ. 1827 փետ. 20. Ռ. 1848. Վֆա. 1880 ապրիլ 14 ի Պատմութիւն։

Հր. Թուաբանութիւն ընդարձակ. — Տարերք թուաբանութեան. — Նորին բանալի. — Տարերք Գրահաշուի. — Տարերք երկրաչափութեան։

Հ. Գրիգորիս Մերճանցի. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1830 օգ. 18. Ռ. 1848 օգ. 15։

Հր. Հենրիկ Պիչըր Սդոյ, Աղբար Թովմաս։

Հ. Սուքիաս Պարոնեան. Պուրսացի. Ծ. 1831 դեկ. 6. Ռ. 1854 յունվ. 17։

Հ. Խորէն Գալֆայեան. Կ. Պոլսեցի, Ծ. 1832 հոկ. 1. Ռ. 1854 յունվ. 17։

Հ. Գերովբէ Իֆրազճեան. Կարնեցի. Ծ. 1832 յունվ. 24. Ռ. 1854 յունվ. 17. Վֆա. 1863 օգ. 25 ի Պոլիս։

Մնոփրիոս Պահատուր. Անկիւրացի Ծ. 1862 յունվ. 28։

Հ. Իգնատիոս Կիւրեղեան. Զ. Աբ. Տրապիզոնցի. Ծ. 1833 փետ. 14. Ռ. 1854 յունվ. 17. Աբ. 1876 օգ. 2. Արքեպս. 1877 մայիս 20։

Հր. Ժամակարգութիւն Լատինաւոր. Յաւետեանական առածք։

Հ. Ալէքսիանոս Գրքոյեան. Մէրտինցի. Ծ. 1832 ապր. 17. Ռ. 1854 յունիս 4։

Հ. Գրիգոր Ճէլալեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1834 օգ. 2. Ռ. 1854 Յունիս 4։

Հր. Լուդովիկոս ԺԶ. — Լամէ–Ֆլէօրի, Պատմ. Անգղիոյ. — Մէրիմէ, Աղաւնի. — Սանսայ, Մագդաղինէ։

Հ. Յակոբոս Խաւերտոնց. Զմիւռնացի. Ծ. 1835 մարտ 13. Ռ. 1854 յունիս 4։

Հր. Պատմ. Փրանկ–Բրուսական պատերազմին. — Լճակիս ձկնորսը. — Հայաստան և Հայք, անգղիերէն. — Մաշտոց Հայկական, անգղիերէն. — Մէնաք և արտաղութիւնք Հայոց, գաղղիերէն. — Նշմարք վանաց Ս. Ղազարու. — Նոյնն իտալ. — Նոյնն գաղղ. — Ուղեւորութիւն ի Պոմպէյ Հնդկաց. — Կրթութիւն անգղիերէն լեզուի. — Պատմութիւն Հայոց գաղղիերէն. — Անվաւեր գիրք Հին Կտակ. անգղիերէն. — Թրգմ. Գաղղ. Սիոնեան։

Անտոն Թափուան. Տրապիզոնցի. Ծ. 1832։

Հ. Մեսրոպ ձերմակեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1830 Յունիս 10. Ռ. 1854։

Հ. Նիկողայոս Զիրի. Պաշպալովցի. Ծ. 1835 մարտ 15. Ռ. 1867 նոյ 1։

Հ. Ալեքսանդրինէս Գալփտան. Տրապիզոնցի. Ծ. 1836. փետ. 14. Ռ. 1859 ապր. 24։

Հ. Զաքարիա Գուրգէն. Խարբերցի. Ծ. 1834 նոյ. 10. Վֆա 1896 հոկ. 11 ի Սիմֆերոփոլ։

Հ. Սամուէլ Գանեթարեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1838. սեպ. 22. Ռ. 1859 ապր. 24։

Հր. Ճարտասանութիւն. — Բառգիրք Գաղղ–Հայ–տաճկ. — Լամարտին, Առաջին քերթողական մատծութիւնք. — Փարպեցի, Թրգմ. գաղղիերէն։

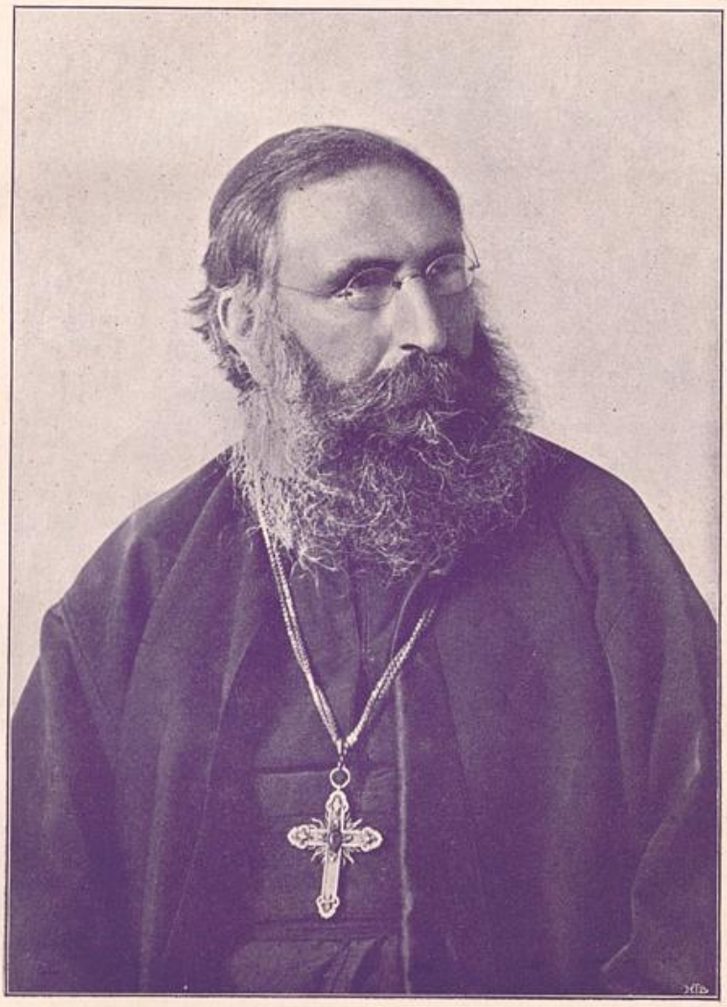
Հ. Մկրտիչ Եանուղեան. Խարբերցի. Ծ. 1832 յունվ. 5. Ռ. 1859 ապր. 24. Վֆա. 1899 հոկ. 26 ի վանս։

Հ. Անտոն Սիոնեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1839 հոկ. 6. Ռ. 1860։

Հ. Յակոբ Աւճեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1839 յուլ. 8. Ռ. 1860 յունվ. 17։

Հ. Դաւիթ Նազարէթեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1840 ապր. 2. Ռ. 1860 յունվ. 17։

Հր. Քանդու, Առաքինի և քաղաքակրթի պատանի. — Տանթէ, Հատընտիր յատուածային տեսլութենէն. — Լաբրատ, Քերթուած Ծառոյ. — Խաբէ, Առձեռն բարոյական և քաղաքական ուսուցագիտութիւն. — Սէնդէն, Բիբլիոլա։

ԱՐՀԻ. ԳԵՐ. ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎՐԴ. ԿԻՒՐԵՂ

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱԲԲԱՑ

Եփրեմ Մուրատեան· կ· Պոլսեցի· Ծ· 1839 յուլ· 20։

Հ· Վահան Մէհտէրեան· կ· Պոլսեցի, Ծ· 1843 փետ· 20· Ք· 1865 յունիս 4։

Հ· Սահակ Հէքիմեան· կ· Պոլսեցի· Ծ· 1843 մարտ 4· Ք· 1865 յունիս 4· Վ֊ման· 1876 յուլ· 27 ի Պոլիս։

Հ· Սերովբէ Քուշներեան· Գաբասու Գրիմ· Ծ· 1841 յունվ· 28· Ք· 1865 յուն· 4· Վ֊ման· 1867 յուլ· 6 ի Գաբասու։

Հ· Քերովբէ Քուշներեան· Գաբասու Գրիմ· Ծ· 1841 յունվ· 28· Ք· 1865 յունիս 4· Վ֊ման· 1891 յուլ· 23 ի Խասաւ։

Հր· Առակք կաղանդչէք· – Մարդովցով ։ Ուղեւորութիւն յԱրարատ· — Պատմ· Գաղթականութեան Երիմաւ։

Հ· Յարութիւն Գազէզեան· կ· Պոլսեցի· Ծ· 1844 մարտ 4· Ք· 1866 ապր· 8։

Հ· Սրապիոն Պարոնեան· կ· Պոլսեցի· 1844 փետ· 29· Ք· 1866 ապրիլ 8· Վ֊ման· 1891 յուն· 3 ի Սասուր։

Հ· Մատաթիա Զոտոյեան· Խոտրջրցի· Ծ· 1842 օգ· 22· Ք· 1866 ապր· 8։

Մատթէոս Ասլանեան· կ· Պոլսեցի· Ծ· 1844 յուլ· 13։

Թադէոս Ալանեան· Կարմրք· Ծ· 1845· Վ֊ման· 1869 փետ· 2 ի վանս։

Անդրէաս Պօյաճեան· կ· Պոլսեցի· Ծ· 1846 սեպ· 7։

Մեսրովպ Մսրլեան· կ· Պոլսեցի· Ծ· 1846 դեկ· 28։

Հ· Ռափայէլ Սանտալճեան· Պրուսացի· Ծ· 1847 սեպ· 9· Ք· 1870 դեկ· 25։

Միքայէլ Խամպէկեան· Խարասու· Ծ· 1846 յունվ· 11։

Հ· Կոմիտաս Անճրակեան· Անկիւրցի· Ծ· 1849 հոկ· 2· Ք· 1870 դեկ· 25։

Հ· Արսէն Սուքրեան· կ· Պոլսեցի· Ծ· 1851 սեպ· 6· Ք· 1873 օգ· 24· Վ֊ման· 1882 օգ· 7 ի կ· Պոլիս։

Հր· Խորենացի, Աչխարհագրութիւն Հայ֊գաղղ· – Եւրիպիդեայ ազերասուրք· – Պղատոնի Տրամախօսութիւնք։

Հ· Ներսէս Ջնտոյեան· Շերակացի· Ծ· 1848 փետր· 2· Ք· 1873 օգ· 24· Եպիս· Տարօնոյ 1892 յուլ· 24։

Հր· Ընդհանուր ժամանակագրութիւն· – Պատմութիւն արեւելեան հին ազգաց և ցուներց։

Հ· Վրթանէս Պալեան· կ· Պոլսեցի· Ծ· 1852 փետ· Ք· 1873 օգ· 24· Վ֊ման· 1895 մարտ 30 ի կ· Պոլիս։

Հ· Մեսրովպ Սահակեան· կ· Պոլսեցի· Ծ· 1852 սեպ· Ք· 1873 օգ· 24։

Հր· Տիեզերագիտութիւն· – Երկրաչափութիւն· – Թուաբանութիւն։

Հ· Մինաս Նուրիխան· Տրապիզոնցի· Ծ· 1854 յունվ· 28· Ք· 1873 օգ· 24։

Հր· Պատմ· ժամանակակից Ա· Ք· – Գուրգէն և Դերենիկ· – Ս· Թէոդոր Սալհունի· – Երաժշտութիւն եւրոպական։

Հ· Անտոնիոս Պետան· Խոտրջուրցի· Ծ· 1851 օգ· Ք· 1874 մայ· 24։

Հ· Արիստակէս Քասգանտիլեան· Տրապիզոնցի· Ծ· 1853 յունիս 7· Ք· 1874 մայ· 24։

Հր· Անձրեւաս գիշերը· – Ամիչիա, Տղաքներու համար ճառեր· – Ճիւգոզա, Ինչպէս սերեւները։

Հ· Պետրոս Աւգերեան· կ· Պոլսեցի· Ծ· 1853 մայ· 25· Ք· 1875 օգ· 15։

Հ· Յուսիկ Մէհրապեան· Տփխիզ· Ծ· 1853 յունիս 8· Ք· 1874 մայ· 24։

Հր· Քերականութիւն իտալերէն։

Հ· Համազասպ Սափարեան· Տըփխիզ· Ծ· 1853 նոյեմբ· 29· Ք· 1878 ապր· 21։

Հր· Բուսաբանութիւն· – Երկրաբանութիւն։

Հ· Յովսէփ Մարգարեան· Տփխիզ· Ծ· 1855 ապրիլ· Ք· 1878 ապր· 21։

Հ· Բարսեղ Սարգիսեան· Թէփեդէօլէկ· Ծ· 1852 յունիս 1· Ք· 1878 ապր· 21։

Հր· Ագաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղանիքը· – Յ· Մանդակունի· – Յափշտակութիւն· – Քննադատութիւն Անվաւեր գրոց Հին կտակարանի· – Պատմ· Սեղբեոսրոսի· – Անանիա Թարգմանիչ· – Ուսումնասիրութիւն Թոնրակեցիներուս աղանդին ։

Հ· Սերովբէ Ապտուլլաեան· կ· Պոլսեցի· Ծ· 1857 մայիս· Ք· 1878 դեկ· 25։

Հ· Դանիէլ Ստեփանեան· կ· Պոլսեցի· Ծ· 1856 յուլիս 1· Ք· 1878 դեկ· 25։

Հր· Տարերք Աչխարհագրութեան։

Հ· կիւրեղ Եղոյեան· Արտանուճցի· Ծ· 1854 հոկտ· 23· Ք· 1878 դեկ· 25։

Հ· Աճանաս Տիրոյեան· Կարին· Ծ· 1857 յունվ· 22· Ք· 1878 դեկ· 25։

Հր· Պիսիդեայ վեցօրեայք· – Սղագրութիւն· – Ջուանչիր, Պատմութիւն վերջաց· – Վարդապետն նամակ· – Խաղամոլ· – Նեմեսիոս Եմեսացի· – Վիլհեմ· – Վէտա կառնիացի։

Հ· Միքայէլ Մարամորուշ֊Քոլոմէա· Ծ· 1857 մայ· 29· Ք· 1878 դեկ· 25։

Հ· Գաբրիէլ Նահապետեան· Քեաֆթարլու· Ծ· 1857 յունվ· 26· Ք· 1878 դեկ· 25։

Հ. Գէորգ Պայեան. Փարիզցի. Ծ. 1860 յունվ. 29. Ռ. 1882 դեկ. 25։
Հր. Պատմ. Ս. Գրոց համառօտ։
Հ. Սահակ Նազարէթեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1861 դեկ. 10. Ռ. 1882 դեկ. 25։
Հ. Յովհաննէս Թորոսեան. Պարտիզակցի. Ծ. 1864. Ռ. 1882 դեկ. 25։
Հր. Ընտիր հայկազունք. — Ամիչիս, Յունէք Լանտրայի. — Գեղգեր, Հայ դիցաբանութիւն. — Վարք սրբոյն Պերքմանսայ. — Վարք Մխիթարայ Աբբայի։
Հ. Եփրեմ Ռափայելեան. Գաղատացի. Ծ. 1862 հոկտ. 25. Ռ. 1883 օգ. 15. Վախճ. 1886 սեպտ. 29 յԱզոլ։
Հ. Անանիա Ղոնտախճեան. Կարնեցի. Ծ. 1857 դեկտ. 7. Ռ. 1883 օգ. 15։
Հր. Պատմ. Ս. Գրոց ամենահամառօտ. — Ապուռ, թագաւոր լերանց։
Հ. Յակովբ Տիրոյեան. Կարնեցի. Ծ. 1863 ապր. 23. Ռ. 1884 ապր. 13։
Հր. Պատմ. ընդհանուր ազգաց Ա. Բ։
Հ. Պօղոս Գաֆեճեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1863 դեկ. 7. Ռ. 1884 ապր. 13։
Հր. Կենդանաբանութիւն. — Իրապատութիւն. — Տարրաբանութիւն։
Հ. Աւետիք Գազէզեան. Կարնեցի. Ծ. 1864 օգ. 9 Ռ. 1887 ապր. 10։
Հ. Հմայեակ Նարկիլէեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1864 յուլ. 30. Ռ. 1887 ապր. 10։
Հ. Թադէոս Թովմասեան. Խարբերդցի. Ծ. 1864 յուն. 6. Ռ. 1887 ապր. 10։
Հր. Նախադրութիւք Հայ–Գրաբառ Քերականութեան. — Առաջին քայլը։
Հ. Անդրէաս Կիւլէսէր. Կուտինացի. Ծ. 1865 յուն. 2. Ռ. 1888 մայ. 20։
Հ. Ստեփանոս Սարըեան. Գաղատացի. Ծ. 1865 օգ. 7. 1887 ապր. 10։
Հր. Առաւելաբանութիւն Տեսական. — Մաղնիսական քուն։
Հ. Անտոն Ջնտոյեան. Մշեցի. Ծ. 1865 օգ. 23. Ռ. 1887 ապր. 10։
Հ. Եդուարդ Սիրունեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1865 մայ. 1. Ռ. 1887 ապր. 10։
Հր. Խմաւաութիւն. — Սխուռան Թրգմ. Գաղղ։
Հ. Կարապետ Աբրիեան. Պրուսացի. Ծ. 1867 փետ. 17. Ռ. 1888 մայ. 20. Վախճ. 1900 ապր. ի Պրուսա։
Հր. Կաղանդչէք։
Հ. Թովմաս Էֆտեան. Կարնեցի. Ծ. 1867 սեպ. 23. Ռ. 1888 մայ. 20. Վախճ. 1900 ի Կ. Պոլիս։
Հ. Մովսէս Նազարեան. Շիրակացի. Ռ. 1888 մայ. 20։
Հ. Ալեքսանդր Մանուէլեան. Խարբերդցի. Ռ. 1888 մայ. 20։
Հ. Խորէն Սինանեան. Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1868 օգ. 8. Ռ. 1892 յունիս 5։
Հ. Սարգիս Յովսէփեան. Ղազանճեցի. Ռ. 1892 յունիս 5։
Համեմատող Անվաւեր Հին կտակարանի։
Հ. Եփրեմ Աբրահամեան. Գաղատացի. Ծ. 1869 փետ. 21. Ռ. 1892 յունիս 5։ Հր. Դէն, վէնեաիկ.
Հ. Եսայի Տայեցի. Պարտիզակցի. Ծ. 1868 մայ. 4. Ռ. 1892 յունիս 5։
Համեմատող Անվաւեր Գրոց Նոր կտակարանի և Ս. Ախանասայ։
Հ. Վարդան Հացունի. Պարտիզակցի. Ծ. 1870 յունիս 28. Ռ. 1892 յունիս 5։
Հր. Կենսագրութիւն Պ. Հ. Ագամեանի. — Խորհրդածութիւնք եղիշէի Պատմութեան վրայ. — Ս. Պատարագի օրերն։
Հ. Դիոնեսիոս Գաղատոսեան. Օզուրգէթցի. Ծ. 1870 օգ. 24. Ռ. 1892 յունիս 5։
Հ. Սիմոն Երեմեան. Տրապիզոնցի. Ծ. 1871 հոկտ. 30. Ռ. 1895 ապր. 14։
Հր. Բառգիրք գործնական գիտութեանց. — Կենդանաբանութիւն. — Հանքաբանութիւն։
Հ. Արսէն Ղազիկեան. Պարտիզակցի. Ծ. 1870 հոկտ. 8. Ռ. 1895 ապր. 14։
Հր. Քարմէն Սիլվա, Հատընտիր քերթուածք. — Յակոբ Լէոնբարտի, Հատընտիր քերթուածք. — Նուէր մանկանց. — Քերթողական Մատենադարան Ա, Բ, Գ։
Հ. Սուքիաս Էփրիկեան. Ախլցխացի. Ծ. 1873 նոյ. 13. Ռ. 1895 ապր. 14։
Հր. Բնաչխարհիկ բառարան. — Գրպանի առլաս։
Հ. Եղիշէ Պապիկեան. Տրապիզոնցի. Ծ. 1871 մայ 5. Ռ. 1895 ապր. 14։
Հ. Փիլիպպոս Եատիկերեան. Կարնեցի. Ծ. 1875 ապր. 6. Ռ. 1895 ապր. 14։
Հր. Աղետալի դիպուածք Իւլանեխոյ։
Հ. Յովհան Աւգերեան. Գաղատացի. Ծ. 1877 հոկտ. 3. Ռ. 1899 յունվ. 17։
Հ. Գերովբէ Զրաքեան, Կ. Պոլսեցի. Ծ. 1877 նոյ. 8. Ռ. 1899 յունվ. 17։
Հ. Վրթանէս Ռուսեան. Ախչկերացի. Ծ. 1879 սեպ. 8. Ռ. 1899 յունվ. 17։
Հ. Ներսէս Տիրացուեան. Արզուխնացի. Ծ. 1877 յունիս. Ռ. 1899 յունվ. 17։

Հ· Ղ· Ալիշան

Հ· Մ· Քաջունի

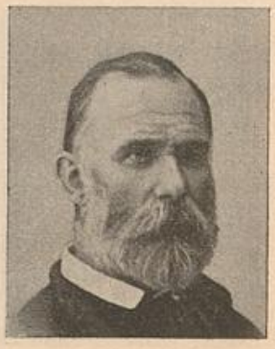
Հ· Ե· Ոսկանեան

Հ· Գ· Մէրճանեան

Հ· Գ· Ճէլալեան

Հ· Յ· Խաւիարեանը

Հ· Ա· Դափեանեան

Հ· Ն· Ջիքի

Հ· Ս· Գամքարեան

Է. Դ. Նազարեթեան

Է. Վ. Մէհտէրեան

Գեր. Ն. Ջնտոյեան

Հ. Մ. Սահակեան

Է. Մ. Նուրիխանեան

Է. Ա. Պէտանեան

Է. Ա. Քասգամտիլեան

Է. Յ. Մէհրապեան

Է. Է. Սափարեան

Հ· Ց· Մարգարեան

Հ· Բ· Սարգիսեան

Հ· Գ· Ստեփանեան

Հ· Կ· Նոյեան

Հ· Ա· Տիրոյեան

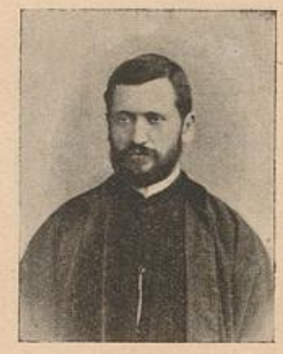
Հ· Գ· Նահապետեան

Հ· Ց· Թորոսեան

Հ· Ա· Ղոնտախճեան

Հ· Ց· Տիրոյեան

Հ. Ա. Գազէզեան

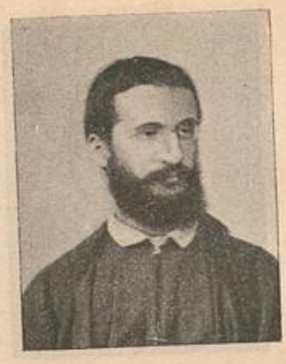
Հ. Հ. Նարկիլեեան

Հ. Թ. Թովմասեանեան

Հ. Ա. Կիւլէսէրեան

Հ. Ս. Սարեան

Հ. Ա. Ճնտոյեան

Հ. Ն. Սիրունեան

Հ. Խ. Սինանեան

Հ. Ս. Յովսէփեան

Հ· Ե· Աբրահամեան

Հ· Ե· Տայեցի

Հ· Վ· Հացունի

Հ· Դ· Գաղատոսեան

Հ· Ս· Երեմեան

Հ· Ա· Ղազիկեան

Հ· Ս· Էփրիկեան

Հ· Ե· Պապիկեան

Հ· Փ· Նատիկերեան

Հ՛Ց. Ալգերեան

Հ. Ք. Զրաքեան

Հ. Վ. Ռուսեան

Հ. Ն. Տիրացուեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

«ՄԽԻԹԱՐ»

ԲԱՑԱՌԻԿ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԹԵՐԹԻ

Յիշատակ Մխիթարեան յոբելինի։ ԱԻՇԱՆ Հ. Ղ. Վ. 1
Մխիթար — Կենսագրութիւն։ 1
Ակնարկ մը Մխիթարեան ուխտին վենետկոյ՝ ընդհանրական Աբբայից վրայ։ ՍԱՐԵԱՆ Հ. Ս. 49
Համառօտ գրական պատմութիւն նշանաւոր Մխիթարեան հարց վե-
նետկոյ։ ՂԱԶԻԿԵԱՆ Հ. Ա. 71
Մեռելոց հետ։ ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. Վ. 156
Ս. Ղազար. — Պատմութիւն մայր վանատանս։ ԼՓՐԻԿԵԱՆ Հ. Ս. . 162
Մխիթարեան ամբողջ հարք։ 216

Այս Բացառիկ թերթը «Բազմավէպ»ի բաժանորդաց համար ՁՐԻ է